ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

13

1985

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР

Київський ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції
державний університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Республіканський
міжвідомчий науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 13

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа»
1985

У збірнику вміщено статті провідних вчених, а також молодих науковців з різних галузей мовознавчої науки — лексики і фразеології, граматики, стилістики, історії мови та діалектології. Розглядаються питання вивчення мови в світлі Основних напрямів реформи школи.

Для наукових працівників, викладачів вузів, учителів середніх шкіл, студентів-філологів.

В сборнике помещены статьи ведущих ученых, а также молодых научных работников по различным отраслям языковедческой науки — лексики и фразеологии, грамматики, стилистики, истории языка и диалектологии. Рассматриваются вопросы изучения языка в свете Основных направлений реформы школы.

Для научных работников, преподавателей вузов, учителей средних школ, студентов-филологов.

Редакційна колегія: І. К. Кучеренко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), Д. Х. Баранник, д-р філол. наук, проф., С. П. Бевзенко, д-р філол. наук, проф., О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (заст. відп. ред.), І. О. Дзендзелівський, д-р філол. наук, проф., П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф., М. А. Жовтобрюх, д-р філол. наук, проф., Л. О. Кадомцева, канд. філол. наук, доц. (відп. секретар), І. І. Ковалик, д-р філол. наук, проф., Ф. П. Медведев, д-р філол. наук, проф., В. М. Русанівський, акад. АН УРСР, дир. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Н. І. Тоцька, д-р філол. наук, проф.

Адреса редакційної колегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, держуніверситет, кафедра української мови, тел. 21-03-15.

Редакція літератури з філології та журналістики

Зав. редакцією *М. Л. Скирта*

4602010000-144
У ——————— 585-85
М224(04)-85

© Видавниче об'єднання «Вища школа», 1985

І. К. КУЧЕРЕНКО, д-р філол. наук, Київ. ун-т

ЗА ВИСОКУ ЯКІСТЬ МОВОЗНАВЧИХ ПОСІБНИКІВ

Система народної освіти в нашій країні вже рік іде по новому шляху розвитку — по шляху практичного здійснення накреслень Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи.

Реформа покликана підняти роботу школи на рівень, що відповідає сучасним умовам і потребам розвинутого соціалізму в нашій країні. «Щоб радянське суспільство впевнено йшло вперед, до наших великих цілей, кожне нове покоління повинно підніматись на більш високий рівень освіченості й загальної культури, професійної кваліфікації і громадянської активності. Таким, можна сказати, є закон соціального прогресу»[1].

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов щодо реалізації конкретних питань реформи, у яких поставлені завдання державним установам, господарським органам, громадським організаціям і органам освіти на тривалу перспективу. У цих документах визначені всі галузі діяльності народної освіти — структура школи і зміст програм, спрямування підручників, підготовка педагогічних кадрів.

Серед поставлених завдань є такі, виконання яких розраховане на перспективу, і такі, які треба розв'язувати вже сьогодні, а саме: удосконалення методики викладання навчальних дисциплін, створення нових навчальних планів, програм, підготовка методичної та навчальної літератури.

Міністерство освіти СРСР підготувало новий типовий навчальний план для одинадцятирічної середньої школи, який буде вводитись з 1986/87 навчального року. На чергу стає безпосереднє завдання — увідповіднити з планом навчальні програми, підручники та посібники. «Створювати нові підручники, — говориться в передовій статті «Правди», — необхідно на основі конкурсів, випробовувати в широкій експериментальній перевірці»[2]. До роботи щодо удосконалення існуючих підручників та створення нових залучаються діячі науки і культури, досвідчені педагоги-практики.

Підготовча робота над підручною літературою пов'язана з широким і грунтовним обміном думками як щодо побудови підручників та посібників, так і щодо специфіки їх різноманітних варіантів та характеру вміщуваного матеріалу, обсягу, прийнятих дефініцій, тлумачення основних явищ тощо.

У даній статті спробуємо висловити деякі міркування стосовно роботи над майбутніми підручниками та посібниками з мовознавчого циклу для середньої і вищої школи.

Принципові вказівки в цьому відношенні даються в Основних напрямах реформи школи. Підручник і посібник — це найважливіші опори навчально-виховного процесу. Вони є основними чинниками у виконанні головного завдання школи — давати підростаючому поколінню глибокі і міцні знання основ наук, виробляти навички і уміння застосовувати їх на практиці, формувати в молоді матеріалістичний світогляд, забезпечувати високий науково-методичний рівень викладання предмета, підвищувати навчально-виховний процес взагалі. Вони повинні бути приведені у відповідність з вимогами соціально-економічного і науково-технічного прогресу, віковими особливостями учнів [3].

Розробка підручників у дусі нових вимог є органічною частиною удосконалення всього процесу навчання, його змісту. «Для вдосконалення змісту освіти, — говориться в Основних напрямах реформи, — необхідно уточнити перелік і обсяг матеріалу предметів, що викладаються, усунути перевантаження навчальних програм і підручників, звільнивши їх від надто ускладненого, другорядного матеріалу; гранично чітко викласти основні поняття і провідні ідеї навчальних дисциплін, забезпечити необхідне відображення в них нових досягнень науки і практики»[4]. Звідси випливає, що «висока ідейність і науковість, доступність і стисліcть, точність, ясність і жвавість викладу, досконалість методичного апарату — невід'ємні вимоги до кожного підручника»[5].

Зауважимо, що сказане вище повною мірою стосується і підручників та посібників для вищої школи, і в першу чергу — з тих дисциплін, які органічно пов'язані з середньою школою і за галузю знань, і за своїм завданням підготовки кадрів з цього профілю. До таких відносяться і підручники та посібники з мовознавства.

Оновлення підручної літератури — постійний процес. Кожен підручник чи посібник повинен періодично удосконалюватись, а може й замінюватись новим у зв'язку з розвитком наукової думки, з досягненнями науково-технічного прогресу. Багато понять і положень може переосмислитись уже навіть за час підготовки таких видань. В умовах реформи школи питання удосконалення їх набуває особливої ваги.

Немало треба докласти умінь, старань і вченим-мовознавцям, щоб підручники та посібники з мовознавчих дисциплін відзначалися простотою і глибиною викладу, цікавим фактичним матеріалом.

Першим обов'язковим кроком повинна бути виконана вимога — позбавитись перевантаження підручної літератури, звільнити її від другорядного й непотрібного. Нелегко виконати це завдання. Труднощі пов'язуються з оцінкою фактів, що подаються в підручнику, щодо їх важливості і обов'язковості. Ще складніше зробити це в шкільних підручниках, бо в школі вивчається «мова»

взагалі, досить широко. А це ставить потребу дати відомості учням з різних галузей мовознавства — фонетики і лексики, граматики і правопису, і навіть стилістики. Однак і тут можна уникнути зайвої змістової деталізації поданого явища, спростити визначення, логічне вмотивування та впорядкування викладу різнопланових мовознавчих відомостей тощо.

Розробити доцільне і помірне навантаження підручників та посібників для вищої школи — справа, здається нам, значно доступніша, оскільки кожна галузь знань (представлена науковою дисципліною) вивчається окремо, спеціально. Підручники б лише виграли, якби з них вилучити ті факти і поняття, які є сторонніми для галузі знань. Все зайве порушує єдинопредметність самої дисципліни, позбавляє теорію монолітності, прозорої логічної окресленості.

З підручника в підручник у граматику, зокрема в розділ синтаксису, протягом десятиліть перекочовують поняття, позбавлені синтаксичного змісту, такі як «пряма мова», «слова автора», «звертання», «період» і деякі інші. Вони вже стали такими звичними в посібниках із синтаксису, що навіть спеціалістів нелегко переконати в їх безпідставності в цій частині граматики. Навіть незважаючи на очевидність і переконливість фактів.

Як відомо, в підручниках зараз прийнято визначати синтаксис як розділ граматики, що вивчає речення і словосполучення. Саме ці одиниці вважаються його об'єктами. І байдуже, чи їх висловив мовець, чи стороння йому особа; чи передано ці одиниці так, як їх хтось висловив, чи тільки зі збереженням основного змісту. Візьмемо конкретні приклади. — *Ніколи. Послухав би, та поспішаю, — сказав Сашко. — Я тільки на хвилину... Тільки що кінчилися з волейболу... Зараз буде з баскетболу... Змагання! — і Сашко зник, кинувши на ходу: — Я потім прибіжу!* Те, що тут є «прямою мовою», тобто наведеними буквально висловленнями, не є ні реченням, ні словосполученням. Це каскад різного типу речень. Те саме можна сказати і про супроводжуючі пряму мову «слова автора», завданням яких є інформація про належність «прямих висловлень» комусь. Якщо взяти те, що вважається «прямою мовою», «словами автора», то й це не складає ні речення, ні словосполучення, тобто і його не можна видати за об'єкт синтаксису.

Але це не значить, що граматика, у тому числі й синтаксис, не може при потребі користуватись такими і подібними до них поняттями. Звичайно, може, як, наприклад, фізика користується поняттями математики чи хімії, але розробка цих понять — їх визначення і характеристика — повинна бути поставлена на своє місце, не в граматиці. Для граматики відомості про майстерність побудови речення, його художність, як і відомості про належність комунебудь того чи іншого речення — другорядні, вони тільки невиправдано перевантажують її.

Поліпшення якості підручної літератури значною мірою залежить від упорядкування вживаної в ній термінології. З цим без-

посередньо пов'язані ясність викладу і його доступність, легкість сприймання і правильність розуміння.

В останні десятиріччя мовознавча література, в тому числі й підручна, помітно наводнилася науковидною термінологією, причому в більшості випадків без особливої в цьому необхідності. Чомусь модним стало в дослідних працях, а трохи згодом — і в підручній літературі називати навіть прості речі латинськими словами. Читач — студент чи учень, та навіть і фахівець — часто без допомоги різних словників не зрозуміє сказаного. Мовознавча література рясніє такими, наприклад, словами, яким надається термінологічне значення: *релевантний, темпоральний, каузальний, релятивний, локальний, облігаторний, деривацій ний* замість *притаманний, відрізняючий, часовий, причиновий, місцевий, обов'язковий, словотворчий.* Чомусь вважаються «науковішими» терміни *валентність, інтенція, агентивність, номінація, реалія,* ніж простіші і зрозуміліші з тим же значенням — *сполучуваність, словесне значення, дієвість, називання, річ* тощо. Більше того, такі науковидні слова не прийшли разом із новим поняттям, що не мало раніше свого терміна. Їх ніби спеціально набрано для перейменування вже названого на догоду моді на науковидність. Неважко бачити, що такі «номінації» нічого посутнього не вносять, не збагачують теорію новими знаннями, отже, вживання їх не викликані справді науковими потребами. Вони тільки заважають, роблять виклад незрозумілим, особливо тим, хто не вивчав латинської мови, бо кожен такий термін потрібно читачеві розшифровувати.

Ми, звичайно, враховуємо те, що опанування науковими знаннями пов'язане з вивченням раніше невідомого, з ознайомленням із значеннями до цього не знаних слів, у тому числі термінологічних. Але незрозуміле — не означає наукове. Мова науки — це не науковидна мова.

Наука проливає світло на щось досі не знане, пізнаване. У цьому її покликання і благородна служба людині. Вона не повинна затемнювати навіть уже пізнане, здобутих часом ціною величезних зусиль відомостей про різноманітні предмети і явища матеріального світу.

Варто нагадати, що з самого початку існування нашої Радянської держави, коли на перший план висувалося завдання піднесення освітнього рівня широких мас трудящих, перед кожним науковим виданням ставилась вимога якнайдохідливішого викладу матеріалу, смислової ясності опису, зробити наукові знання легко засвоюваними. В. І. Ленін радив ученим, літераторам, пропагандистам наукових знань писати для людей просто і ясно, він вимагав пам'ятати, що вони «повинні і в наукових своїх працях не випускати з уваги читача-робітника, повинні старатися писати *просто*, без *тих непотрібних хитросплетень* стилю, без *тих зовнішніх* ознак «вченості», які так чарують декадентів і титулованих представників офіціальної науки»[6]. Ця вимога В. І. Леніна яскраво передається його крилатою формулою: «Максимум марксизму = = максимум популярності і простоти»[7]. Турбота В. І. Леніна про

поширення наукових знань серед трудящих органічно поєднується з його порадами щодо обачного використання іншомовних слів, висловленими у статті «Про очищення російської мови».

Хитромудра мова, що рясніє незрозумілою, не завжди обов'язковою вторинною термінологією, — не показник глибокої науковості праці, а швидше — одна з серйозних її вад. Добре, коли мова підручника, якою викладається матеріал, — ясна і точна, понятійно насичена і легко сприймана, коли вона збагачує людину знаннями і збуджує її уяву.

Цього не досягнеш одразу. Але до цього треба прагнути. Крок за кроком. Від одного досягнення — до другого. Важливо тримати в полі зору орієнтир, мету створення підручника, особливо виразно поставлену зараз самим життям.

Неупорядкованість термінології проявляється і в тому, що ті ж самі поняття позначаються по-різному. Тим самим створюється синоніміка термінів. Це неодмінно призводить до неоднакового тлумачення їх, різнорозуміння. Для прикладу: зв'язок між підметом і присудком у реченні в одних посібниках називається узгодженням, як і раніше, в других — координацією, у третіх — кореляцією. З цими термінами вноситься кожного разу додаткова інформація в зміст поняття про зв'язок головних членів речення, створюючи труднощі для тих, хто вивчає мову.

Особливо багато треба зробити, щоб досягти гранично чіткого викладу основних понять і провідних ідей мовознавчих дисциплін. Справа тут ускладнена тим, що основні поняття мовознавчих наук не мають досі загальноприйнятих визначень, які б на даному етапі адекватно їх пізнаності відображали суть відповідних явищ. Не визначені і досі навіть фундаментальні поняття, такі як слово і речення. Зупинемось на деякі свідчення останнього часу. Перше: «Якщо орієнтуватися на висловлювання, в яких визначається місце слова в системі мови (наприклад, слово і речення — основні одиниці мови; слово — центральна одиниця мовної системи і т. п.), може скластися враження, що в лінгвістиці достеменно відомо, яка саме мовна одиниця стоїть за цим найменуванням. І хоча в таких формулюваннях слову відводиться винятково важлива роль у мові, необхідна ясність, на жаль, відсутня... Перспективу зняти коли-небудь проблему визначення слова дуже багато лінгвістів оцінюють вельми скептично»[8]. Друге: «У багатьох лінгвістичних працях слово розглядається як невизначуване поняття... Як правильно вказує Д. М. Шмельов, сама можливість появи сприйнятної для більшості лінгвістів дефініції слова здається, принаймні зараз, досить сумнівною... Уже запропоновано незліченну кількість визначень слова, які істотно відрізняються одне від одного і рідко використовуються ким-небудь, крім (та й то не завжди) самих їх авторів»[9]. Аналогічне становище і з визначенням речення. «Дати визначення речення — справа нелегка. Недаремно речення, займаючи центральне місце в синтаксисі, не має загальноприйнятого визначення»[10]. Ще донедавна в науковому обігу були відомості про те, що в мовознавстві нараховується

близько трьохсот визначень речення. А зараз маємо уточнені відомості про це: «Підраховано, що кількість визначень речення наближається не багато не мало до тисячі... Чисельність визначень свідчить тільки про те, що це дуже складна за своєю будовою одиниця, яка може і повинна досліджуватись у різних напрямках»[11].

Не дивно, що в посібниках зустрічаємось із різними визначеннями, отже, по суті, з різними розумінням і тлумаченнями речення, деякі автори обходяться взагалі без визначення слова і речення, що теж не є кращим виходом із становища, а термінами «речення», «слово» користуються.

Такі приклади можна було б поповнити довшим списком, навівши багато невизначених або по-різному визначуваних понять (значення, функція, зв'язок, предикативність, суб'єкт і т. д.).

Підручник із мови для школи того чи іншого профілю — особливий. Він покликаний навчити мови людину, яка здобуває загальну чи спеціальну освіту. Цей, здавалося б, простий момент, на жаль, не западає багатьом у свідомість, на ньому не зосереджують уваги, гадаючи, що мову кожна людина знає ще до того, як піти до школи по науку. І в школі досить, мовляв, навчитися читати та писати. Говорити вміємо, отже, вивчати її премудрості «відмінювання — дієвідмінювання» не так уже й потрібно. Досить поширені такі заспокійливі, поверхові і дуже помилкові міркування.

Коли ми захоплюємось величчю сучасних природничих, математичних чи технічних відкриттів — у пізнанні космосу чи мікросвіту, в освоєнні атомної енергії чи у створенні нової електронно-обчислювальної техніки, — ми повинні завжди знати, що все це — досягнення людського розуму, її думки. А мова — це, як визначив К. Маркс, є безпосередня дійсність думки.

Знаючи і це, багато хто може сказати, що він і без граматичних істин мову знає, бо користується нею — думає і творить. З цим не можна не погодитись, однак, не зайвим було б нагадати мудрі слова Ф. Бекона, якого вважають родоначальником англійського матеріалізму і дослідних наук новітнього часу. Даючи високу оцінку мові як інструменту мислення, він образно зауважив: «Справді, набагато сильніше ранить гостра зброя, ніж тупа, хоча на сам удар були затрачені однакові сили»[12].

Знання мови — необхідний і завжди неодмінний органічний складник середньої загальної освіти людини. Предмет «мова» у школі належить до розвиваючих: «Мова (мовлення) розвиває всі компоненти інтелекту: формує вербальне (словесне) мислення, розвиває уяву, пам'ять — удосконалює емоційну сферу психіки»[13]. Так оцінюють «мову» в школі радянські психологи і педагоги. Доречно згадати тут висловлювання видатного вітчизняного педагога К. Д. Ушинського про те, що серед інших предметів немає жодного такою мірою здатного розвинути людину, як вивчення мови.

[1] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 10 квітня 1984 року. К., 1984, с. 5. [2] Школа на путях реформы.— Правда, 1985, 10 янв. [3] Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи (Схвалено ЦК КПРС 10 квітня і Верховною Радою СРСР 12 квітня).— Прапор комунізму, 1984, 14 квіт. [4] Там же. [5] Там же. [6] *Ленін В. І.* Аграрне питання і «критики Маркса».— Повне зібр. творів, т. 5, с. 141. [7] *Ленін В. І.* План доповіді про підсумки VII (квітневої) партконференції РСДРП(б) на зборах Петроградської організації 8(21) травня 1917 р.— Повне зібр. творів, т. 32, с. 432. [8] *Абрамов Б. А.* К проблеме слова (Слово с морфологической точки зрения).— В кн.: Слово в грамматике и словаре. М., 1984, с. 14—15. [9] *Алпатов В. М.* О понятии слова.— Там же, с. 21. [10] *Бабайцева В. В.* Русский язык. Синтаксис и пунктуация. М., 1979, с. 65. [11] Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). М., 1984, с. 239. [12] *Бекон Ф.* Сочинения: В 3-х т. М., 1971, т. 1, с. 354. [13] *Федоренко Л. П.* Закономерности усвоения родной речи. М., 1984, с. 16.

Надійшла до редколегії 23.04.84

А. М. ЗАЛЕСЬКИЙ, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН УРСР

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОСЛІДОВНОСТІ ЕТАПІВ СТВЕРДІННЯ ШИПЛЯЧИХ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

М'якість шиплячих — органічна, притаманна їм з походження риса. Для передачі її на письмі не треба було спеціальних графічних засобів — це з успіхом забезпечували наявні графеми **ш, ж, ч, щ**. Через це дані писемних пам'яток не можуть дати прямої відповіді на питання про час і послідовність етапів ствердіння шиплячих (далі також $\breve{s}' > \breve{s}$). Досліджуючи розвиток цієї категорії приголосних, історики мови в своєму розпорядженні мали реконструйований вихідний стан цілковитої палатальності шиплячих у всіх можливих позиціях їх уживання, перші писемні достовірні вказівки на ствердіння шиплячих у позиції перед *ь і перед континуантами *і та сучасний стан. Увесь останній справді реальний розвиток, дійсна історія явища у всіх його парадигматичних і синтагматичних перипетіях залишалась дослідникам недоступною для спостереження і могла лише більш чи менш адекватно домислюватись. Необхідно було звернутись до даних про характер перебігу цього явища в сучасних українських говорах.

Зіставний аналіз різних форм реалізації процесу диспалаталізації шиплячих у всіх українських говорах за матеріалами Атласу української мови, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, наявних публікацій і власних спостережень виявив специфіку територіального поширення всіх різновидів цього фонетичного процесу, що дозволило, спираючись на твердження про нерівномірність розвитку у різних говорах окремих елементів мовної структури, але закономірний водночас характер самих еволюційних змін, кваліфікувати ці територіальні різновиди як окремі ланки єдиного мовного процесу, проміжні стадії розвитку явища $\breve{s}' > \breve{s}$. Виявилось, що специфіка парадигматичного і особливо синтагматичного функціонування шиплячих у різних синхронно співіснуючих, але територіально розмежованих діалектних системах може служити індикатором стану звукової системи української мови на попередніх етапах її розвитку, а також ключем для розкриття послідовності можливих етапів процесу $\breve{s}' > \breve{s}$. Моделювання вірогідної послідовності етапів диспалаталізації шиплячих в українській мові і є предметом нашого дослідження.

Аналіз особливостей функціонування шиплячих у всіх українських говорах показує, що позицією, де порівняно найшвидше відбувається

š' > š, є положення перед голосними **е** та **и**. Це переконливо засвідчують карпатські й південно-східні говори, в яких загалом широко щодо охоплення лексики й кількості фонетичних позицій виявлено м'якість африкати **ч'**. Найчастіше цілковите ствердіння **ч'** або взаємозамінне вживання **ч'** та **ч** (таке вживання є виявом початку ствердіння **ч'**) нерідко на тлі майже послідовної м'якості **ч'** в інших позиціях спостерігається саме перед **е** та **и**. Стимулюючим чинником, який прискорює процес š' > š у зазначених умовах, є, без сумніву, так званий «тиск системи», а саме те, що в системах цих говірок решта категорій приголосних у позиції перед **е** та **и** виступає тільки в твердому варіанті.

Цю зафіксовану в сучасних українських говорах послідовність ствердіння шиплячих можна спроектувати також і на староукраїнський період і припустити, що вже в багатьох говорах староукраїнської мови позиція перед **е** та **и** була для шиплячих тією, де вони найшвидше тверділи тому, що всі інші категорії приголосних у цій позиції стверділи ще до початку твердіння шиплячих. Синтагматичний закон «перед **е** та **и** тільки твердий приголосний» поступово почав поширюватись і на шиплячі. Відомі випадки, коли його дією охоплено вже й шиплячі перед тими **е** або **и**, що розвинулись з перезвуку **а**, хоч перед цими голосними шиплячі загалом м'які в переважній більшості говірок з перезвуком **а** > **е**(**и**), наприклад: *лу'шети*, *кри'чет'*, *'ши^{е}пка*, *ду'ши^{е}*, *гун'чи^{е}р*, *ка'чи^{е}н*, *ми'жи^{е}*, *лу'шита*, *міш'чита* [1].

Деякі українські говори дають певні підстави також і для припущення про можливість трохи ранішого від інших категорій приголосних, зокрема передньоязикових, твердіння шиплячих перед ***е** та ***і**. Так, у надсянських говірках передньоязикові й губні приголосні перед **е**(< ***е**, ***ь**) та **і** < ***і** зберігають ще якоюсь мірою сліди давньої напівм'якості, тоді як шиплячі в цій позиції стверділи настільки, що зумовили навіть обниження й пересунення артикуляції зазначених голосних до заднього ряду: *'шыйу*, *'жыту*, *'чыстый*, *чу'ǯый*.

Правомірність перенесення описаних відношень в сучасних говорах на частину давніх говорів і ймовірність існування аналогічних відношень уже в староукраїнський період підкріплюється спостереженням, яке зробив В. Курашкевич на матеріалі грамот XIV—XV ст., виданих В. Розовим. В грамотах десяти писарів сплутування **и** з **ы**, яке одночасно відбиває ствердіння приголосних перед ***і**, зустрічається найчастіше після губних — 26 разів (губні, як відомо, стверділи найраніше), далі після шиплячих — 14 разів, після **р** — шість разів і лише три рази після всіх інших приголосних [2].

Не можна виключати ще однієї можливості про одночасність ствердіння в позиції перед ***е**, ***і** шиплячих разом з іншими приголосними, зокрема середньоязиковими палатальними **л̋**, **н̋**, **р̋**.

Диспалаталізація приголосних перед ***е**, ***і** почалася найімовірніше з напівпом'якшених губних і передньоязикових, а вже, мабуть, трохи згодом у цей диспалаталізаційний процес включились і середньоязикові палатальні **л̋**, **н̋**, **р̋**, тобто за аналогією до процесу **ле** > **ле**,

не > **не**, **ре** > **ре**, **лі** > **лі** (**ли**), **ні** > **ні** (**ни**), **рі** > **рі** (**ри**) відбувся і процес **ле** > **ле**, **не** > **не**, **ре** > **ре** і т. д. Це тим більш імовірно, коли зважити, що частотність сполук середньоязикових палатальних приголосних з **е** та **і** була і в мові і в мовленні значно нижчою, ніж частотність передньоязикових напівпом'якшених з цими ж голосними. Ніщо не стояло на перешкоді й іншим середньоязиковим палатальним — шиплячим **ш**, **ж**, **ч**, **з** — включитись у цей процес і розділити долю палатальних **л**, **н**, **р** у позиції перед *е, *і, тобто ствердіти.

Як уже зазначалося, писемні пам'ятки не можуть самі дати прямої відповіді на питання, чи свідчить ствердіння шиплячих перед *е, *і про ствердіння їх в інших позиціях. У пам'ятках можна знайти лише деякі посередні свідчення неодночасності ствердіння шиплячих у різних позиціях. Потрібної доказової сили ці свідчення набирають лише тоді, коли освітити їх крізь призму фонетичних відношень, які існують у сучасних говорах. Так, українські грамоти XIV—XV ст., які загалом досить добре відображають тодішню живу народно-розмовну мову, фіксують перезвук 'а > е після різних передньоязикових приголосних, зокрема і після шиплячих: *кнѣзь, хомѣкь, хомѣковичь, хотѣчи, пан нємирѣ, тептюкович* [3], *узєти, десєтник, проклєпому, кѣрнице, наших чєд, опєт* [4], *утєгать, пѣнєзи, десєтины, чєлѣди, вѣсєкыи, не боєсе, проклєт, учєстіе, чєдох* та ін.[5] Той факт, що в ряді сучасних південно-західних говорів, з території яких походять пам'ятки з перезвуком 'а > е, перед **е** чи **и**, які розвинулись з *ę, *ьје та *а після м'яких приголосних, до цього часу зберігається м'якість попередніх приголосних, у тому числі й шиплячих, тоді як перед **е** < *е, *ь та **и** < *і всі приголосні включно з шиплячими стверділи (напр., *'т'е (и) шко, з'е(и)т', 'д'е(и)куйу, ч'е(и)с, ду'ш'е(и), 'ж'е(и)ти, к'лоч'е*, але *'тепло, зер'но, ден', 'шестий, 'шити, 'жерти, жи'вім*),— безсумнівно доводить, що ствердіння шиплячих відбувалось у різних позиціях не одночасно: в кожному разі перед **е** < *е, *ь та **и** < *і раніше, ніж перед **а** < *а, *ę та *ьје.

Важливість цього спостереження для історії української мови полягає передусім у тому, що воно показує неправомірність твердження про завершеність, наприклад, у XV ст. процесу ствердіння шиплячих у багатьох українських говорах на основі тільки написань типу *нашых, памятующы, крапчы (и), цѣловавшы, до жывота, под Лисичымь гаємь, зажываюте, мужыло, услышытъ, нашымъ, чтоучы, хотячы, чынити* та под.[6] Неточність висновку в цьому випадку особливо разюча, бо всі наведені приклади взято з грамот, написаних на території говорів з перезвуком 'а > е, тобто говорів, де шиплячі без сумніву були ще м'якими чи то перед **а** будь-якого походження, чи то вже перед результатами його перезвуку в **е** або **и**.

Висновок про довше зберігання м'якості перед **а** будь-якого походження, зроблений шляхом порівняльно-історичних зіставлень, підтверджується також даними сучасних говорів. Позиція перед **а** є тією, де всі звукотипи шиплячих порівняно найдовше зберігають питому м'якість. У всіх тих українських говорах, де не тільки африка-

ти, а й фрикативні шиплячі бувають ще м'якими, вони, як правило, є м'якими в позиції перед **а**, а в цілому ряді говірок шиплячі взагалі зберігають м'якість тільки перед **а** (тут і далі поза увагою залишається позиція перед секундарним **і** (< *ӗ, *о, *е), де шиплячі загалом м'які в усіх говорах). Так, за спостереженнями І. Панькевича, в українських говірках долини річки Рускови фрикативні шиплячі м'які тільки перед а: *'м'іш'ана, 'нош'а, 'руш'ати, 'куш'ати, 'держ'ало, ж'в'ло, 'держ'ати, ир'ж'а, ме'ж'а, 'саж'а*, але *'ношу, 'пишу, 'хожу, 'вижу* та ін.[7] Матеріали Атласу української мови і Загальнослов'янського лінгвістичного атласу фіксують м'якість шиплячих тільки перед а (<*'ш'апка, ду'ш'а, ло'ш'а, ш'ану'вати, ле'ж'ати, пр'йаж'(з')а ме'з'а, 'саз'а*) в шести бойківських говірках на Львівщині в селах Лопушниця, Велика Лінина Старосамбірського району, Лімна Турківського району, Жупани Сколівського району; на Івано-Франківщині: Кропивник і Підліски Долинського району. Аналогічний стан — м'якість розглядуваних приголосних лише в сполуках **ш'а, ж'а, ч'а з'а** — відзначено і в ряді досліджень бойківських говірок [8].

Прослідки м'якості шиплячих, зокрема фрикативних, перед **а** (*'ш'апка, ду'ш'а, ш'ану'вати*) відбивають спорадично матеріали Атласу української мови і в говірках південно-східного наріччя на Київщині в селах: Райківщина Яготинського району, Бране Поле Богуславського району, Салівонки Васильківського району, Маслівка Миронівського району; на Черкащині: Мефедівка, Білоусівка Драбівського району, Сухини Корсунь-Шевченківського району, Піщане Золотоніського району; на Полтавщині: Новаки Лубенського району; на Сумщині: Воронівка Білопільського району. Послідовну м'якість усіх шиплячих перед **а** в мовленні найстаршої вікової генерації носіїв деяких середньонаддніпрянських говірок констатує А. П. Могила: *но'ж'ами, 'подорож'ами, ли'ж'ат', ло'ш'а, но'ч'ами, кур'ч'а, 'туч'а, воў'ч'а, 'ш'апка, ш'ану'вати, ду'ш'а, 'миш'а, ч'ас, ж'ал', ж'арко* [9]. Нами було виявлено м'якість шиплячих перед наголошеним **а** в говірках Берестейщини: *ч'ас, ч'асц', 'ш'апка, 'ш'абл'а, 'ж'ати, ж'ар, ж'ал'*, але *ча'сами, час'тинами, шап'ками, шаб'л'ами, 'вижай, жа'ра, з жа'л'у* та ін.[10]

Відповідь на питання, чому саме перед **а** шиплячі найдовше зберігали властиву їм з походження м'якість, треба шукати, очевидно, і в артикуляційній природі цього голосного, і в системно-структурній специфіці його функціональної природи в українській мові. Спостереження над генетично й типологічно різними мовами свідчать, що чим нижче підняття голосного, тим краще сприяє він попереднім приголосним зберігати свою м'якість, пристосовуючи одночасно й свою артикуляцію до них, зокрема ряд [11]. Що ж до функціональних особливостей **а**, в першу чергу синтагматичних, то належить підкреслити, що саме позиція перед **а** є в українській мові позицією максимально повного протиставлення приголосних за твердістю—м'якістю, бо тільки перед **а** можуть виступати всі приголосні — тверді й м'які, які беруть участь у тембровій опозиції приголосних. Власне й тому

шиплячі могли внаслідок того ж таки «тиску системи» (правда, у цьому випадку, на відміну від позиції перед **е** та **и**, не імперативного, а толерантного характеру, тобто такого, що не забороняється системою) порівняно довше зберігати перед **а** первісну м'якість.

На закінчення розгляду позиції перед **а** зауважимо, що сучасні говори не дають, на нашу думку, підстав для припущення про пізніше ствердіння шиплячих перед **а** < *ę, ніж перед **а** < ***а**[12]. Властива середньонаддніпрянським говіркам м'якість шиплячих у формах типу *ло'ш'а, во'ни б'і'ж'ат', сп'і'ш'ат'* виступає лише на морфемному стику, який цілком допускає можливість підтримки цієї м'якості аналогією до відповідних іменних та дієслівних форм з основою на м'який передньоязиковий приголосний. Фонетичне значення могли б мати тільки випадки, коли б існували такі українські говори, в яких у середині морфем шиплячі перед **а** < ***а** були вже твердими, а перед **а** < *ę були ще більшою чи меншою мірою м'якими. Нам такі говори невідомі.

Говори зі збереженням м'якості африкативних шиплячих у більшості фонетичних позицій (такими є деякі карпатські й південно-східні) дають підстави для твердження, що другою позицією, де порівняно швидко втрачають м'якість африкативні шиплячі, є положення перед наступним твердим приголосним і, далі, в кінці слів. Це спостереження збігається із спостереженням М. М. Пещак [13] з тим лише уточненням, що, за даними говорів, розглядувана позиція пересувається з першого на друге місце. Це емпіричне спостереження М. М. Пещак над писемними пам'ятками і наше над говорами підкріплюється і міркуваннями загального характеру про коартикуляційні процеси між компонентами мовленнєвого потоку: сприятливіші умови для збереження м'якості попереднім приголосним є перед голосними, які з уваги на менш чітку локалізованість утворення значно легше пристосовуються своєю екскурсією до артикуляції попереднього приголосного, ніж перед приголосним, утворення якого досить чітко локалізоване.

Залишається розглянути ще еволюцію шиплячих перед голосними **о** та **т**. З погляду своєї артикуляційної природи і особливостей синтагматичного функціонування в сучасній українській мові обидва названі голосні належать до одного класу, і тепер їх можна було б об'єднати в одну позицію, але історично вони мали різну дистрибуцію: голосний **у** міг уживатись і після твердих і після м'яких приголосних, а голосний **о** не сполучався з м'якими приголосними. До того ж наявність у ряді пам'яток старослов'янської і давньоруської мов, і навіть староукраїнської мови, послідовних написань **чю, жю, шю, щю** при одночасних **ча, жа, ша, ща** схилила такого авторитетного вченого, як П. Ф. Фортунатов [14], до припущення, що графема **ю** позначає в цьому випадку не м'якість шиплячих, а окремий голосний **ї** або ж більший ступінь м'якості шиплячих, ніж в інших позиціях [15]. До думки П. Ф. Фортунатова приєднались також В. Н. Щепкін [16], О. О. Шахматов [17], В. Курашкевич [18]. Пор. також спостереження І. В. Ягича про те, що в Житії св. Сави з усіх букв для йотованих голосних після шиплячих уживається тільки **ю** [19]. Тому в дослідженні, що стосуєть-

ся еволюційних змін шиплячих, позиції перед **о** та перед **у** треба розглядати окремо. Дані слов'янських мов свідчать, що самі по собі перехід **е** > **о** не призводив до ствердіння попередніх приголосних. Пор. рос.: *т'омный, л'од, з'е'л'оный, мълъ'д'ож, и'д'ош, 'л'ожа, л'е'п'ошка*; укр. *с'л'о'та, 'с'омий, с''л'ози, пас''л'он, 'л'оду, 'д'огот', ба'д'орий, 'с'орбати, ко'н'ом, зим'л'ойу*; білорус. *'в'оска, м'од, 'ц'ошча, а'в'ос, у'с'ой, 'л'оду, 'с'олы, з'а'л'онк'і, да'л'ока*; пол.: *n'osę, v'oze, os'oł, koz'oł, c'oc'a*. Доречно нагадати й про те, що перехід **е** > **ē** > **ō** в новозакритих складах після занепаду зредукованого **ъ** не приводив до диспалаталізації попередніх приголосних незалежно від їхнього способу й місця творення. Це підтверджується даними сучасних українських говорів, де перед будь-яким рефлексом **ō** < **ē** попередні приголосні завжди м'які (*н'ӯос, н'ус, н'іс; т'ӯок, т'ук, т'ік; с'ӯок, с'ук, с'ік* та ін.), що було б неможливим, якби перехід **е** > **ē** > **ō** супроводжувався диспалаталізацією попередніх приголосних. Необхідно також пам'ятати, що зміна **е** > **о**, будучи синтагматичною, комбінаторною, відбувалась поступово, через ряд проміжних етапів: **е** > **ӧ** > **о̇** > **о** (*ч'ело* > *ч'ӧло* > *ч'о̇ло* > *ч'оло* > *чоло* > *чоло*); на перших етапах цього процесу лабіалізований голосний [ӧ] функціонував як репрезентант передньорядної фонеми [е] і артикуляційно був, очевидно, ще голосним переднього ряду лабіалізованим, що могло якийсь час сприяти збереженню попереднім приголосним властивої йому м'якості [20]. І. В. Ягич вважав, що в формах типу *съвьрьшонъ, крьщонъ, кромѣжонъ, чоловѣка* з південноруських пам'яток XIII ст. шиплячі були ще перед **о** < **е** м'якими [21]. М. Дурново, надаючи написанням типу *тожо, пославшомоу, блажонъ, дьржащомъ, раздѣливъшом ся* та ін. фонетичного значення, зазначає, проте, що повному ототожненню **о** після шиплячих з **о** після інших приголосних, які були перед **о** твердими, перешкоджала м'якість шиплячих [22]. Слов'янська порівняльно-історична фонетика свідчить, що перехід **е**>**о** є тільки в тих слов'янських мовах, де сформувалась темброва кореляція приголосних. Очевидно, була вона на час переходу **е** > **о** вже і в давньоруській мові. Із становленням тембрової кореляції приголосних позиція перед **о** стає сильною для протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю. Цьому сприяла передусім морфологічна аналогія, яка спричинилась до появи голосного **о** у флексіях іменників після м'яких приголосних основ. Взаємодія між твердими й м'якими основами відноситься до глибокої давнини, ще до епохи перед падінням редукованих [23]. Давньоруські пам'ятки південноруського походження фіксують **о** в парадигмі іменників з основою на м'який приголосний уже в XII ст., наприклад, *мужомъ, звѣздочьтьцомъ, хытрьцомъ, кнѧзомъ* [24]. У результаті цих явищ синтагматична закономірність, яка забороняла сполучуваність м'яких приголосних із задньорядним **о**, перестала бути актуальною,— що не могло не сприяти шиплячим порівняно довше зберігати м'якість у розгляданій позиції.

Спостереження за функціонуванням шиплячих у сучасних українських говорах свідчать про відсутність будь-яких відмінностей у

поведінці шиплячих перед **о** й **у**. Тому на сучасному синхронному зрізі їх можна об'єднати в один клас і вони утворюють одну й ту саму фонетичну позицію. У тих українських говорах, де зберігається м'якість лише африкативних шиплячих, останні досить послідовно м'які перед **о** та **у**; у тих же говорах, де можлива м'якість ще й фрикативних шиплячих, у позиції перед **о** та **у** вона фіксується вже тільки спорадично, як правило, в поодиноких інформаторів і в окремих словах [25]; при цьому говіркова норма допускає вільно заміну м'яких шиплячих відповідними твердими.

Викладені вище спостереження й міркування дозволяють запропонувати таку черговість ствердіння шиплячих за фонетичними позиціями в історії української мови: перед голосними переднього ряду **е** та **и**; перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; перед задньорядними лабіалізованими голосними **о** та **у**; перед голосним низького підняття **а**.

Сучасні українські говори дають також певні докази того, що в багатьох із них (а, можливо, й усіх) ствердіння шиплячих у кожній з названих позицій почалось із фрикативних шиплячих.

[1] *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, с. 35—42; *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., 1973, с. 112—113; *Залеський А. М.* Основні типи парадигматичних структур шиплячих у говорах української мови. XIV Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей. К., 1977, с. 36. [2] *Kuraszkiewicz W.* Gramoty galicko-wołyńskie XIV—XV wieku: Studium językowe. Kraków, 1934, s. 99—100. [3] *Курашкевич В.* Зазнач. праця, с. 80—81. [4] *Наконечний М. Ф.* До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови.— В кн.: Питання історичного розвитку української мови. Х., 1962, с. 135—136. [5] *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Історія української мови: Фонетика. К., 1979, с. 204. [6] *Медведєв Ф. П.* Українські грамоти XIV—XV століть як пам'ятки мови української народності.— В кн.: Питання історичного розвитку української мови, с. 175. [7] *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага, 1938, с. 132; *Панькевич І.* Говір сіл ріки Рускої був. Мараморощ в Румунії.— В кн.: Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді за 1933-34 роки. Річник X. Ужгород, 1934 с. 198. [8] *Rabiej Z.* Dialekt Bojków.— In: Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t. 37, rok. 1932, 6. Kraków, 1933, s. 22; *Панькевич І.* Говір сіл ріки Рускої..., с. 5; *Бандрівський Д. Г.* Фонетичні особливості говірок Боринського і Турківського районів Дрогобицької області.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К., 1959, т. І, с. 20—21; *Бандрівський Д. Г.* Говірки Підбузького району Львівської області. К., 1960, с. 29—30; *Пура Я. О.* Говори західної Дрогобиччини. Львів, 1958, ч. 1, с. 40. [9] *Могила А. П.* Говоры западной Черкасщины в составе полтавско-киевского диалекта: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1956, с. 7; *Могила А. П.* Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок західної Черкащини.— Наук. зап. Київ. ун-ту, т. 17, вип. 11. К., 1958, с. 176. [10] *Залеський А. М.* З історії українського вокалізму.— Мовознавство, 1968, № 5, с. 30—31. [11] *Чекман В. Н.* О возникновении и развитии тембровых корреляций.— В кн.: Вопросы фонологии и фонетики: Тез. докл. сов. лингвистов на XII Международном конгрессе фонетических наук (Монреаль, 1971). М., 1971, ч. 2, с. 262. [12] *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.* Зазнач. праця, с. 313. [13] *Пещак М. М.* Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові.— Укр. мова в шк., 1958, № 3, с. 14—15. [14] *Фортунатов Ф. Ф.* Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. М., 1888, с. 13, 17, 50. [15] *Щепкин В. Н.* Рассуждения о языке Саввиной книги. Спб., 1889, с. 291—293. [16] Там же. [17] *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка. Пг., 1915,

с. 9—10. [18] *Курашкевич В.* Зазнач. праця, с. 92. [19] *Ягич И. В.* Критические заметки по истории русского языка. Спб., 1889, с. 77. [20] *Наконечний М. Ф.* Зазнач. праця, с. 134—135. [21] *Ягич І. В.* Зазнач. праця, с. 77. [22] *Дурново Н.* Очерк истории русского языка. М.; Л., 1924, с. 168—169. [23] *Аванесов Р. И.* Лингвистическая география и история русского языка.— Вопр. языкознания, 1952, № 6, с. 34. [24] *Ягич І. В.* Зазнач. праця, с. 36; *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. М., 1907, с. 59; *Добромыслова А. Н.* К вопросу о корреспонденции *е — о* в творительном падеже женского склонения.— Вестн. Москов. ун-та. Сер. VII. Филология, журналистика, 1963, № 1, с. 77; *Булаховський Л. А.* Фонетичні і морфологічні південнорусйзми в староруських пам'ятках XII—XIV століть.— Праці Київ. ун-ту: Гуманітарні науки, 1954, № 1, с. 132. [25] *Лисенко П. С.* Фонетичні особливості деяких говірок правобережної середньої Черкащини.— Діалектологічний бюлетень. К., 1962, вип. 9, с. 52; *Пура Я. О.* Зазнач. праця, с. 40; *Janów J.* Z fonetyki gwar huculskich.— In: Symbole grammatice in honorem Joanis Rozwadowski. Kracoviae, 1928, vol. 2, s. 279—281.

Надійшла до редколегії 12.01.84

Н. П. ПЛЮЩ, канд. філол. наук, Київ. ун-т

ПЕРЦЕПТИВНО-АКУСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПАРЦЕЛЯЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У дослідженнях закономірностей сполучення слів у зв'язному мовленні у різні періоди на передній план висувалися то зовнішні, формальні, особливості пов'язування слів у реченні, то загальносмислові, семантичні властивості речення, що свідчить про складність цього центрального поняття синтаксису.

Тривалий час увага граматистів концентрувалася навколо вивчення морфематичних і лексичних (так званих службових слів) засобів, за допомогою яких з більшою чи меншою точністю позначаються об'єктивні відношення між компонентами позначуваного реченням явища. Тобто вивчалися поверхневі структурні схеми речення, те, як будується речення і словосполучення. А смислова будова позначуваної реченням думки, суб'єктивні способи її формування, те, як виражається та чи інша думка в процесі комунікації, залишалися, як правило, поза увагою дослідників.

У сучасній лінгвістиці в останні десятиріччя відбувається поступовий перехід від етапу «формалізації» до поглибленого вивчення мови в її одвічній, комунікативній функції, внаслідок чого центральна одиниця синтаксису — речення — розглядається як багатоаспектне явище.

Власне комунікативний, мовленнєвий аспект речення ставить дослідників перед необхідністю «переглянути найелементарніші поняття нормативного синтаксису, які стосуються структури речення: порядок слів, категорія сурядності і підрядності і навіть саме поняття єдності фрази»[1]. Виникає нова проблематика вивчення речення з точки зору композиційно-синтаксичної та експресивно-інтонаційної організації цілого тексту чи мовленнєвої ситуації[2].

Основою для віднесення структурної (конструктивної) і комунікативної організації речення до різноаспектних (різнорівневих) явищ у рамках синтаксису є факти принципового незбігу струк-

турного і комунікативного (актуального)* членування речення, а також корінні відмінності в способах їх вираження. Ідею розрізнення структурного і комунікативного аспектів дослідження організації речення висував ще Л. В. Щерба, пропонуючи відповідно терміни пасивний і активний синтаксис. Завдання активного синтаксису Л. В. Щерба вбачав у вивченні того, «як виражається та чи інша думка»[3].

На відміну від структурного, тобто власне синтаксичного членування, комунікативне членування випливає з комунікативного завдання, цільової установки мовленнєвого акту. Це членування має відповідно й свої одиниці — тему і рему (за іншою термінологією: дане й нове), а також спеціальні засоби вираження — інтонаційно-позиційні.

Комунікативний аспект синтаксису розкриває перед дослідниками можливості для однозначної інтерпретації цілого ряду мовних явищ, які на рівні конструктивного синтаксису досі не знайшли чіткого пояснення. До таких явищ відноситься і парцеляція, план змісту і план вираження якої цілком належить мовленнєвому рівневі.

Не зупиняючись на дискусійних моментах тлумачення явища парцеляції, в даному дослідженні розглянемо парцеляцію як один із способів реалізації комунікативного членування речення.

Згідно з теорією актуального членування актуалізація висловлення полягає у з'ясуванні способу включення речення в предметний контекст, на базі якого воно виникає. У мовленні актуалізація висловлення дістає експліцитне вираження завдяки інтонації.

У стилістично нейтральному синтагматично не залежному висловленні компоненти комунікативного членування розташовуються від відомого до нового (від теми — *T* до реми *R*), що знаходить своє вираження в автоматизованому інтонаційному малюнку, коли фразовий наголос реалізується автоматично на останньому компоненті висловлювання — ремі.

У синтагматично залежному висловленні, коли *R* передує *T*, інтонаційна структура набирає експресивного характеру — винесений у препозицію рематичний компонент протиставляється тематичному компонентові логічним наголосом. Такий тип темо-рематичного членування кваліфікується як стилістично маркований (експресивний).

Проте аналіз фактів показує, що автоматизованість інтонаційного малюнка може порушуватись і при стилістично нейтральному (не експресивному) порядку розташування *R* після *T*. У таких випадках компоненти комунікативного членування *T* і *R* різко протиставляються за допомогою посилення фразового наголосу і паузи. Напр.: 1. *Я люблю|поле* (І. Шамякін); 2. *Я живу|в готелі* (І. Шамякін); 3. *А наслідок|деформації* (П. Загребельний).

---

* Термін «комунікативне членування» використовуємо тут як синонім до терміна «актуальне членування», який належить чеському вченому В. Матезіусу.

Отже, інтонаційна структура цього варіанту комунікативного членування набирає виразної експресивності.

Ще вищим ступенем експресивності характеризується комунікативне членування неодноремних (дво- і багаторемних) висловлень. Напр.: *Союз робітників і селян Червоної Армії — міцний* R_1, *тісний* R_2, *нерозривний* R_3 (В. І. Ленін). Кожна рема в таких висловленнях дістає яскраве інтонаційне вираження, причому остання інтонаційно виражена найсильніше.

Виявом найвищого ступеня експресивності актуального членування неодноремних висловлень як при стилістично нейтральному розташуванні теми й реми (*T→R*), так і при стилістично маркованому (*R→T*) є інтонаційний відрив другої і наступних рем від їхньої спільної теми. Ці реми можуть діставати інтонаційної автономності кожна окремо або об'єднуватись в одному мовленнєвому відрізку, інтонаційно протиставленому попередньому відрізку — темі. Напр.: 1. *Скільки з нас уже ніколи не повернуться до університетських аудиторій. Вибув навіки Мороз* R_1. *І Славка Лагутін* R_2. *І Підмогильний* R_3... (О. Гончар); 2. *Ми вислухаємо всіх* R_1. *Терпляче* R_2 *й уважно* R_3 (П. Загребельний); 3. *А наслідок — деформації* R_1. *Небажані* R_2 *й неминучі* R_3 (П. Загребельний).

Такий варіант актуального членування дуже поширений у багатьох мовах[4]. У сучасній українській мові він особливо поширений у розмовному стилі, звідки проникає і в інші (художній, публіцистичний та ін.).

На письмі варіант актуального членування, реалізований засобом інтонаційного розриву, графічно передається крапкою або іншим фінальним пунктуаційним знаком (знаком питання або знаком оклику), що завдавало та ще й досі завдає чимало клопоту дослідникам синтаксису. Так, на рівні структурної організації речення це явище дістало щонайрізноманітніші інтерпретації — інтонаційно вичленувану частину речення кваліфікують то як неповне речення, то як видільне речення, то як приєднувальну конструкцію і т. д. Таке розмаїття кваліфікацій свідчить насамперед про недостатню їх аргументованість. Дослідники, які враховують мовленнєву семантику речення, називають явище інтонаційного розриву речення терміном парцеляція. Останній більш точно відбиває суть даного мовного явища, хоча й не позбавлений певної багатозначності. Однозначна інтерпретація явища розриву реченнєвої тканини неможлива доти, доки аналіз цього явища не виходитиме за межі речення, тобто в текст, оскільки, як відзначав О. О. Потебня, «справжнім, незалежним відрізком мовлення є *текст* (курсив наш.— *Н. П.*), всередині якого розчиняється речення»[5].

Концепція актуального членування дозволяє по-новому кваліфікувати й такі мовні явища, як вставність, однорідність, уточнення, відокремлення. Всі ці явища, що виникають на мовленнєвому рівні, і є наслідком дії суб'єктивних способів формування смислової будови висловлення. У висловленні вони завжди автономізовані, що знаходить своє вираження в інтонаційно-позиційних засо-

бах, які тісно взаємодіють між собою. Ступінь інтонаційної автономності, перервності інтонаційної структури висловлення прямо пов'язаний з їх позицією у висловленні, а також з емоційно-експресивним насиченням висловлення. Останнє й спричиняє розрив інтонаційної структури висловлення, позначуваний терміном парцеляція. Цей розрив може набувати такої сили, що рема віддаляється на значну відстань, заповнену іншими висловленнями.

Найбільшою потенційною здатністю до парцеляції, тобто до виділення в окрему, додаткову рему, саме й характеризуються однорідні, уточнюючі, вставні, відокремлені компоненти, які є факультативними, необов'язковими в структурній моделі речення. Напр.: 1. *Пригадуєте наші розмови і концерти в вітальні після чаю. І суперечки і жарти. І все, все* (Л. Смілянський); 2. *Знай, я думки твої і на відстані почую. За тисячі верст* (О. Гончар); 3. *Вони сюди вже не повернуться. На жаль* (Л. Смілянський); 4. *І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незайманий* (М. Коцюбинський).

Проте більшою інтонаційною виразністю характеризується парцеляція «обов'язкових» членів структури речення — означень, додатків, обставин (неоднорідних і невідокремлених). Інтонаційну структуру такого типу парцеляції й розглянемо докладніше.

Перцептивно-акустичні характеристики інтонаційної структури парцеляції вивчалися нами за методикою, прийнятою в експериментально-фонетичних дослідженнях надсегментних звукових одиниць. Лінгвоакустичний експеримент був здійснений у лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства АН УРСР (акустичний аналіз) та в лабораторії експериментальної фонетики Київського університету (аудиторський аналіз). З метою одержання більш об'єктивних даних у дослідженні ми вдавалися до методики трансформування парцельованих конструкцій у непарцельовані, а також до запису окремо вимовлених базових частин речення (без парцелята), що давало можливість дістати максимум інформації про найрелевантнішу частину інтонаційної структури парцеляції — стик / розрив базової частини з парцелятом.

Дані перцептивного (аудиторського) аналізу показують що парцеляція простого речення в сучасній українській літературній мові ситуативно зумовлена. Мовець навмисне виділяє той компонент речення, який має певну пресупозицію, і відповідно оформляє його інтонаційно в окрему фразу.

Серед основних засобів інтонаційного вираження парцеляції більшість аудиторів зазначають паузу. Як показав експеримент, пауза справді наявна у більшості дикторських реалізацій, проте тривалість її досить варіативна.

Крім того, як виявилося, пауза не є основним акустичним параметром інтонаційної структури парцеляції, оскільки при її усуненні (з цією метою на стику парцелята і базової частини речення на магнітній плівці вирізалась пауза, а після склеювання плівка пропонувалась аудиторам для прослухування) розрив між пар-

целятом і базовою частиною парцельованої конструкції все одно аудиторами фіксувався. Так, у реченні *Два стоги сіна згоріло. У сіннику* (див. графік на с. 21, на якому суцільною лінією позначено інтонаційні характеристики непарцельованої конструкції-трансформи; пунктирною лінією (рисочками) — інтонаційні характеристики базової частини речення, вимовленої без парцелята; пунктирною лінією (крапками) — інтонаційні характеристики парцельованої конструкції), ефект розриву (парцеляції) створюється завдяки подовженню вимови останнього ненаголошеного складу [-ло] (200 мс). У непарцельованій конструкції-трансформі цей склад коротший — 120 мс. Майже таку саму тривалість, як у парцельованій конструкції, має цей склад у базовій частині, вимовленій без парцелята,— 180 мс. Сам же парцелят залишився без змін, у чому легко переконатися, порівнявши інтонаційне вираження його в складі непарцельованої конструкції-трансформи.

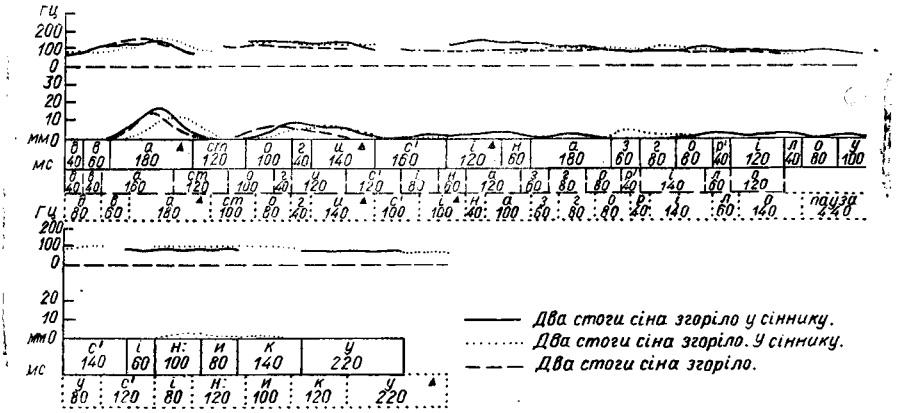

В усіх трьох конструкціях (парцельованій, непарцельованій і вимовленій без парцелята) маємо стилістично марковане, теморемативне членування — рема «два стоги сіна» розташована у препозиції до теми. З-поміж трьох порівнюваних парцельована конструкція характеризується найбільшою експресивністю, оскільки в ній реалізована потенційна можливість багаторемності. Для мовця важливо було підкреслити не тільки те, що згоріло два стоги сіна, а ще й те, що згоріли ці два стоги у сіннику. Така інтенсифікація обставини можлива лише завдяки виділенню її в окрему рему, оформлену інтонаційно як окрема фраза.

Звернемося ще до прикладу. У парцельованій конструкції *Я вам руку перев'яжу. Сорочкою* (графік на с. 22) останній склад базової частини має більшу тривалість (180 мс), ніж у непарцельованій (140 мс). У базовій частині, вимовленій без парцелята, цей склад дорівнює 220 мс. Автономізації інтонаційного контура частин парцельованої конструкції сприяє ще й спад частоти основного тону на кінцевому складі [-жу] базової частини до 60 гц, тобто спад тону такий самий, як і в цій частині, вимовленій без пар-

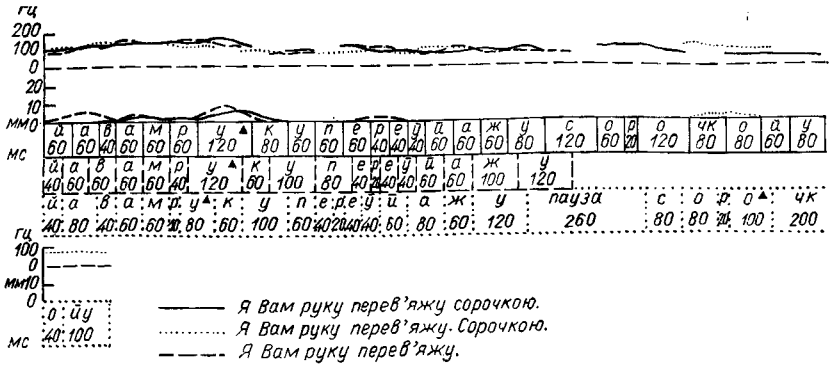

целята, а також те, що перший склад парцелята [со-] починається на вищому тональному рівні (130 гц). У непарцельованій конструкції-трансформі на аналізованому складі спостерігається підвищення основного тону до 100 гц порівняно з попереднім складом [-йа-] (60 гц), а перший склад (ненаголошений) додатка «сорочкою» продовжується на тому ж самому тональному рівні. Тобто перервності в інтонаційному контурі немає, оскільки в непарцельованій конструкції наявна одна рема, виражена додатком *руку*. Парцеляція однорідних обставин «терпляче й уважно» в конструкції *Ми вислухаємо всіх. Терпляче й уважно* реалізується паузою тривалістю 560 мс (графік на с. 22), а також тональним компонентом інтонації. Так, перша рема *всіх* характеризується автоматизованістю інтонаційного контура, на ній локалізується і фразовий акцент, спад тону триває до нижньої межі — 60 гц, як і в базовій частині, вимовленій без парцелята, а початковий склад [тер-] парцелята «терпляче» починається на рівні 100—150 гц.

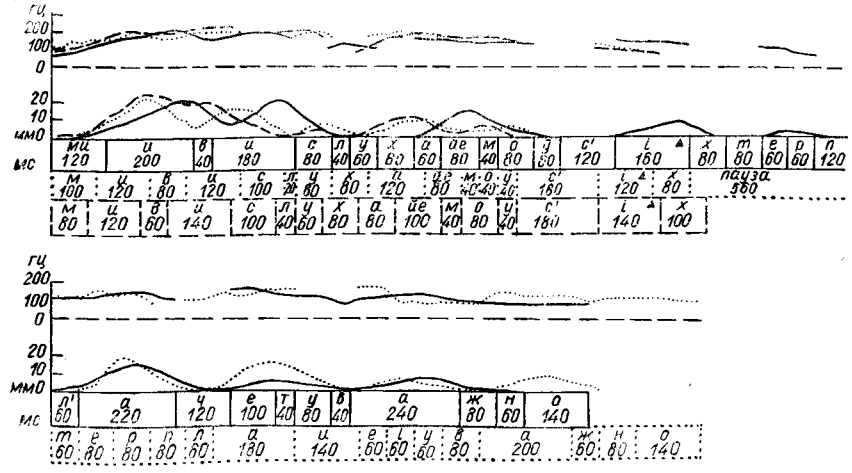

У тональному і темпоральному контурі непарцельованої конструкції-трансформи перервність відсутня — склад [ўсіх] вимовлено на рівні 100 гц, на цьому ж рівні вимовляється і склад [тер-].

Таким чином, визначальними диференційними ознаками інтонаційної структури парцелята в українській мові є різниця в тональних рівнях завершення базової частини і початкових складів парцелята, наявність фразового автоматизованого чи деавтоматизованого (логічного) наголосу в базовій частині і логічного наголосу в парцеляті, а також темпоральні характеристики стику / розриву. Пауза ж, хоч і досить частотна в інтонаційній організації парцеляції, проте не обов'язкова.

Емоційна насиченість та ступінь семантико-граматичної пов'язаності компонентів речення можуть посилювати чи послаблювати вказані диференційні ознаки інтонаційного вираження парцеляції (див. табл. 1 і 2).

Таблиця 1

Акустичні характеристики інтонаційної структури парцеляції

Парцельована конструкція	Просодичні параметри стику/розриву				Пауза, мс
	Частота основного тону останнього складу базової частини, гц	Частота основного тону першого складу парцелята, гц	Тривалість звучання останнього складу базової частини, мс	Тривалість останнього складу частини, начитаної без парцелята, мс	
Вже сьогодні віталися. *В цеху* (П. Загребельний).	70	120	220	240	640
На ось помідорів. *На дорогу* (В. Минко).	70	100	200	180	120
Вони пробували у війну. *На Уралі* (П. Загребельний).	60	100	260	240	320
Завтра в мене перше полювання. *На вовків* (Ю. Смілянський).	60	80	240	220	320
А ми кінець з тобою вже чули. *Ще там, у підворітті* (А. Головко).	60	140	240	240	460
Ну та ще прийде час. *Для розрахунку* (А. Головко).	70	80	420	380	700
Зате діда Мороза ось тобі привела. *З гостинцями* (А. Головко).	60	100	220	200	320
Скільки я йому за восьмий чи дев'ятий сніп полукіпків наставив. *За свій вік* (А. Головко).	60	100	220	240	480
Вибув навіки Мороз. *І Славка Лагутін. І Підмогильний...* (О. Гончар).	60	80;60	380	360	900;840
Ми вислухаємо всіх. *Терпляче й уважно* (П. Загребельний).	80	120	420	460	560
Два стоги сіна згоріло. *У сінника* (А. Головко).	80	100	200	180	440
Я Вам руку перев'яжу. *Сорочкою* (М. Стельмах).	70	130	180	220	260

Таблиця 2

Акустичні характеристики інтонаційної структури парцеляції

Парцельована конструкція	Просодичні параметри комунікативних центрів					
	Рема базової частини			Рема-парцелят		
	Частота основного тону, гц	Інтенсивність, мм	Тривалість звучання, мс	Частота основного тону, гц	Інтенсивність, мм	Тривалість звучання, мс
Вже сьогодні віталися. *В цеху.*	110	8	220	60	0,5	120
На ось помідорів. *На дорогу.*	110	12	200	100	5	200
Вони пробували у війну. *На Уралі.*	140	20	320	120	8	200
Завтра в мене перше полювання. *На вовків.*	150	11	180	100	1,5	340
А ми кінець з тобою вже чули. *Ще там у підворітті.*	80	3	360	140	10	260
Ну та ще прийде час. *Для розрахунку.*	110	2	260	120	2	340
Зате діда Мороза ось тобі привела. *З гостинцями.*	110	7,5	180	100	8	300
Скільки я йому за восьмий чи дев'ятий сніп полукіпків наставив. *За свій вік.*	140	6	160	160	4,5	380
Вибув навіки Мороз. *І Славка Лагутін. І Підмогильний...*	110	3	380	120; 120	1,5; 0,5	340; 440
Ми вислухаємо всіх. *Терпляче й уважно.*	100—80	0	420	150; 80	18;7 2	290; 360
Два стоги сіна згоріло. У *сіннику.*	150—110—80	10	280; 180; 280			340
Я вам руку перев'яжу. *Сорочкою.*	110	1	180	130	3	180

[1] *Балли Ш.* Французская стилистика. М., 1961, с. 291. [2] *Золотова Г. А.* Очерк функционального синтаксиса. М., 1973, с. 29. [3] *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, с. 56. [4] *Иванчикова Е. А.* Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции.— В кн.: Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. М., 1968, с. 277—285; *Лисиченко Р.* Интонационные характеристики парцелляции в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1972. 35 с.; *Петрашевская Ж. Е.* Парцелляция простого предложения в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1974. 26 с.; *Ступакова Л. И.* Явления парцелляции в языке современной французской прессы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1975. 26 с. [5] *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. М.; Л., 1941, т. 4, с. 320.

Надійшла до редколегії 23.02.84

Л. А. ЛИСИЧЕНКО, д-р філол. наук, Л. С. ЗАГРЕБЕЛЬНА,
викл., Харків. пед. ін-т

ЛЕКСИЧНА КОНОТАЦІЯ І ЇЇ РОЛЬ У СТРУКТУРІ СИНОНІМІЧНОЇ ГРУПИ

Поняття конотації, що виникло на грунті психологічних досліджень, здобуває дедалі більше поширення і в мовознавстві, однак у визначенні його немає ще достатньої чіткості і однозначності. Інколи за визначеннями складається враження, що це ще один термін-синонім для емоціонально-оцінного елемента значення. Таке враження, наприклад, справляє визначення конотації як додаткового змісту «слова (або виразу), супутні йому семантичні або стилістичні відтінки, які накладаються на його основне значення, служать для вираження різного роду експресивно-емоціонально-оціночних обертонів і можуть надавати висловлюванню урочистості, грайливості, невимушеності, фамільярності і т. ін.»[1] Аналогічне визначення знаходимо і в довідкових джерелах[2]. Визначення конотації включають семантичні і стилістичні відтінки. Ці два типи відтінків, як відомо, перебувають у взаємодії, але не тотожні. Поняття конотації в лексиці значно ширше за стилістичну та емоціональну характеристики і не зводиться до них, однак у літературі звичайно розглядаються переважно стилістичні відтінки. Так, В. І. Кодухов, зазначаючи, що «лексичні значення поділяються на понятійні (денотативні) і стилістичні (конотативні)», підкреслює, що «стилістичними (конотативними) лексичними значеннями є насамперед значення синонімів, а також слів, що належать до різних стилістичних шарів словникового складу мови і сфер ужитку»[3]. Цим визначенням автор ніби ставить знак рівняння між конотацією і стилістичною характеристикою значення. Однак у дальшому викладі він наводить приклади слів діалектних, запозичених, які можуть використовуватися з певною стилістичною настановою, хоч і не містять у значенні стилістичного або емоціонально-оцінного елемента.

На стилістичному змісті конотації наголошує і Е. В. Кузнецова. Розглядаючи сутність стилістичної характеристики слова, вона зазначає, що відмітка розмовне свідчить про те, що дане слово стилістично марковане. І ця оцінка є компонентом конотативної частини його значення. Крім того, в змісті цієї частини наявний компонент оцінки не слова, а самого явища, позначуваного ним. Це два компоненти конотативного характеру[4]. Отже,

Е. В. Кузнецова до конотації відносить і оцінку слова, і оцінку явища.

Нам уявляється найбільш вдалим, хоч, можливо, і не зовсім точним, визначення Л. О. Новикова: «До прагматичних елементів мовної одиниці відносять її конотації (смислові асоціації), на яких ґрунтується образне, метафоричне вживання цієї одиниці у вторинній семантичній функції (*ишачить на других, хитрая лиса* (о женщине). *В докладе много воды* та ін.)»[5]. Розкриваючи своє розуміння прагматичного значення, він пише: «У книзі прагматичне значення використовується насамперед для пояснення природи емоціональної і експресивно-стилістичної характеристики слова, його образної потенції. Будемо називати прагматичне значення в цьому зв'язку (і дещо звуженому обсязі) також емотивним значенням»[6]. Отже, за Л. О. Новиковим, конотація — смислові асоціації, а конотативні значення — образи, що виникають на основі цих асоціацій.

Мета нашого дослідження — розглянути два питання: типи конотації і її роль в синонімічній системі мови.

Отже, конотації — це додаткові елементи смислової структури лексичного значення, які можуть служити основою вторинної номінації у мовленні і мові. Ці елементи накладаються на лексичне значення і мають властивість надавати йому додаткових відтінків, які можуть мати емоціональний і експресивний характер, а можуть і не мати його.

Які ж типи конотацій можна виділити в лексичній системі?

Щоб відповісти на це питання, необхідно дослідити конотацію в якомусь одному лексичному шарі і на тлі цього аналізу знайти явища, властиві словниковому складові в цілому. Спробуємо розглянути конотацію спершу стосовно синонімії. Характеризуючи омосемічні одиниці, С. Г. Бережан виділяє такі їх диференціальні ознаки: приналежність до певної стилістичної сфери, часова визначеність, емоціональне забарвлення, образність змісту. Кожна із цих ознак, — пише він, — розгалужується, в свою чергу, на пару інших опозитивних рис: стилістична — на розмовність і книжність, часова — на архаїчність і неологічність, емоціональна — на позитивність і негативність, образність — на метафоричність і метонімічність. «Деякі з ознак другого ступеня піддаються і дальшій деталізації: розмовність на фамільярність, регіональність, арготичність; книжність на офіційність, науковість, патетичність; позитивність на гіпокористичність, пестливість, захопленість; негативність на презирливість, іронічність, лайливість...»[7]

Не з усіма із запропонованих диференціальних ознак можна погодитись повністю. Так, у розмовному стилі фамільярне, з одного боку, і регіональне та арготичне, з другого, не є явищами одного порядку. Регіональне і арготичне, очевидно, слід виділити в окрему диференціальну ознаку — за сферою функціонування. У системі ознак емоціонально забарвлених значень представлені не всі протиставлення. Не зовсім переконливо, що метонімічність належить до образності. Диференціальні ознаки, властиві книж-

ній лексиці, теж даються за різними принципами: стильова приналежність — емоціональний елемент. Ми б у цьому протиставленні замінили патетичність на публіцистичність. Однак загалом запропонована С. Г. Бережаном характеристика омосемічних одиниць може бути основою для класифікації конотацій, властивих синонімам.

Найбільш дослідженими є конотації, зумовлені емоціональним забарвленням значення.

Відомо, що слово як одиниця мови відрізняється від одиниць інших знакових систем, крім усього, ще й тим, що воно не тільки називає певне явище, а й виражає оцінку його: «Слова перебувають у безперервному зв'язку з усім нашим інтелектуальним і емоціональним життям... Слово є одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших психічних переживань, що входять у завдання і наміри повідомлення»[8]. Такої ж думки дотримується значна частина вчених-мовознавців[9].

Оціночний елемент виявляється не тільки в мовленні. Він може бути закріплений суспільною практикою в лексичному значенні слова в системі.

Одним із спірних питань у мовознавстві є питання про те, чи входить експресивний компонент у значення слова. На думку В. А. Звегінцева, подібні додаткові експресивно-емоціональні «співзначення» не можуть бути поставлені в один ряд із тим предметно-логічним змістом слова, який фіксується його значенням, і не можуть входити складовим елементом у значення слова, оскільки ці «співзначення» не є об'єктивними в мовному плані явищами»[10]. При включенні експресивно-емоціональних елементів у значення слова «відбувається змішування об'єктивних і суб'єктивних планів»[11]. Якщо стати на цю позицію, то дійдемо висновку, що людина пізнає об'єктивну дійсність, закріплює результати пізнання в слові безвідносно до себе. Насправді ж у процесі пізнання людина не тільки вивчає явища, а й встановлює певні відношення між собою і ними, оцінює їх роль у своєму бутті: добре і зле, корисне і шкідливе, приємне і відразливе та ін.

Цю думку поділяє Л. О. Новиков: «Якщо під семантичною структурою слова розуміти його «власне семантичний аспект», сигніфікативне значення, то найбільш обгрунтованою уявляється заперечна відповідь на це питання. Компонентний аналіз не в змозі виявити які-небудь спеціальні смислові елементи, які б відрізняли, наприклад, оціночні, експресивні, стилістично марковані слова від рівноцінних їм за значенням неоціночних, неекспресивних, стилістично нейтральних мовних одиниць»[12]. Однак навряд чи можна погодитися з таким твердженням, оскільки лексичне значення вже недостатньо характеризувати лише через сигніфікат. Очевидно, ближче до істини автори, які вважають, що в семантиці багатьох слів наявний експресивно-оціночний елемент[13]. Інакше чим же зумовлене протиставлення подібних значень? Саме наявність додаткового семантичного показника і робить виправданим існування і функціонування в мові емоціонально-експресивних синонімів.

Важко, на нашу думку, погодитись також із твердженням, що експресивно-емоціональні моменти не можуть служити опорою особливих лексико-семантичних варіантів слова [14]. Розглянемо, наприклад, виникнення нових значень у полісемантичного слова за емоціональним зближенням (*голубка* про жінку, дівчину, звертання *матінко!, батечку!* до незнайомих літніх людей або з негативним значенням *лакей, пан* тощо). Особливо помітне це явище при переході повнозначних слів у вигуки (*батечки!, матінко!* тощо), де сигніфікативний елемент взагалі втрачається і залишається тільки емоціональний.

Емоціонально-оціночний елемент може бути прихований, але він є потенціальною базою для виникнення експресивних значень слова в мові, а також у мовленні. В основі емоціонального елемента, як і в основі лексичного значення в цілому, лежать тільки окремі ознаки явища: польовий шкідник *волошка* має красиві квіти, і ця ознака дає позитивне забарвлення. Слово *сокіл* має переносне значення з позитивною оцінкою, оскільки *сокіл* — сміливий, дужий птах. Але в цих словах могла б закріпитися за певних умов і їх негативна оцінка: *волошка* — шкідник, *сокіл* — хижак. Суперечність між сукупністю ознак явища і його емоціональним забарвленням може стати основою художнього образу. Вона є основою поезій М. Рильського, наприклад, «Лист до волошки»: Бідна волошка, чому ти у житі, А не на клумбі волієш рости? Чом не схвильовано слухаєш ти, Як хлібороби клянуть працьовиті Квіти, що вміють так гарно цвісти?

В одному з перших варіантів п'єси О. Корнійчука «Калиновий гай» художник на прохання голови сільради Ківшик намалювати свідоцтва про одруження з голубами з готовністю вигукував, що він радий намалювати і голубів, і соколів. Ківшик радила йому не малювати соколів, бо «сокіл — птиця хижа». Яка ознака стала провідною, залежить від культурно-історичних умов і традицій.

Отже, якщо виражена в слові ознака становить емоціонально-експресивний елемент значення, то прихована основа цього елемента є конотацією.

Ми підійшли, таким чином, до другого типу конотації — зумовленої культурно-історичними факторами, внаслідок яких одне явище в різних народів може по-різному переосмислюватись, отже, і мати різну конотацію. Так, у слов'ян *заєць, кролик* — боягуз, звідки й відповідне художнє осмислення в байках, казках, в інших народів — це хитрун, який завдяки своїй кмітливості може перемогти навіть лева. В українській і російській мовах слова *лебідка, сокіл* мають конотативні похідні значення, а відповідні назви у французькій мові — не мають. І навпаки, у французькій мові назва *дрозд* має два похідних конотативних значення («пройда» і «неприємна людина»), а в українській і російській мовах слово *дрозд* подібних значень не має [15].

На прикладі відповідних значень слів *заєць, лисиця, сокіл, лебідка* ми бачимо, що конотація не завжди пов'язана з емоціональним елементом. Навряд чи можна погодитись, що похідні

значення і вживання слів *заєць* — «боягуз», *лисиця* — «хитра людина» виражають і емоції. Ставлення — так. Але не емоціональне, а інтелектуальне, що й надає таким значенням експресії, *лебідка* ж і *сокіл* містять емоціональний елемент. Незалежно від наявності / відсутності емоціонального елемента подібні значення є стилістично маркованими, і ця ознака протиставляє їх у синонімічній групі (боягуз — заєць, хитрун — лисиця, герой — орел, сокіл тощо).

До культурно-історичних можна віднести також конотації назв історичних чи культурно-історичних подій і явищ, які здобули похідні емоціональні значення. Це похідні значення таких слів, як *корифей (корифей науки, театру* і т. ін.), *апогей, зеніт (апогей слави, зеніт слави* тощо), *вандал, варвар* у негативному, навіть лайливому значенні тощо. У подібних словах, пряме значення яких поширене головним чином у вузькому колі, в загальнонародній мові нерідко відбувається переінтеграція значень, у результаті чого етимологічно похідне значення стає в структурі багатозначного слова прямим, а первісне посідає підпорядковане місце [16].

Конотації культурно-історичного характеру можуть із часом втратити початковий емоціональний компонент, а слова і значення, що виникли на їх основі, стають емоціонально нейтральними. В умовах гострої ідеологічної боротьби дослідники мови приділяють значну увагу питанням про ідеологічний елемент у лексичному значенні: «В умовах існування класових антагонізмів прагматичний зміст слів перетворюється... в оцінки, що глибоко розходяться і поляризуються, явищ соціальної дійсності»[17]. Особливо помітний ідеологічний елемент у словах, які вже своїм змістом виражають відповідну значимість.

Культурно-історичний елемент конотації може виявлятися не тільки у своєрідному образному осмисленні явища і його назви в різних мовах, у різних народів, а й семантичними зрушеннями, що відбуваються на різних етапах розвитку будь-якої мови. Так, після Великої Жовтневої соціалістичної революції старі назви військових чинів *(офіцер, генерал)* набули негативного емоціонального забарвлення. Пізніше, коли відповідні звання були введені в Радянській Армії, вони втратили негативну конотацію. Із розвитком лексичного значення слова конотація в ньому може посилюватися під впливом культурно-історичних та ідеологічних факторів. Так, для назви політпрацівників Радянської Армії як нетермінологічна назва використовується слово *комісар* із відтінком урочистості й пошани. Дослідники мови відзначали, що «як оцінні слова зберігаються в сучасній мові іменники *вельможа, сановник, барин* і похідні від них»[18]. При цьому, як нам уявляється, майже повністю втрачається предметно-понятійний зміст, і на перший план висувається оцінка явища. Аналогічний процес відбувається і в нових значеннях слів *дзвонар* — «базіка, той, хто любить багато говорити, мало робить», *лакувальник* — «художник, що прикрашає дійсність» та ін.

Термінологічні значення суспільно-політичної лексики (*деспотія* — «форма правління», буржуазія тощо) не містять конотативного елемента, як не мають його і назви емоцій (любов, ненависть тощо), оскільки в них відповідне ідеологічне явище становить суть предметно-понятійної віднесеності значення. У загальнонародній нетермінологічній мові слова суспільно-політичного стилю можуть актуалізувати закладені в них конотації у похідних значеннях (похідні значення слів *авангард* (робітничого класу тощо), *бум, девальвація* (ідей, знань, культурних цінностей), *демарш* (не в дипломатичних стосунках), *демонстрація* («загрозливі дії», «визивна поведінка»), *деспот* («необмежений і жорстокий володар, який править свавільно, а не на основі законів», «жорстока, самовладна людина, тиран»). На основі похідних значень можуть виникати цілі синонімічні ряди з ідеологічним конотативним компонентом: *диктатор* — деспот — тиран; *експлуатація* — визискування — грабіж тощо.

Якщо ідеологічний елемент є основою вихідного конотативного значення, то воно (значення), як правило, є експресивно-синонімічним і входить до синонімічної групи. М. В. Панов з цього приводу зазначає: «Слова, різко контрастні з нейтральним стилем, завжди мають синонім у нейтральному... Обов'язковість синоніма в нейтральному стилі прямо пропорціональна відстані даного слова від нейтрального стилю»[19].

Окрему групу експресивних синонімів становлять слова з темпоральними показниками — архаїзми та неологізми. Відомо, що на периферії лексичного складу сучасної української літературної мови перебуває певна частина застарілої лексики, яка використовується, особливо в художньому стилі, з певними стилістичними настановами. Серед застарілих слів розрізняють історизми та архаїзми. Історизми, як слова, що називають явища, що відійшли в минуле, як правило, не мають синонімів у сучасній мові (*гривна, гридні, дітинець, подимне, сотник* і т. ін.) і використовуються для змалювання подій минулих епох. Архаїзми ж — це в багатьох випадках слова, що вийшли з широкого вжитку внаслідок синонімічної конкуренції з іншим словом. Тому вони, як правило, мають синоніми в сучасній мові: *ректи — говорити, відати — знати, мислити — думати, живіт — життя, красний — красивий, гарний* і т. ін. Наявність сучасного нейтрального синоніма до архаїзма надає останньому конотації, зумовленої саме застарілістю слова. Цим пояснюється експресивний (не емоціональний) компонент значення. Що ж до емоціонально-колористичних елементів значення архаїзма, то вони виявляються в тексті і є засобом вираження протилежних емоціональних відтінків від урочисто-піднесеного до зневажливо-зниженого. Цією особливістю експресії архаїзмів зумовлена давно відома стилістична особливість їх: залежно від контексту вони можуть виражати патетичну піднесеність, урочистість або ж іронію, сарказм тощо. Якщо в словах з ідеологічним компонентом конотація зумовлена позамовними факторами, то конотації архаїзмів зумовлюються внутрімовними протиставленнями

ми. Конотація застарілих слів нерідко супроводжується культурно-історичними, ідеологічними, фоновими асоціаціями, через що ці явища слід розглядати в зв'язках і взаємодії.

Неологізми з'являються в сучасній мові переважно для називання нових явищ і тому позбавлені в переважній більшості в прямому значенні додаткових відтінків. Однак подекуди виникають і слова з виразним експресивним компонентом, які є синонімами до вже існуючих. Такими є прикметники *модерний, модерновий, фірмовий* у значенні «дуже модний», *ляп* у значенні «ляпсус, промах, помилка» та ін. Частіше експресивними є семантичні неологізми, нові похідні значення вже існуючих слів. Такими є похідні значення слів *варяг* — «працівник, якого взяли із сторони», *корона* (чого, яка) — «шахова корона», *королева* (чого, яка) — «перша, краща, найвидатніша в якомусь відношенні, в якомусь роді діяльності жінка», *інфляція* — «знецінення» (слова, явища тощо), *маяк* — «передовик у якійсь діяльності» і т. ін. Такі значення є експресивно-синонімічними. Похідні експресивні значення можуть виникати на підставі певних конотацій і в неологізмах, які в прямому значенні додаткових відтінків не мають (наприклад, похідні у слова *орбіта,* у словосполучення *космічна швидкість* тощо).

Якщо ж говорити про індивідуально авторські неологізми, то вони, як правило, містять великий емоціональний і експресивний заряд, служать засобом конденсації думки. Особливо це стосується поетичної мови: *І душа запрозорилась в душу високу...; Симфонічна моя, Хоралиста! Земленосна і сонценосна...; Вечорами яснiють калюжисті аквамарини* (А. Малишко). Подібні неологізми не завжди мають синоніми в мові.

Одними із видів протиставлень у синонімічній системі є протиставлення локальні. При цьому протиставляються лексеми літературної мови, з одного боку, і діалектні або іншомовні слова, з другого. Нерідко дослідники не включають діалектизми до синоніміки літературної мови, однак у художніх стилях ця група слів виконує значне стилістичне навантаження, і серед них чимало таких, що є синонімами до загальнолітературних (*плай* — стежка, *черемшина* — черемха тощо). Серед діалектних слів, як і в лексиці застарілій, слід розрізняти слова, що називають місцеві реалії (ці слова, як правило, не мають синонімів у літературній мові), і слова, які мають відповідники в літературній мові (вони можуть виступати як члени синонімічної групи, але такі, що перебувають на її периферії). Про такого роду діалектизми, як і про відповідного класу архаїзми, можна сказати, що вони є експресивним, але не завжди емоціональним засобом у мовленні.

Щодо слів іншомовного походження, то про них йшлося вище у зв'язку з культурно-історичними, ідеологічними і фоновими конотаціями.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

1. Лексичні конотації — це ті асоціації, які лежать в основі образного і емоціонального переосмислення значень слів у мов-

ленні і на основі яких виникають емоціонально-експресивні значення в мові.

2. Протиставлення слів за конотацією відіграє важливу роль у структурі синонімічного ряду і в синонімічній системі в цілому.

3. Конотації синонімічних слів можуть грунтуватися на емоціональних, культурно-історичних, ідеологічних, фонових, темпоральних, локальних ознаках.

4. Емоціональні і експресивні елементи в значенні слова не тотожні. Друге явище більш широке, ніж перше, оскільки існують слова, значення яких є емоціональними і експресивними, але є й такі, яким властива експресія і не властива емоціональність. До останніх належать, наприклад, слова з фоновими елементами значення (*бістро* — «невеличке кафе у Франції», *спагеті* — «різновид макаронів в Італії» тощо). Подібні слова в тексті виступають засобом експресії, виразності, але не мають емоціонального відтінку.

[1] *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 204. [2] Див., напр.: *Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.* Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976, с. 151. [3] *Кодухов В. И.* Введение в языкознание. М., 1979, с. 195. [4] Див.: *Кузнецова Э. В.* Лексикология русского языка. М., 1982, с. 45. [5] *Новиков Л. А.* Семантика русского языка. М., 1982, с. 104. [6] Там же. [7] *Бережан С. Г.* Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев, 1973, с. 140. [8] *Виноградов В. В.* Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1972, с. 26. [9] Див.: Філософські питання мовознавства. К., 1972, с. 65. [10] *Звегинцев В. А.* Семасиология. М., 1957, с. 170—171. [11] Там же, с. 170. [12] *Новиков Л. А.* Зазнач. праця, с. 170. [13] *Шмелев Д. Н.* Современный русский язык: Лексика. М., 1977, с. 165. [14] *Звегінцев В. А.* Зазнач. праця, с. 171. [15] *Гак В. Г.* Сопоставительная лексикология. М., 1977, с. 115—116. [16] *Лисиченко Л. А.* Лексикологія сучасної української мови. Х., 1977, с. 48—49. [17] Язык и идеологическая борьба. К., 1981, с. 142. [18] Русский язык и советское общество: Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 102. [19] *Панов М. В.* О стилях произношения.— В кн.: Развитие современного русского языка. М., 1963, с. 13.

Надійшла до редколегії 12.02.84

В. О. НАГІНА, асп., Херсон. пед. ін-т

ТЕРМІНИ-СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ У СКЛАДІ МЕТЕОРОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Українська метеорологічна лексика активно поповнюється термінами-словосполученнями, побудованими за моделями підрядної залежності компонентів — узгодження та керування. Цей спосіб, хоч і породжує двослівні й більш складні назви, зручний тим, що за його допомогою точніше і чіткіше визначається місце терміна у термінології: стрижневе слово зумовлює систему зв'язків терміна, а залежне — уточнює його місце в цій системі [1].

Так, у метеорології слово *вітер* належить до числа основних термінів. Прикметники *агеострофічний, анабатичний, антибаричний, градієнтний, катабатичний, легкий, місцевий, помірний, сильний* уточнюють родове значення іменника і надають терміносполуці видового значення. Напр.: *Місцеві вітри — повітряні потоки, властиві певним невеликим територіям. Виникають внаслідок тер-*

мічного і механічного впливу місцевих кліматоутворюючих факторів на загальну циркуляцію (УРЕ).

Завданням нашого дослідження є спроба проаналізувати структуру термінів-словосполучень, що широко вживаються в українській метеорологічній лексиці.

Перш за все слід виділити терміни, у яких зміст вираженого іменником поняття звужується, конкретизується прикметником. Залежно від того, який тип ознаки лежить в основі прикметника, термінні словосполучення цієї структури поділяються на дві групи.

До першої належать терміни на позначення різноманітних явищ природи, у яких в атрибутивній функції виступають якісні прикметники. Вони вказують на ознаку щодо кольору (*біла ніч, білий туман, біла райдуга, білий шквал, сріблясті хмари, чорна буря*) або за безпосереднім фізичним вираженням (*значний дощ, куляста блискавка, мокрий сніг, сухий циклон, тверді опади, теплий фронт, ясний день* та ін.).

В окремих випадках ці назви утворюють антонімічні пари: *мокрий сніг — сухий сніг, тепле повітря — холодне повітря, теплий фронт — холодний фронт.*

Другу групу в межах цього структурного типу становлять терміни-словосполучення, у яких ознаки, що їх виражають прикметники, виявляються не безпосередньо, а через відношення до інших предметів.

Так, прикметникові похідні з суфіксами **-ов-**, **-ев-**, входячи до складу термінів, що означають загальнометеорологічні поняття, виражають ознаку за відношенням до матеріалу: *вітрові течії, градові хмари, грозовий шквал, дощова погода, льодовий покрив, льодові хмари, пилова буря, снігова буря, шкваловий фронт* тощо.

Речовинно-матеріальне значення мають і похідні з суфіксом **-н-**: *безморозний період, мусонні дощі, мусонний період, пасатні зони, пасатний фронт, ртутні термометри, рідинні термометри.*

Прикметники з суфіксом **-ов-** можуть також виражати ознаку предмета за його функціональними особливостями, за призначенням. Напр.: *ваговий снігомір, грозовий захист, градова ракета, польовий дощомір, протиградові роботи, протиградова служба.*

На відношення до місця і простору вказують у складених термінах прикметники з суфіксами **-ов-**, **-ев-** (*береговий бриз, береговий вітер, боковий вітер, боковий міраж, місцевий вітер, місцева гроза*), **-ськ-** (*бакинський норд, гавайський антициклон, гірський вітер, європейський мусон, морський бриз, морський туман, новоросійська бора*), **-н-** (*арктичне повітря, долинний вітер, земне випромінення, нижні хмари, озерний бриз, північний вітер, тропічне повітря, тропічний ураган*).

У деяких термінах-словосполученнях прикметники з суфіксом **-н-** виражають часову ознаку: *вечірня зоря, вічна мерзлота, денне світило, короткочасні опади, літній мусон, місячний прогноз, нічні світила, осінні заморозки, сезонний прогноз.*

В українській метеорологічній лексиці відбуваються активні процеси семантичного і стилістичного розмежування однокореневих прикметників із суфіксами **-н-, -ов-**. Це пояснюється тим, що в термінології, як і в системі загальновживаної лексики, зростає тенденція до спеціалізації суфіксів, до регулярності функціонування словотвірних типів[2]. Так, прикметники *сніговий* і *сніжний, хмаровий* і *хмарний* у загальномовному вживанні мають однакове значення. Проте у термінологічному використанні вони семантично диференціюються. Напр.: *На метеорологічних станціях ведуть спостереження за змінами тиску повітря, хмарністю... сніговим покривом; Висококупчасті хмари можуть вкривати все небо, але частіше мають форму окремої хмарової маси*[3]. У наведених реченнях прикметники *снігсвий, хмаровий* вживаються в метеорології для вираження відносної ознаки, за ними закріпилося значення «що складається з чогось». А от у реченнях *У циклоні переважає хмарна з опадами і вітром погода* та *Особливо багатосніжною для південних районів була зима 1951/52 рр.*[4] прикметники із суфіксом **-н-** *(багатосніжна, хмарна)* вживаються як якісні і мають значення «багата на щось».

Крім названих прикметникових паралелей у досліджуваній лексиці можна назвати ще й такі: *вітряний — вітровий, водний — водяний, льодяний — льодовий.*

Суфіксальні морфеми **-ан-, -ов-, -н-** у похідних, утворених від спільних іменникових основ, служать засобом розмежування якісних і відносних прикметників. Пор. вживання таких прикметників у реченнях: *Посилення вітру надвечір є ознакою настання вітряної дощової погоди* і *Постійні й сильні вітри, що дмуть у стратосфері, — невичерпні запаси вітрової енергії. Вчені розробили кілька проектів стратосферних вітрових електростанцій; Посуха — це складне агрометеорологічне явище, коли у рослин порушується водний баланс, вони в'януть, засихають; Насичуюча пружність водяної пари над поверхнею переохолодженої водяної краплинки значно більша, ніж над кристаликом льоду при тій же температурі, оскільки молекули води легше відриваються від рідинної води, ніж від льоду*[5]*; Температура повітря підвищувалась, і сніг перейшов у льодяний дощ* і *Інженер Борисов П. М. вважає, що треба ліквідувати льодовий покрив, тоді Арктика перестане бути «шапкою» холоду, в ній почнуться процеси самозігрівання*[6].

Між цими паралельними утвореннями існує стилістична диференціація. Терміни, до яких входять відносні прикметники, вживаються в спеціальних працях з метеорології, а словосполучення з якісними прикметниками тяжіють до розмовного стилю.

В українському мовознавстві залишається дискусійним питання про характер таких паралелей, причини їх виникнення, про їх морфологічну і лексико-семантичну природу, особливості функціонування[7]. Зрозуміло, вони збагачують синонімічний ряд слів, але у термінологічній лексиці це явище небажане. Особливо ж тоді, коли такі утворення вживаються паралельно у подібних контекстах: *Під впливом великого вітру в зонах недостатнього зволо-*

ження на розораних ланах виникають пилові бурі[8] і *Хлібороби України добре знають, яке то лихо пильні бурі* (газ.).

У метеорологічній лексиці нині спостерігається тенденція до уніфікування термінів, до відмови від багатьох синонімічних варіантів. Це, зокрема, виявляється у витісненні з ужитку утворень на **-ний**, що розвинули якісні значення, і поширенні замість них прикметників із суфіксом **-ов-**, що зумовлено потребою в позначенні різного виду відношень до предмета. Напр.: *вітрове зондування, вітрові течії, вітрова ерозія, льодовий покрив, льодові хмари, снігова буря, снігова лінія, сніговий покрив, снігова крупа, снігові зерна, сніговий шквал.*

Однокореневі прикметники можуть використовуватись і в різних контекстах. Наприклад, у поезії поширився прикметник *вечоровий (Тополі синій шум і зірка вечорова.* — Сосюра), тоді як у досліджуваній термінолексиці послідовно функціонує тільки *вечірній (вечірня заграва, вечірня зоря, вечірнє сонце).*

Отже, морфологічна будова прикметника в таких випадках виступає засобом диференціації загальнолітературного і термінологічного вживання.

Окремі прикметники, що входять до складу терміна-словосполучення, утворюються шляхом безпосереднього приєднання деривації йного форманта **-ічн-, ичн-** до іменникової основи: *антициклонічний вихор, аерологічна обсерваторія, гідрологічні прогнози, метеорологічні елементи, орографічні хмари, циклонічний вихор, циркуляційні зони; актинометричні прилади, адіабатичний процес, баричний ступінь, баричний градієнт, баричний депресія, ізобарична поверхня.*

Крім складених термінів, у яких першим компонентом виступають прикметники, в українській метеорологічній лексиці наявний і другий структурний тип, що характеризується поєднанням двох іменників. Такі терміни-словосполучення в ролі залежних слів найчастіше мають форми іменників у родовому відмінку однини (*карта погоди, колір неба, корабель погоди, «око» бурі, озеро холоду, процес хмароутворення, служба погоди, теорія дощу, тиск повітря, точка роси, швидкість вітру, ядро погоди*) або множини (*атлас хмар, зона штилів, класифікація опадів, методи прогнозів, пеленгатор блискавок, прогнози злив, реєстратор гроз, серія циклонів, щільність опадів* і под.).

Стрижневим словом у терміні-словосполученні можуть бути іменники дієслівного походження, утворені за моделями «дієслівна основа **+ння**» або «дієслівна основа+Ø» (*засівання хмар, мерехтіння зірок, обертання вітру, перенесення вихору, прогнозування погоди, розсіювання туману, утворення опадів; зародок градин, кругообіг повітря* і т. д.).

Залежними словами в термінах-словосполученнях цього структурного типу можуть виступати і форми непрямих відмінків іменника (родового, орудного, місцевого) з прийменниками. Напр.: *день без відлиги, день із заморозком, дощ із снігом, день з грозою, день з дощем, день із заметіллю, день з*

о л а д а м и, день і з с н і г о м, опади з г р о з а м и, опади і з а м е т і л л ю, сніг з д о щ е м, теплообмін у г р у н т і.

Хоч прийменникові структури в сучасних східнослов'янських мовах мають тенденцію до заміни їх безприйменниковими конструкціями, в українській метеорологічній лексиці про таку заміну можна говорити лише в окремих випадках, як наприклад, *безвітряний день, бездощове літо, безморозний період.* В інших же випадках морфологізованих прикметникових засобів передачі ознак не вироблено.

Значно менше у метеорологічній терміносистемі складених термінів, утворених з трьох компонентів. Серед таких багаточленних словосполучень можна виділити конструкцію типу «іменник у називному відмінку + прикметник у родовому відмінку + іменник у родовому відмінку». Напр.: *аналіз повітряних мас, аналіз синоптичної карти, вітри змінних напрямків, зона хорошої погоди, кульмінація небесного світила, лінія атмосферного тиску, озеро холодного повітря, трансформація повітряної маси* тощо. Основним носієм термінологічного значення виступає у таких конструкціях іменник у родовому відмінку.

Другу групу становлять терміни, що поєднують у своєму складі прикметники в називному відмінку, іменники в називному відмінку та іменники в родовому відмінку (однини чи множини): *абсолютна маса атмосфери, адіабатичний градієнт температури, відносна вологість повітря, загальна циркуляція атмосфери, місцеві ознаки погоди, ракетне зондування атмосфери.*

До третьої групи належать терміни-словосполучення, що складаються з двох прикметників у називному відмінку й іменника в називному відмінку. Утворені вони шляхом уточнення двочленних метеорологічних термінів — атрибутивних сполучень — прикметником термінологічного або нетермінологічного характеру. Напр.: *абсолютна температурна шкала, вертикальні повітряні рухи, горизонтальний температурний градієнт, зимовий стратосферний циклон, меридіальна повітряна циркуляція, тепла повітряна маса* та ін.

Крім того, серед метеорологічних термінів є і дещо складніші з граматичного погляду конструкції, компоненти яких об'єднані підрядним зв'язком: *верхня кульмінація небесного світила, екваторіальна зона західних вітрів, західні планетарні вітри помірних широт, нижня кульмінація небесного світила, міжнародна практична температурна шкала, присмерковий метод дослідження верхніх шарів атмосфери.*

Як зазначають дослідники, вживання таких полікомпонентних сполучень зумовлено здебільшого тим, що з розвитком науки виникає стільки нових понять, що не лише не вистачає слів для їх позначень, а й важко охопити їх компактними словосполученнями[9].

Слід також враховувати, що значення терміна-словосполучення лише частково мотиване значенням його складових частин, які завжди чогось «не договорюють», хоч значно полегшують розуміння позначуваних ними понять [10]. Так, у термінологічному сло-

восполученні *безморозний період* значення компонентів, між якими існує атрибутивний зв'язок, сприяє загальному розумінню всього терміна. Слово *період* виражає поняття «проміжок часу», а прикметник *безморозний* вказує на відсутність морозу. Але суть названого терміна як періоду між середньою датою останнього морозу (заморозку) весною і середньою датою першого морозу (заморозку) восени, що має велике значення для культивації в певній місцевості тих чи інших рослин, стає зрозумілим лише тоді, коли цей термін розглядається в системі метеорологічної термінології, що виражає систему чітко сформованих метеорологічних понять. Отже, проаналізовані терміни-словосполучення, як і слова-терміни, позначають метеорологічні поняття розчленовано, тобто за допомогою двох або декількох слів, об'єднаних підрядним зв'язком.

Структура лексикалізованих словосполучень, що виконують у метеорології функцію найменування, зводиться до основних чотирьох типів.

Перший з них характеризується тим, що означуване слово у двокомпонентній сполуці називає родове поняття, а означення, виражене прикметником, вказує на його вид. Семантичне дослідження окремих термінологічних гнізд свідчить про те, що чимало таких термінів має спільне стрижневе слово. Напр.: *антициклонічний вихор, мезомасштабний вихор, піщаний вихор, пиловий вихор, полярний вихор, циклонічний вихор.*

Можна виділити також терміни із спільним атрибутом: *грозовий захист, грозовий розряд, грозова туча, грозові хмари, грозовий шквал; тропічні дощі, тропічний мусон, тропічне повітря, тропічний ураган, тропічний фронт, тропічний шторм.* Це сприяє процесові систематизації української метеорологічної термінології.

Крім того, помічена і тенденція до спеціалізації суфіксів тих прикметників, що виступають складовою частиною термінів-словосполучень. Так, виходять з ужитку прикметникові утворення на *-ний*, що розвинули якісні значення. Цим пояснюється те, що в досліджуваній лексиці переважають терміни-словосполучення, до складу яких входять відносні прикметники, словосполучення з якісними прикметниками тяжіють до розмовного стилю.

Другий тип становлять двочленні терміни-словосполучення, утворені від двох іменників (*атлас хмар, перенесення вихору, «око» бурі* тощо).

Окремо виділяються конструкції, які поєднують три компоненти (*активне ядро конденсації, холодна повітряна маса* та ін.).

І лише кілька полікомпонентних утворень зустрічаються в метеорологічній термінолексиці. В епоху НТР вони є «закономірним явищем для кожної національної термінології»[11].

Значна кількість термінів-словосполучень у складі української метеорологічної лексики підтверджує думку вчених про те, що спосіб номінації спеціальних понять засобами синтаксичного словотвору зберігає високу продуктивність у мові науки на сучасному етапі.

[1] Див.: Науково-технічний прогрес і мова. К., 1978. 195 с. [2] Див.: *Даниленко В. П.* Как создаются термины? — Рус. речь, 1967, №2, с. 57—62. [3] *Волеваха В. О., Волеваха М. М.* Моя професія — метеоролог. К., 1981, с. 60, 68. [4] *Михайленко М. М.* Метеорологія і кліматологія в запитаннях і відповідях. К., 1975, с. 69, 141. [5] Там же, с. 32, 56, 86. [6] *Волеваха В. О., Волеваха М. М.* Зазнач. праця, с. 36, 46. [7] Див.: Морфологічна будова сучасної української мови. К., 1975, с. 141. [8] *Волеваха В. О., Волеваха М. М.* Зазнач. праця, с. 18. [9] Див.: *Панько Т. І.* Від терміна до системи: Становлення марксистсько-ленінської політекономічної термінології у східнослов'янських мовах. Львів, 1979, с. 131. [10] Див.: *Терпигорьев А. М.* Об упорядочении технической терминологии.— Вопр. языкознания, 1953, № 1, с. 74. [11] Морфологічна будова сучасної української мови, с. 134.

Надійшла до редколегії 23.02.84

Н. Я. ТИШКІВСЬКА, асист., Івано-Франків. пед. ін-т

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА З ВЕРШИНОЮ *КОХАТИ* В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проблема лексико-семантичної структури словотвірного гнізда (СГ) — це насамперед проблема взаємовідношень між спільнокореневими словами або можливими їх об'єднаннями: словотвірними парами, словотвірними ланцюжками (СЛ), словотвірними парадигмами (СП).

Завданням нашого дослідження є спроба зробити лексико-семантичний аналіз членів СГ з вершиною *кохати* в сучасній українській мові. В процесі такого аналізу уточнюються межі СГ, встановлюється семантична структура мотивованих слів, визначається ступінь семантичної близькості між вершиною та членами гнізда, а також між мотивованими у СЛ, виявляються деякі закономірності, які не досить виразні при аналізі словотвірних пар.

У СГ з вершиною *кохати* у сучасній українській мові налічується 52 деривати *, в тому числі 26 дієслів, 16 іменників, вісім прикметників та дієприкметників **, два прислівники. Картина розташування похідних по ступенях має такий вигляд: на першому ступені — один дериват: вихідне слово *кохати*; на другому ступені — 13 дериватів: дев'ять дієслів (вісім префіксальних, одне — постфіксальне), один суфіксальний іменник, три суфіксальні прикметники; на третьому ступені — 22 деривати: 11 дієслів (три префіксальні, чотири суфіксальні, чотири — постфіксальні), п'ять іменників (чотири суфіксальні, один безафіксний), п'ять прикметників (у тому числі дієприкметники), один суфіксальний прислівник; на четвертому ступені — 13 дериватів: чотири дієслова

* Вибірку слів зроблено з таких джерел: Словник української мови: В 11-ти т. К., 1970—1980 (СУМ); Українсько-російський словник: В 6-ти т. К., 1953—1963; Словарь української мови: В 4-х т. / За ред. Б. Д. Грінченка. К., 1958—1959 (Гр.); Орфографічний словник української мови. К., 1977; Малоруско-німецький словар / Укл. Є. Желеховский, С. Недільский. Львів, 1886.

** Цілком погоджуємось з думкою багатьох вчених, що «дієприкметники в словотворенні становлять самостійний клас слів» [1] і їх можна і зручно розглядати як особливу групу суфіксальних віддієслівних прикметників, проте найбільш «дієслівну» з усіх віддієслівних імен [2].

(одне префіксальне, три постфіксальні), вісім суфіксальних іменників, один суфіксальний прислівник; на п'ятому ступені — три деривати: одне префіксальне дієслово і два суфіксальні іменники.

З лексико-семантичної точки зору багатозначні слова СГ (як твірне, так і похідні) мають певну семантичну структуру, що складається з ієрархічно впорядкованих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), один (чи кілька) з яких є первинним, основним чи головним.

Багатозначна лексема *кохати* (в структурному плані найпростіший член СГ) має такі ЛСВ: 1. перех. *Почувати, виявляти глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі;* 2. рідко. *Те саме, що любити* 1; 3. *Дбайливо вирощувати, плекати що-небудь, ходити коло чогось* // перен. *Плекати намір тощо* (СУМ), тобто складається із трьох таких значень: «кохати», «любити», «плекати, пестити».

Всі інші члени СГ, маючи різні лексичні значення, зберігають смислову єдність завдяки наявності тотожної кореневої морфеми. Як зазначає В. М. Русанівський, словотвір є засобом продукування нових варіантних лексичних одиниць, а також нових лексем відповідно до розвитку нових семем [3].

В останні десятиліття словотвірна наука розвивалась в основному як вчення про формальні і семантичні прирощування в словотвірному акті. Однак, як вважає І. І. Ковалик, у процесі комплектування словотвірних рядів (ланцюжків. — *Н. Т.*) у СГ в ході творення похідних дериватів від твірних слів у семантико-словотвірній сітці можуть мати місце накладання і знімання сем і семем, тобто семізація і десемізація, а то й відповідні накладання додаткових сем при збереженні наявних сем та семем твірних слів [4].

Перехід слова з одного лексико-граматичного розряду в інший супроводжується в першу чергу зміною семантичного стрижня частини мови, тобто семи вищого ступеня узагальнення [5]. При внутрікатегоріальному перетворенні, зберігаючи категоріальну сему, похідні змінюють своє значення насамперед завдяки словотворчим формантам, тобто має місце в основному процес семізації.

У процесі комплектування системи СЛ словотвірного гнізда з вершиною *кохати* сформувались модифікаційні, мутаційні та транспозиційні * значення. Всього в аналізованому СГ нараховується 32 СЛ. З них у п'ятнадцяти спостерігаємо тільки модифікаційні значення, у трьох СЛ — тільки мутаційні, деривати інших чотирнадцяти СЛ мають і модифікаційні, і мутаційні, і транспозиційні значення.

Модифікаційні значення похідних виявлено у всіх внутрікатегоріальних СЛ у словотвірних парах дієслово — дієслово та в міжкатегоріальних СЛ у парах іменник — іменник, прикметник — прикметник.

---

* У СЛ найчастіше буває всього один синтаксичний дериват [6].

Всі похідні дієслова аналізованого СГ — девербативи. Вони утворені префіксальним (13 дериватів), постфіксальним (вісім дериватів), суфіксальним (чотири деривати) способами.

На другому ступені словотворення у СГ маємо вісім префіксальних та одне постфіксальне дієслово. Вони безпосередньо мотивуються вершиною СГ, дієсловом *кохати*, засвоюючи або три ЛСВ твірного, або окремі з них, доповнюючи їх додатковими значеннями, привнесеними префіксами **ви-, від-, за-, на-, при-, у-, по-** та постфіксом **-ся**. Інакше кажучи, семема твірної основи зберігається в семантичній структурі похідних у модифікаційному вигляді.

Префіксальні дієслова *викохати, відкохати, накохати, прикохати, розкохати* мотивуються тільки третім ЛСВ твірного. Префікс **ви-** і синонімний з ним у даному випадку префікс **від-** надають твірному значення «ретельної, старанно чи настирливо виконуваної дії»[7]. Пор.: *викохати/відкохати. Те саме, що викохати* (СУМ): *З любов'ю вирощувати кого-, що-небудь: дбайливо доглядаючи, добиватися найкращого стану, вигляду* (СУМ); вихо́вувати (Гр.).

Префікси **на-, при-** вносять додаткове значення «достатності, досягнення наслідку, результативності дії»[8]. Пор.: *накохати.* розм. *Виростити, вигодувати, виглядіти яку-небудь кількість когось, чогось* (СУМ).

Модифікаційне значення префікса **роз-** — «фінітивність, що супроводжується значенням інтенсивності у виконанні дії»[9]. Напр.: *Розкохати.* розм. *Надмірною їжею розгодувати, зробити огрядним, жирним (тіло)//Випестити, виростити у достатках (людину)//Дбайливо виростити (рослинність), створивши сприятливі умови* (СУМ).

Двома ЛСВ з трьох твірного *кохати* мотивуються дієслова *укохати* (першим і другим ЛСВ) та *покохати* (першим і третім ЛСВ). Префікс **у-** вносить «результативне значення, що є наслідком часового: витративши певний час і доклавши зусиль, досягти чого-небудь»[10]. Дериват *укохати* синонімний першому ЛСВ дієслова *покохати* (1. *Відчути, виявити глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі.* — СУМ). Другий і третій ЛСВ девербатив *покохати* розвинув з третього ЛСВ твірного (2. *Дбайливо вирощувати, плекати кого-небудь, що-небудь якийсь час;* 3. рідко. *Дбайливо доглядаючи, забезпечити ріст, розвиток кого-, чого-небудь; виплекати.* — СУМ).

Багатозначне дієслово *закохати* має, як і твірне *кохати*, три значення, однак перші два ЛСВ похідне розвиває з першого ЛСВ деривата, а третє — з третього ЛСВ, тобто має значення: 1) «викликати почуття кохання», 2) «пройнятися почуттям кохання», 3) «викохати, випестити».

Єдине постфіксальне дієслово другого ступеня *кохатися* повністю засвоїло всі три значення твірного. У першому ЛСВ похідного постфікс **-ся** «виражає взаємодію суб'єкта і об'єкта як виконавців і як об'єктів дії»[11]; у другому ЛСВ **-ся** вказує на те, що

суб'єкт сам охоплений дією-станом; у третьому ЛСВ — що суб'єкт творить дію для себе, тобто дієслово відповідно є взаємно-зворотним, загально-зворотним та непрямо-зворотним у кожному з ЛСВ.

На третьому ступені аналізованого словотвірного гнізда є одинадцять дієслів: три префіксальні, чотири суфіксальні і чотири постфіксальні. Всі три префіксальні похідні мотивуються дієсловом *кохатися* (першим ЛСВ). Однозначні префіксальні дієслова *докохатися, накохатися, скохатися* доповнили значення твірного значенням відповідного префікса: на- у супроводі постфікса -ся означає «повне насичення означуваною дією»[12]. Пор.: *накохатися. Задовольнитися коханням* (СУМ). Префікс с- має значення результативності, завершеності: *скохатися. Полюбити одне одного* (СУМ). Префікс до- у дієслові *докохатися* вживається в «об'єктно-часовому значенні, вказуючи на доведення дії до якоїсь межі»[13]. Пор.: *докохатися. Любя, достичь желанного* (Гр.).

Всі суфіксальні дієслова — *викохувати, відкохувати, закохувати, розкохувати* — повністю засвоюють відповідні ЛСВ твірних, а суфікс **-ува-** «допомагає у формуванні додаткового видового відтінку многократної або довготривалої дії»[14].

З чотирьох постфіксальних дієслів третього ступеня тільки два — *викохатися* та *покохатися* — повністю засвоюють значення мотивуючого. Дериват *закохатися* мотивується першим і другим ЛСВ (з трьох) твірного, а в парі *розкохати — розкохатися* формальна мотивація не в усіх значеннях збігається з семантичною, оскільки лише третє значення похідного може бути пояснено через значення деривата (див. СУМ). Перші ж два значення мотивованого співвідносні з першим та другим ЛСВ вершини СГ.

Постфікс **-ся** вносить у похідні різні модифікаційні значення, а саме: в обох ЛСВ мотивованого *викохуватися* та в третьому ЛСВ дієслова *розкохатися* **-ся** «означає, що дія суб'єкта має особу того ж суб'єкта і своїм непрямим об'єктом»[15]. В обох ЛСВ похідного *покохатися* постфікс **-ся** виражає взаємодію суб'єкта і об'єкта як виконавців і об'єктів процесу. Загально-зворотне значення мають обидва ЛСВ постфіксального дієслова *закохатися* (1. *Пройнятися почуттям кохання, пристрастю до кого-небудь;* 2. *Захопитися чим-небудь.* — СУМ) та перші два ЛСВ *розкохатися* (1. *Переставати кохати кого-н.;* 2. заст. *Те саме, що закохуватися.* — СУМ). «У цьому випадку **-ся**, замикаючи дію в сфері суб'єкта, утворює зворотні дієслова, які виражають зміни у внутрішньому стані суб'єкта»[16]. Зауважимо також, що перше і друге значення дієслова *розкохатися* є антонімічними.

На четвертому ступені СГ з вершиною *кохати* маємо чотири дієслова: три постфіксальні — *викохуватися, закохуватися, розкохуватися* (в семантичному плані аналогічні вищеописаним видовим корелятам) — та одне префіксальне — *повикохувати (Вырастить, взлелеять (многих).* — Гр.), який повністю засвоїв значення мотивуючого, а префікс по- тут «виступає показником лексико-граматичного розряду дистрибутивності дії»[17]. Це ж значення має

ірефікс **по-** і в останньому похідному дієслові V ступеня *позакохуватися (Закохуватися (про всіх або багатьох).* — СУМ).

У словотвірних парах іменник — іменник: *кохання — коханнячко, закохання — закоханнячко, коханок — коханочок, коханець — коханчик, коханка — коханочка, коханок — коханка, закоханець — закоханочка* та в словотвірній парі прикметник — прикметник: *коханий — кохане́нький* — на значення відповідного мотивуючого слова накладається додаткова модифікаційна сема: 1) пестливості й здрібнілості, виражена суфіксами **-ачк-, -очок-, -очк-, -чик-, -еньк-**; 2) фемінності, виражена суфіксом **-к-**; 3) одночасно і фемінності, і пестливості, виражена суфіксом **-очк-** (*закоханочка*).

Характерно, що у всіх названих словотвірних парах, крім двох — *закоханець (закоханочка; коханий — кохане́нький)* — твірними є всі три ЛСВ *кохати*, які повністю засвоїлися відповідними похідними дериватами. Інакше кажучи, у іменниках і прикметниках з модифікаційним значенням спостерігаємо в аналізованому СГ повну відповідність семантичних об'ємів твірних і похідних, чого не можна сказати про описані вище дієслова.

Сфера мутаційних словотвірних значень поширюється в аналізованому СГ на віддієслівні прикметники (та дієприкметники) та на відприкметникові іменники.

У словотвірних парах дієслово — прикметник (дієприкметник) відбувається взаємодія двох категоріальних сем: семи «процесуальність» та семи «атрибутивність», а також накладання семи трьох родів і словотвірного значення «такий, що характеризується якісною ознакою, вираженою твірним словом»[18].

Повністю засвоїли ЛСВ відповідних твірних похідні в парах *розкохати — розкоханий, закохати — закоханий, відкохати — відкоханий.* Третій ЛСВ твірного *кохати* служить базою для утворення двох девербативів: *ко́ханий (Дієприкм. пас., мин. ч. до кохати // у знач. прикм.* — СУМ) *і кохастий (О растении: хорошо выросшее, выращенное.* — Гр.). Перший і другий ЛСВ дієслова *кохати* мотивує три ЛСВ похідного *коха́ний* (1. *Якого кохають; 2. у знач. іменника коханий, кохана; 3. Якого люблять.* — СУМ).

У словотвірних парах прикметник — іменник: *коханий — кохан, коханий — коханок, коханий — коханець, закоханий — закоханець, викоханий — викоханець* — лише в останній парі мотивоване повністю засвоює значення мотивуючого.

В усіх деад'єктивних іменниках «формується іменникова семема в результаті десемізації, тобто зняття трьох сем граматичних родів і накладання сем предметності (іменниковості), сем одного із граматичних родів, виражених приєднанням до основи відповідних іменникових суфіксів (включно з нульовим у іменника *кохан. — Н. Т.*), закінчення»[19] та семи «агентивність». При цьому зберігається тільки перший ЛСВ (з трьох мотивуючого) в іменнику *закоханець,* повністю засвоює ЛСВ твірного іменник *викоханець* (див. Жел.). У перших трьох словотвірних парах девербатив *коханий* має три ЛСВ, які, по-перше, є основою для створен-

ня кількох слів з різними суфіксами — *кохан-Ø, кохан-ець, кохан-ок,* — але однаковим значенням (див. СУМ і Гр.); а по-друге, вони (ЛСВ) є також мотивуючими для створення перших двох ЛСВ кожного з названих похідних. Третій їх ЛСВ (3. розм. *Те саме, що пестун* 1. — СУМ) кожен з цих деад'єктивів розвинув, на нашу думку, під впливом девербатива *ко́ханий,* бо значення «пестити, плекати» у прикметнику *коха́ний* відсутнє.

Транспозиційні значення у СГ з вершиною *кохати* мають деривати у шести СЛ: *кохати — коханий — к о х а н о; кохати — к о х а н н я — коханнячко; кохати — закохати — з а к о х а н н я — закоханнячко; кохати — закохати — закоханий — з а к о х а н о; кохати—закохати—закоханий—з а к о х а н і с т ь; кохати — викохати — викохувати — в и к о х у в а н н я.*

Принагідно згадаємо, що донедавна аксіомою вважалося: кінцева ланка СЛ, включаючи формальні показники пройдених ступенів, одночасно містить таку ж кількість семантичних накладань. Однак, як вважає О. П. Єрмакова, це явище спостерігається лише в тих СЛ, в яких відсутні синтаксичні деривати [20]. Проте навряд чи можна безсумнівно абсолютизувати факт семантичної тотожності синтаксичних дериватів. Згодитися із цим в цілому слушним зауваженням О. П. Єрмакової можна, на нашу думку, тільки у тому випадку, коли має місце так звана чиста транспозиція *. Транспозиція ж, яка супроводжується одночасно зміною лексичного значення, зменшенням чи збільшенням значень похідних порівняно зі значеннями твірного, не обмежує зростання смислової складності у СЛ.

У першому СЛ, зіставляючи семантичні структури прикметника *коханий* та прислівника *кохано,* помічаємо невідповідність їх семантичних об'ємів. Якщо перше значення прислівника (1. *Кохаючи, виявляючи кохання.* — СУМ) можна вивести із значення мотивуючого, то для другого його значення (2. *Лагідно, ніжно.* — СУМ) семантика прикметника служить тільки своєрідною базою, відправним пунктом для розвитку нових значень [22]. Серед трьох ЛСВ прикметника *коханий* (як, зрештою, й *кохати*) нема жодного, яке було б безсумнівним джерелом смислової мотивації другого значення прислівника.

У двох наступних СЛ є віддієслівні іменники на **-ння** (*кохання* і *закохання*), у яких поряд із значенням дії розвинулось вторинне предметне значення діючої особи. Пор., напр.: к о х а н н я. 1. *Почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі // Особа, що викликає таке почуття; кохана людина* (СУМ). Слушність цього підтверджує і наявність похідних від названих іменників: *кохання — коханнячко, закохання — закоханнячко,* бо, як вважає В. П. Даниленко, у словотворенні в більшій чи меншій мірі вільно беруть участь ті іменники на **-ння**, які опредмечуються і конкретизуються [23].

---

* Чиста транспозиція спостерігається, якщо при переході слова з однієї частини мови з іншу (і відповідно, зміні його синтаксичної функції) похідне слово не набуває ніякого нового лексичного значення [21].

Деад'єктивні *закоханість* та *закохано* засвоюють тільки перші два значення твірного *закоханий*. Пор., напр.: «закоханий у неї» і «закоханість у ній»; «закоханий у книги» і «закоханість у книги». Але третє значення прикметника (заст. *Викоханий, випещений.* — СУМ) не реалізується в семантиці похідного імені (як і в семантиці прислівника). Отже, семантичний об'єм мотивованих *закоханість* і *закохано* виявляється меншим, ніж семантичний об'єм мотивуючого.

Таким чином, із шести СЛ лише в одному (*кохати — викохати — викохувати — в и к о х у в а н н я*) знаходимо відношення повної лексичної тотожності у парі *викохувати — викохування (дія за значенням викохувати.* — СУМ). Тому вважаємо, що тільки в цьому СЛ семантичних накладань на одну одиницю менше, ніж словотвірних тактів.

Розглянуті лексико-семантичні зв'язки в СГ з вершиною *кохати* підтверджують думку про те, що «кожне похідне слово виникає на базі строго визначеного значення твірного»[24].

Основну роль в організації семантичної структури СГ відіграють перший і другий ЛСВ твірного *кохати:* перший ЛСВ проходить через 33 ЛСВ похідних, другий ЛСВ — через 23. Важливе місце займає і третій ЛСВ, який мотивує 37 ЛСВ похідних гнізда *.

В ході спостережень помічено також, що з ускладненням словотвірної структури слова зменшується кількість його ЛСВ, тобто кінцева ланка СЛ має, як правило, менше значень, ніж його початкова ланка. Із 32 СЛ аналізованого гнізда 30 СЛ є підтвердженням цієї закономірності. Лише у двох СЛ: *кохати* (три значення) — *розкохати* (одне значення) — *розкохувати* (одне значення) — *розкохуватися* (три значення); *кохати* (три значення) — *розкохати* (одне значення) — *розкохатися* (три значення) — спостерігаємо досить рідкісне явище, коли кінцевий компонент ланцюга має більше значень, ніж твірне попереднього ступеня, і стільки ж значень, як вихідна лексема *кохати.*

Отже, дослідження лексико-словотвірної співвіднесеності похідних і їх твірних у межах СГ дозволяє глибше пізнати семантику похідного слова, особливості її формування. Необхідність такого вивчення диктується важливістю системного підходу до організації лексики, перспективністю створення типології гнізд, глобальністю мети повного опису в рамках одного словника як лексичної, так і словотвірної системи української мови.

[1] *Ким Л. Л., Нижняя В. А.* Словообразовательная структура отпричастных наречий на *-ще* в современном русском языке в аспекте статуса причастий в словообразовательной системе.— В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Самарканд, 1972, ч. 1, с. 165. [2] Див.: *Лопатин В. В.* Русская

---

* Таку значну кількість дериватів, у яких мотивуючим є тільки третій ЛСВ твірного, дають три префіксальні дієслова *відкохати, викохати, розкохати.* Вони й самі засвоюють лише значення «пестити, плекати» і послідовно передають його всім наступним членам СЛ.

словообразовательная морфемика. М., 1977, с. 92. [3] Див.: *Русанівський В. М.* Поняття семантичного і стилістичного інваріанта.— Мовознавство, 1981, № 3, с. 15. [4] Див.: *Ковалик І. І.* Про семізацію і семемізацію в словотвірному гнізді кореня *-зелен-* в українській мові.— Укр. мовознавство, 1983, № 11, с. 34. [5] Див.: *Мурясов Р. З.* Словопроизводство и грамматические категории.— Вопр. языкознания, 1979, № 3, с. 61. [6] *Ермакова О. П.* Словообразовательная цепь в семантическом аспекте.— В кн.: Актуальные проблемы русского словообразования. Ташкент, 1982. с. 39. [7] Див.: *Ільїн В. С.* Префікси в сучасній українській мові. К., 1953, с. 31. [8] Там же, с. 97. [9] Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979, с. 265. [10] Там же, с. 254. [11] *Виноградов В. В.* Русский язык. М., 1972, с. 497. [12] *Ільїн В. С.* Зазнач. праця, с. 97—98. [13] Словотвір сучасної української літературної мови, с. 255. [14] *Ільїн В. С.* Зазнач. праця, с. 31. [15] *Виноградов В. В.* Зазнач. праця, с. 495. [16] Там же, с. 496. [17] Словотвір сучасної української літературної мови, с. 269. [18] Там же, с. 126. [19] *Ковалик І. І.* Зазнач. праця, с. 55. [20] Див.: *Єрмакова О. П.* Зазнач. праця, с. 39. [21] Див.: *Кубрякова Е. С.* Семантика производного слова.— В кн.: Аспекты семантических исследований. М., 1980, с. 121. [22] Див.: *Шкляров В. Т.* О семантической соотносительности членов словообразовательного ряда.— В кн.: Вопросы теории и методики преподавания русского языка в школе. Изв. Воронеж. пед. ин-та, 1975, т. 143, с. 45. [23] Див.: *Даниленко В. П.* Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования.— В кн.: Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964, с. 66. [24] *Тихонов А. Н.* Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского литературного языка. Самарканд, 1971, с. 179.

Надійшла до редколегії 23.02.84

Є. А. КАРПІЛОВСЬКА, асп., ін-т мовознавства АН УРСР

СЛОВОТВОРЧА І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Лінгвісти вважають вигуки найдавнішим, проте життєздатним прошарком лексичної системи мови. Вони неодноразово ставали об'єктом дослідження граматистів, лексикологів, діалектологів, привертали до себе увагу й філософів, психологів у зв'язку з проблемами походження мови, звукосимволізму [1]. Протягом останніх десятиліть з'явилися праці, які аналізують вигуки і в словотворчому плані [2]. У таких роботах вони розглядаються в зв'язках з похідними від них одиницями, досліджується їх фонемна будова та словотворчі потенції, що обумовлюють творення від них одиниць певних типів, специфіку їх лексичних значень. Однак багато питань *залишається ще не розв'язаними*. Це стосується насамперед і самого визначення вигуків як самостійної частини мови. До них, як вважає більшість учених, належать принаймні чотири категорії слів — звуконаслідування, так звані «дієслівні вигуки» або ж «дієслівно-вигукові форми» (типу *плесь, трісь* та ін.)[3], повнозначні слова, які можуть виконувати вигукові функції (формули ввічливості, привітання, слова на зразок *господи! лишенько!*) і власне вигуки. Останні визначаються як «своєрідні незмінні слова, що можуть виступати як еквіваленти висловів і виражають почуття, емоції, настрій людини або різні волевиявлення її в найзагальнішому вигляді, не називаючи їх...»[4]

Предметом нашого аналізу є дієслова, утворені від двох груп вигуків, які на підставі їх чітко вираженої «зображальності», тобто спрямованості на передачу певного звукового сигналу дійсності мовними засобами, ми відносимо до звуконаслідувань. Дослідження побудоване на матеріалах «Словника української мови» (К., 1970—1980. Т. 1—11) та лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Твірні для аналізованих дієслів звуконаслідування передають сигнали, що створюються тваринами або птахами (перша група) і предметами або явищами природи (друга група). Вони, як і вигуки взагалі, не мають власної лексичної семантики, тому вирішального значення для виявлення своєрідності лексичних значень утворених від них дієслів набуває вивчення їх «зовнішності», тобто фонемного складу.

Найкоротші з аналізованих звуконаслідувань складаються з двох фонем (приголосна + голосна — *ку, та*), найдовші нараховують у своєму складі вісім фонем — *підідьом, підпадьом*. У фонемних поєднаннях обох груп є багато спільного, наприклад і в першій, і в другій групах зустрічаємо звукові комплекси, в яких розрізнювальну функцію виконують голосні (*кар* — крик ворони; *кир* — крик курей; *ту* — сигнал паровоза, автомобіля; *та* — розмірені, уривчасті звуки від ударів, пострілів) або приголосні фонеми (*гав* — звуки, що видаються собаками; *кав* — крик галки; *гур* — звук від удару, падіння, стукання; *хур* — шум пташиних крил). Проте у другій групі звуконаслідувань простежується тенденція до сильного консонантизму в фонемній будові, що можна проілюструвати утвореннями на зразок *плесь-плюсь-плісь* або *бах-бех-бух*, в яких чергування голосних не виконує розрізнювальної функції, а також утвореннями, де зустрічаються поєднання двох-трьох приголосних фонем, причому у другій групі спостерігається більша різноманітність таких комбінацій (*шкряб, скрип, пирск* тощо).

У звуконаслідуваннях обох груп засвідчені різноманітні перетворення. Одні з них передають підсилення звука за допомогою редуплікації, а іноді й потроєння звукових комплексів (*квок-квок, чвак-чвак, рох-рох-рох*). Інші — різну якість одного й того ж звукового сигналу (вищий / нижчий його тон та ін.) за допомогою ускладнення фонемної структури звуконаслідувань (*тень-телень, дзень-дзелень, цвір-цвірінь*) або пронизування одного й того ж набору приголосних різними голосними (*бах-бех-бух*).

У визначенні референтів звуконаслідувань у реальній дійсності, а також якості самих звукових сигналів ми спиралися на тлумачення «Словника української мови». Спільна побудова формул тлумачення або спільні компоненти формул вважалися ознакою певної синонімічності звуконаслідувань. Кожна з груп має свої принципи організації матеріалу. У першій групі звукові комплекси розподіляються за 1) віднесеністю до суб'єкта звуковираження, 1а) віком і 1б) статтю суб'єкта. У другій групі — за видом процесу, дії, внаслідок яких виникає звук. Обидві групи мають спільну

ознаку розподілу матеріалу — «якість утворюваного звуку». Наприклад, у першій групі синонімами за ознакою «віднесеність до суб'єкта звуковираження» є звуконаслідування, що передають сигнали курей, — *кир, квок/х, кудкудак, кукуріку, коко*$_1$. Проте всередині такого синонімічного угруповання виділяються за ознакою «стать суб'єкта» звуконаслідування *квок/х, кудкудак, коко*$_1$ (жіноча стать, *курка, квочка*) і *кукуріку* (чоловіча стать, *півень*). За ознакою «якість утворюваного звука» об'єднуються звукові комплекси *кир, квок/х, кудкудак, кукуріку* (крик) і *коко*$_1$ (сокоріння).

Багато спільного виявляють звуконаслідування обох груп і у своїх словотворчих потенціях. Від більшості з них можливе творення лише одного дієслова, причому переважно за допомогою суфіксів *-ка-, -ча-*, тобто вони дають однокомпонентні словотворчі гнізда (*кев—кевкати, чах—чахкати*). Проте засвідчені і багатокомпонентні гнізда (до шести дієслів — *дзяв—дзявкати, дзявонити, дзяворити, дзявулити, дзявуліти, дзяволити*). Серед дієслів першої групи зустрічаються поодинокі утворення з суфіксом *-ва-(ку—кувати)*, серед дієслів другої — з суфіксами *-и-/-і-* (*бринь—бриніти*), *-юва-* (*туп — тупцювати*). Для другої групи характерне утворення дублетів за допомогою суфікса *-ка-* і продуктивного в цій групі суфікса *-а-* (*бухати—бухкати, цьомати—цьомкати*). Проте в переважній більшості одиниць використання при творенні дієслів різних суфіксів засвідчує різний характер звукового процесу. Наприклад, у гнізді від звуконаслідування *хрусь* (*хрускати, хрущати, хрустіти*) суфікс *-ка-* зазначає коротку дію, елементи якої повторюються і чітко відокремлюються один від одного в часі, суфікс *-ща-* — тривалу безперервну дію, а *-ті-* — підсилену безперервну дію. Специфіка в утворенні дієслів від даних звуконаслідувань полягає в тому, що аналізовані звукові комплекси повністю входять до складу дієслів, усіченню або перетворенню підлягають лише кінцеві елементи, що вказують на подовження звука (*скав/у*) — *скавчати*, але і *скавучати*), або такі зміни виникають внаслідок фонетичних чергувань на стику морфем (кореня звуконаслідування і суфікса) — *хрусь — хрускати* і *хрущати*.

На основі угруповань звуконаслідувань за спільними ознаками виникають і синонімічні об'єднання похідних від них дієслів. Наприклад, безпосередніми синонімами за спільністю процесу, що викликає звук, виступають дієслова другої групи *цокати*$_1$ і *клацати:* цокати$_1$ — 1. Утворювати своєрідні уривчасті звуки раптовим зіткненням різних твердих предметів або їх поверхонь; *клацати* і *клацати* — Утворювати короткий своєрідний звук раптовим зіткненням рівних поверхонь твердих предметів, дією якогонебудь механізму тощо. За віднесеністю до одного суб'єкта звуковираження в синонімічну пару об'єднуються дієслова першої групи *хрюкати* і *рохкати* (*хрюкати* — Видавати характерні звуки «хрю-хрю» (про свиней та деяких інших тварин); *рохкати* і *рохкати* — Видавати характерні звуки «рох-рох-рох» (про свиней). Деякі дієслова у формулах тлумачення не мають посилань одне

на одного, але про їхню синонімічність свідчать спільні компоненти у цих формулах, пор.: *бекати* — Кричати, видавати звуки, властиві козі, вівці; *мекати* — Кричати, видавати звуки, властиві козі, вівці і т. ін.; *мекекати* — Видавати звуки «мекеке» (про кіз, овець та ін.).

Вихідні значення дієслів у аналізованих групах піддаються метафоризації, яка відбувається внаслідок приписування дії іншому суб'єктові (не тварині, а людині; не тварині, а предмету, явищу природи; не предмету, а тварині тощо). Це може бути імітація звуків (*курликати* — //Видавати, утворювати звуки, що нагадують крик журавля; *кигикати* — //Видавати звуки, схожі на крик чайки; *булькати* — //Видавати звуки, схожі на ті, що утворюються при переливанні або кипінні рідини; *тріскати* — //Утворювати шумовий звук, схожий на тріск; *ляскати*, *грюкати*).

Приписування звукової дії іншому суб'єкту не обов'язково передбачає імітацію того ж самого звука. Це може бути також зближення звуків, що лише нагадують один одного. Про це свідчить використання у формулах тлумачення різних синонімів до прямого і метафоризованого значень — *тріщати* — 1. Утворювати тріск при появі тріщини, тріщин, лопаючись, розламуючись, розриваючись на частини; //Видавати короткі, різкі й сухі звуки, схожі на тріск (про птахів, комах); скрекотати, сюрчати і *цвірінькати* — 1. Видавати звуки «цвірінь-цвірінь» (про горобців та деяких інших птахів); щебетати, 2. Видавати характерні тріскотливі звуки (про цвіркунів, коників); сюрчати.

В обох групах метафоризовані значення позначають особливості людського мовлення, як правило, з негативною оцінкою: *квоктати* — 2. *перен., ірон., розм.* Нерозбірливо говорити, воркотати, бурчати; *мекати* — 2. *перен.* Говорити нерозбірливо, розтягуючи слова і вставляючи між ними звуки «мм», «ме». Дієслова другої групи в метафоризованих значеннях не тільки засвідчують особливості людського мовлення, а й характеризують ставлення однієї людини до іншої (теж з негативним забарвленням): *скрипіти* — 2. *перен., розм.* Говорити різким, неприємним голосом; *хльоскати* — //*перен.* Дошкульними словами, лайкою і т. ін. завдавати кому-небудь болю або передають небажану дію — *плескати* — 8. *перен.* Говорити дурниці, вигадувати що-небудь, чого не було і немає, //Наговорювати на кого-небудь щось.

Засвідчена у переносних значеннях обох груп і характеристика поведінки суб'єкта дії (інколи з полярними оцінками). Наприклад, у першій групі дієслова *кукурікати* і *кукати,* що відмінні у своїх вихідних значеннях, виступають синонімами в переносних: *кукати* — 2. *перен.* Не знаходячи іншого виходу, перебувати, сидіти де-небудь, очікуючи кращих обставин, умов і *кукурікати* — 2. *перен., розм.* Не маючи іншого виходу, перебувати десь, очікуючи кращих обставин, умов. Дія віщування, що її передають у переносних значеннях дієслова *крякати* і *кувати* $_2$, відрізняється натомість в обох утвореннях наслідками: у *кувати* $_2$ — це щастя, довгі роки життя, у *крякати* — нещастя, невдача.

У другій групі поведінку людини охарактеризовують у своїх переносних значеннях такі дієслова, як *ляпати* — 4. *перен.* Робити що-небудь невміло, неохайно; *пурхати* —//*перен., ірон.* З легкістю міняти своє місцеперебування, місце роботи і т. ін., *шкрябати* — 3. *перен., зневажл.* Недбало, абияк писати (літературні твори); 4. *розм.* Мілко, абияк орати землю; 5. *перен., розм.* Турбувати, непокоїти, дратувати кого-небудь.

У деяких своїх переносних значеннях дієслова другої групи виступають безпосередніми синонімами до дієслів другої групи (пор.: *тьохкати* — 2. *розм.* Здригатися, стискатися, завмирати, сильно битися від страху, радості і т. ін. (про серце) і *стукати* — 2. Сильно битися, пульсувати внаслідок збудження, переживання і т. ін. (про серце, кров), *теньокати* — 2. Битися, здригатися, стискатися від хвилювання, радості, страху (про серце). Дієслово ж *цвіркати,* синонім до *цвірінькати 1, 2,* у другому своєму значенні («Спльовувати крізь зуби») пов'язане з дієсловом другої групи *цвіркати* з тим же значенням. Таку спільність семантики можна пояснити наявністю фонетичного чергування (ц-ч), пор.: *цмокати—чмокати,* що теж мають спільне лексичне значення.

Дієслова другої групи, крім спільних з першою групою, виявляють і своєрідні переносні значення, такі як характеристика умов існування людини (*скрипіти* — 3. *перен., розм.* Жити, існувати (звичайно з труднощами, абияк), надмірність у виконанні людиною якої-небудь дії (*пихтіти* — 2. *перен., розм.* Виконувати якунебудь дію, докладаючи надмірні зусилля; *тріскати* — 5. *вульг.* Їсти або пити (звичайно жадібно чи багато), *черкати*$_1$ — 4. *розм.* Багато пити, випивати (перев. хмільні напої). Інколи такі надмірні зусилля призводять до знищення суб'єкта дії, негативно впливають на нього, наприклад: *тріщати* — 5. *у сполуч. із сл. спина, шкура* і т. ін., *перен., розм.* Дуже напружуватися, надриватися від перевантаження, тяжкої праці; 6. *перен.* Дуже слабнути. Зафіксовані також переносні значення, що характеризують зовнішній вигляд предмета, суб'єкта дії (*бриніти* — 2. Яскраво вирізнятися своїм кольором (звичайно, червоним) при цвітінні, дозріванні (про квіти, плоди); 3. Блищати, виблискувати).

Характерно, що дієслова першої групи в прямих значеннях виражають утворення сигналіз тваринами або птахами, а в переносних — предметами або явищами природи (*скавучати) скавчати* — 1. Повискувати (жадібно, радісно або з нетерпінням), стихавити (про собак та інших тварин), //Утворювати пронизливі звуки (про предмети, вітер та ін.). Дієслова другої групи характеризуються зворотним напрямком розвитку значень — звуки, утворені предметами або явищами природи, приписуються живим істотам (*чиргикати* — 1. Проводити чим-небудь гострим (ножем, пилкою) по твердому предмету, створюючи деренчливі звуки; 2. Те саме, що щебетати 1).Отже, ті значення, що є вихідними в дієсловах першої групи, є переносними для другої, і навпаки.

Проведений аналіз дозволяє встановити:

1. Фонемна структура твірних основ даних дієслів — звуко-

наслідувань — характеризується тенденцією до використання голосних фонем для розрізнювання звукових комплексів у першій групі і сильним консонантизмом фонемної будови звуконаслідувань другої групи. Проте між звуковими комплексами обох груп є багато спільного, що і призводить до використання їх для позначення одного й того ж звукового процесу (*цвір-цвир* для позначення співу птахів).

2. Звуконаслідування обох груп відзначаються спільними словотворчими потенціями. Від більшості з них можливе утворення лише одного дієслова, тобто утворення однокомпонентного словотворчого гнізда. Здебільшого дієслова обох груп утворюються за допомогою суфіксів *-ка-, -ча-*. Натомість дієслова другої групи засвідчують утворення дублетів за допомогою суфіксів *-ка-* і *-а-* (*бухати—бухкати*).

3. Дієслова обох груп мають близький характер розвитку прямих значень, тому багато переносних, метафоризованих значень є спільними. Часто дієслова обох груп у переносних значеннях виступають безпосередніми синонімами (*теньк ати, стукати* і *тьохкати; цвіркати* і *цвиркати*). Але навіть у спільних переносних значеннях кожна з розглянутих груп виявляє своєрідність, пор. характеристику людського мовлення у дієсловах *квоктати, мекати* і *скрипіти, плескати*. Засвідчені у кожній групі і властиві лише їй одиницям переносні значення (*кукати, кукурікати* і *скрипіти, тріскати, бриніти*).

Отже, відмінності у фонемній структурі звуконаслідувань, обумовлені їх віднесеністю до різних референтів реальної дійсності і різною якістю тих звукових сигналів, які передаються ними, визначають і специфіку формування лексичних значень утворених від них дієслів, незважаючи на спільність поняття «видавати звук», характерного для всіх них.

[1] Див. напр.: *Левицкий В. В.* Семантика и фонетика. Черновцы, 1973. 102 с.; *Лурия А. Р.* Язык и сознание. М., 1979. 319 с. [2] *Возний Т. М.* Відвигукові й звуконаслідувальні форми дієслів на *-а-ти, -ка-ти (-а-ть, -ка-ть, -а-ць, -ка-ць)* у східнослов'янських мовах.— У кн.: Славістичний збірник. К., 1963, с. 112—133; *Карунц Р. Г.* Семантическая структура глаголов звучания в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1975. 24 с. [3] *Германович А. И.* Междометия русского языка. К., 1966. 170 с. [4] Сучасна українська літературна мова: Морфологія. К., 1969. 583 с.

Надійшла до редколегії 27.12.83

В. О. ГОРПИНИЧ, д-р філол. наук, Кіровоград. пед. ін-т

МОРФОТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТОЙКОНІМНИХ СУФІКСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Одним із вирішальних факторів у словотворчому акті виступає здатність чи нездатність твірних засобів до сполучуваності в межах слова. Одні твірні суфікси майже вільно поєднуються між собою, наприклад, суфікс **-ів-** і суфікс **-ськ-** (*харківський*). Це оптимальна валентність. Інші в валентностних можливостях обмежені

умовами семантичного, морфологічного, стилістичного, лексичного, словотворчого і узуального характеру. Так, оскільки суфікс **-ість** завжди ненаголошений, то він ніколи не приєднується до основ тих прикметників, які мають наголошене закінчення, а вільно сполучається з основами, що виділяються в словах з ненаголошеним закінченням (пор. *завзятий — завзятість, зверхній — зверхність, ніжний — ніжність, радий — радість*). Отже, словотвірний механізм мови і закономірності в трансформації мотивуючих слів у мотивовані не можна пізнати, не дослідивши правил морфотактики і фонотактики.

У кожній мові виділяються перш за все найзагальніші морфотактичні і фонотактичні закономірності. Проте вони не є достатніми як для пояснення особливостей словотворення похідних у кожному лексико-семантичному розряді слів, так і для практичного користування при утворенні потрібних мовцеві слів. Тому видається перспективним у науковому і практичному плані дослідження морфотактичних особливостей кожної структурно-семантичної групи слів у функціональному (динамічному) аспекті.

Мета даного дослідження — вивчити морфотактичні особливості словотворчих засобів назв жителів населених пунктів (катойконімів). До словотворчих засобів катойконімії української мови належать назви поселень (топоніми), відтопонімні прикметники (ад'єктоніми) і катойконімні форманти.

Характерною морфологічною особливістю топонімів як мотивуючих слів є їх здатність формувати твірну основу з консонантною фіналлю (*Гуляйполе — гуляйпол-, Пологи — полог-, Березнегувате — березнегуват-*). Такий тип фіналі в твірній основі виникає завжди, тобто і тоді, коли в процесі словотворення усікається топонімний формант: *Аджамка, аджам(ка)+ц-і — аджамці; Сагунівка, сагун(івка)+ян-и—сагуняни.*

Отже, твірні основи, що виділяються при утворенні назв жителів, завжди закінчуються на приголосний.

Дещо по-іншому формуються твірні основи для утворення катойконімів від основ відтопонімних прикметників. Якщо в топонімах усікаються в певних позиціях тільки деякі топонімні форманти, то в відтопонімних прикметниках кінцевий ад'єктивний суфікс **-ськ-** усікається завжди: *Алушта, алуштин(ський)+ц-і — алуштинці, Тараща, таращан(ський)+ц-і — таращанці; Полошки, полошків(ський)+ц-і — полошківці* [1]. Але оскільки суфікс **-ськ-** у відтопонімних прикметниках завжди стоїть після приголосного, то й ці твірні основи також мають консонантну фіналь. Таким чином, твірні основи як топонімного, так і ад'єктонімного характеру для катойконімів закінчуються в українській мові завжди на приголосний.

Катойконімні форманти з погляду структури можуть бути відкритими (починатися на голосний) і прикритими (починатися на приголосний): а) **-ець, -анц-і, -івц-і, -инц-і, -ан-и, -ак-и, -ук-и, -иц-я** і под.; б) **-ц-і, -чан-и, -чак-и, -чук-и, -щан-и** і под. Власне ці особливості структури фіналей мотивуючих слів топоні-

мів та ад'єктонімів, твірних основ і ініціалі катойконімних формантів зумовлюють певні морфотактичні закономірності.

На характер морфотактичних процесів впливає також походження топонімних формантів. Окремі кінцеві морфеми топонімів генетично співвідносяться з суфіксами на означення осіб за походженням або місцем проживання: село *Прибужани*, село *Коломийці*, хутір *Полтавець*, місто *Богородчани*. Подібні основи не поєднуються з відповідними уже омонімними катойконімними суфіксами **-ан-и, -чан-и, -ц-і-, -ець**.

З точки зору морфонології катойконімні реалізації поділяються на дві групи. Одну групу складають ті катойконіми, при утворенні яких сполучуються фінальний приголосний твірної основи і початковий голосний словотвірного суфікса. Це назви жителів з суфіксами **-ець-, -івц-і, -инц-і, -анц-і, -ик-и, -ук-и, -иц-я, -ит-и, -ан-и** та ін.: *Снятин — снятинець, Береза — березівці, Алупка — алупкинці, Криничка — криничанці, Гамарне — гамарники, Бреч — бречуки, Ставок — ставчаниця, Одеса — одесити* і под.

Практично всі вони можуть вступати в словотворчі зв'язки з основами на будь-який один, два чи три приголосних у фіналі. Фонематичні обмеження в комбінаториці цих словотворчих елементів не виявляються, оскільки кінцевий приголосний основи і початковий голосний суфікса утворюють найпродуктивнішу в сучасній українській мові фоносполуку «приголосний+голосний», яка має найвищу частоту вживання порівняно з іншими фонемними сполуками — 31,8 — 33,4 %[2]. Тут існують лише морфотактичні обмеження: жодний з названих катойконімних суфіксів не допускає сполучуваності з основами, в яких є подібна або тотожна за структурою і значенням морфема. Тому, наприклад, від топонімів на **-ець** чи **-ц-і** назви жителів не утворюються за допомогою катойконімних суфіксів **-ець, -ц-і, -івц-і, -анц-і, -инц-і**[3].

Що стосується формантів **-ан-и, -анц-і, -ак, -ук, -ух**, то їх вживання обмежене лише основами на **ж, ч, ш**, а також на **г, к, ц, х**, що здатні з певних позиціях переходити в **ж, ч, ш**: *Лоджа — люджани, Сопич — сопичани, Груша — грушани, Устюг — устюжани, Копанки — копанчани, Чернівці — чернівчани, Кролевець — кролевчани, Стоебиха — стовбишани*. Поодинокі форми типу *Шалигине — шалигани, Попелаки — попелакці* є несистемними і тому не знімають фонотактичних обмежень.

До другої групи входять катойконіми, які утворюються за допомогою суфіксів з початковим приголосним **-ц-і, -чан-и, -чан, -чак, -чук, -чат-е, -щан-и, -йан-и(-ян-и), -йак(-як), -йук(-юк), -йат-а (-ят-а), -йун(-юн), -йух(-юх)**, що приєднуються до основ на приголосний, внаслідок чого між морфемами формуються сполуки приголосних. У сучасній українській мові з погляду морфотактики і фонотактики цілком допустимі і є найпоширенішими такі комбінації:

а) основи з фіналлю **-н-, -ин-, -щин-, -ан-**+катойконімний суфікс **-ц-і** (*Зелене — зеленці, Моршин — моршинці, Кулішовщина — кулішовщинці, Богородчани — богородчанці*);

б) основи з фіналлю **-ів- (-ов-)**, **-ав-**+суфікс **-ц-і** (*Русів — русівці, Полтава — полтавці*);

в) основи з фіналлю **-уват-**, **-их-**, **-поль-**+**-ц-і** (*Скотувате — скотуватці, Лепетиха — лепетисці, Мелітополь—мелітопольці*);

г) основи на **-н-**, **-ин-**, **-ов-**+суфікс **-чан-и** (*Гайсин — гайсичани, Глухів — глухівчани*).

Системними є також і сполуки **б, в, д, й, л, м, п, р, с, ф, х**+**-ц-і**; **б, в, д, ж, й, л, м, н, р, т**+**-(ч)ан-и** (*Серби — сербці, Чудви — чудовці, Лебеді — лебедці, Мигія — мигійці, Окопи — окопці, Ольгополь — ольгопольці; Лепетиха — лепетисці, Каїри — каїрці, Голуби — голубчани, Садове — садовчани, Брід — брідчани, Талаї — талайчани, Бровари — броварчани, Пустовіт — пустовітчани*). Проте в цій словотворчій ситуації виникають морфотактичні і фонотактичні обмеження. Як і в попередній групі, тут також жодний з суфіксів не може вступати в сполуку з структурно тотожними або подібними йому морфемами. Тому не фіксуються морфосполуки типу **-ан**+**-ан**, **-чан**+**-ан**, **-ан**+**-чан**, **-чан**+**-чан**, **ц-і**+**-ц-і** тощо.

Катойконімний суфікс **-ц-і** не бере участі в сполуці з топоформантами **-к-а, -к-и, -ок-, -ик-, -ук-, -ськ-, -цьк-, -енк-о** з тієї причини, що в них є звук ⟨к⟩, який в позиції перед **-ц-і** створює артикулярно-вимовні перешкоди для словотворчого акту[4]. Утворення слова за цих умов реалізується: 1) або шляхом усікання зазначених топоформантів (*Андровка — андровці, Вільнянськ — вільнянці*); 2) або зміною в моделі твірного суфікса (*Скоблики — скобличани, Луцьк — лучани, Студенок — студенчани*); 3) або заміною твірної основи (*Облошки, облошківський — облошківці; Осипенко, осипенківський — осипенківці*). Поодинокі винятки типу *Попелак — попелакці* є несистемними для української мови.

Неможлива сполука топоформантів **-ич, ч-і, -ищ-е, -иц-я, -ець** з катойконімним суфіксом **-ц-і** з тієї причини, що в їх структурі є однаковий спільний опорний звук ⟨ц⟩ або інші звуки, що здатні за певних обставин змінюватися в ⟨ц⟩ (пор. звук ⟨ч⟩ в суфіксах **-ищ-, -ич-**).

Можливі засоби реалізації словотворчого акту: 1) усікання відповідних топоформантів (*Миляновичі — миляновці, Жашковичі — жашковці, Твориничі — творинці*); 2) застосування інших, синонімних катойконімних суфіксів (*Вінниця — вінничани, Галич — галичани, Дубовичі — дубовичани*); 3) заміна топонімної твірної основи ад'єктонімною (*Монастирище, монастирищенський — монастирищенці; Костичі, костичівський — костичівці*).

Суфікс **-чан-и** не взаємодіє з топоосновами на **-к-а, -к-и, -ок, -ик, -ак-и, -ук-и, -ець, -ц-і, -ськ, -цьк, -ищ-е, -енк-о, -иц-я, -ич, -ич-і** і подібними, оскільки опорний приголосний топонімних формантів або точно такий, як початковий приголосний катойконімного суфікса ⟨ч⟩, або здатний змінюватися в ⟨ч⟩, ⟨к⟩, ⟨ц⟩. Утворення назв жителів від цих топонімів здійснюється: 1) або за допомогою суфіксів з початковими голосними **-ан-и, -івц-і, -анц-і, -инц-і, -енц-і, -ичан-и** тощо (*Кодаки — кодачани* (к:ч), *Студенець — студенчани*

(ц:ч), *Вижниця — вижничани* (к:ч), *Чернівці — чернівчани* (ц:ч); 2) або за допомогою усікання топоформантів: *Аджамка — аджамці* (усікається суфікс **-к-**), *Студенок — студенчани* (усікається суфікс **-ок-**), *Покровськ — покровчани* (усікається суфікс **-ськ-**); 3) або шляхом заміни топонімних твірних основ ад'єктонімними з фінальними морфемами **-ів-, -ин-, -ен-, -ан-** після усікання суфікса **-ськ-**: *Пархоменко — пархоменківський — пархоменківці (пархоменків+ці); Ставище, ставищенський — ставищенці (ставищен++ці); Бірки, бірчанський — бірчанці (бірчан+ці).*

У зв'язку з тим, що дзвінкі приголосні в українській мові не бувають на другому місці парної інтервокальної сполуки приголосних, а м'які дієзні не беруть участі в інтервокальних сполуках[5] то форми з суфіксом **-йан-и (-ян-и)**, як і з **-йан, -йук, -йак, -йух, -йат-а, -йун,** з точки зору фонотактики в сучасній літературній мові є незакономірними, винятковими, неперспективними, а тому у сучасному вживанні вони не багаточисленні і не стійкі (пор. давн.: *краковляне, холъмляне*; сучасні: *полтав'яни, глухів'яни).*

У давньоруській мові, як свідчать писемні пам'ятки, катойконіми з суфіксом **-йан-инъ** ще були стійкими. Їх продуктивність не набагато відставала від продуктивності назв із суфіксом **-ьц-ъ-** відповідно 186 і 145 назв: *витковляне, витеблянинъ, киевляне, копорьяне, неревляне, питбляне* та ін.[6]

Оскільки можливості деяких приголосних (**м, б, в, п, г, к, х, ф, ж, ш, дж, ч**) до пом'якшення в українській мові дуже обмежені, то ще на староукраїнському мовному грунті виникла тенденція до зменшення катойконімних форм із суфіксами на початковий середньоязиковий звук ⟨й⟩. Вони почали витискатися формами на **-ц-і (-ець),** з одного боку[7], а з другого — структура суфіксів **-йани, -йан, -йак, -йук, -йат-а, -йух** і под. під впливом фонотактичних обмежень починає змінюватися так, щоб втратити початковий м'який дзвінкий звук ⟨й⟩. Бо власне він і стоїть на заваді міжморфемних сполук приголосних, оскільки на другому місці парної сполуки не може бути ні дзвінкого, ні м'якого приголосного.

Ще до XIV ст. на місці дзвінкого препозиційного ⟨**й**⟩ в суфіксі **-йан-инъ** виник глухий звук ⟨**ч**⟩. Сформувався суфікс **-чан-инъ,** внаслідок чого зросла фоно- і морфотактична можливість на межі між твірними морфемами: пор. давньоросійські *Юрьевъ — юрьевчанинъ, Витков — витковчане, Угровъскъ — угровъчане, Коливань — коливаньчане* і староукраїнські *львовчане, тетеровчане, мазувчанинъ* і ін.

Фонотактичні перешкоди продовжували зберігатися у зв'язку з м'якістю і цього звука. Лише в сучасній українській мові після того, як звук ⟨**ч**⟩ в своїй історії від давньоруського періоду остаточно ствердів, суфікс **-чан-и,** можна сказати, повністю втратив фонотактичні, а значить і морфотактичні обмеження: глухий і твердий звук ⟨**ч**⟩ легко утворює будь-яку звукосполуку майже з усіма приголосними, що можуть виявитися в кінці твірної основи: *Ровно — ровенчани, Глухів — глухівчани, Ізюм — ізюмчани, Бро-*

вари — броварчани, Конотоп — конотопчани, Антопіль — антопільчани, Сутиски — сутищани, Лозуватка — лозуватчани, Граб — грабчани. Це, звичайно, сприяло активному зростанню продуктивності суфікса **-чан-и** в сучасній українській мові.

Писемні пам'ятки початку XX ст. та сучасне усне побутове мовлення свідчать, що в історії розвитку структури суфікса **-йан-и** і **-чан-и** був період, коли початковим елементом суфікса **-ан-и** була звукосполука ⟨**шч**⟩, що передавалася на письмі буквою **щ**, і суфікс мав форму **-щан-и**: *Головківка — головківщани, Писарівка — писарівщани, Глухів — глухівщани, Собківка — собківщани, Воронівці — воронівщани, Згурівка — згурівщани, Михиринці — михиринщани, Пасіцели — пасіцельщани, Писарівка — писарівщани,* пор. в усному мовленні: *Попелівка — попелівщани, Блажіївка — блажіївщани, Шендерівка — шендерівщани, Пеньківка — пеньківщани, Кустівці — кустівщани, Вінниківці — вінниківщани* (Вінницька область), *Баньковка — баньковщани* (Одеська область), *Града — градовщани, Підлозці — підлощани* (Ровенська область), *Хмелів — хмелівщани* (Сумська область).

Цілком ймовірно, що ці форми відбивають стару книжну традицію, яка зберігає окремі фонетичні елементи старослов'янського (церковнослов'янського) походження: пор. звуки ⟨ш⟩ і ⟨ч⟩ [8]. Але вони повністю відповідали фонотактичним закономірностям української мови; твердий звук ⟨ш⟩ (пор. **шч—щ**) легко утворював звукосполуку з іншими приголосними твірної основи.

Суфікс **-щан-и** не закріпився за певною структурою топонімів, він зустрічається в утвореннях від назв на **-ц-і**, **-к-а**, **-ів** та інших основ. Немає підстав пов'язувати катойконіми на **-щан-и** з певним діалектом чи регіоном. Це явище міждіалектного і наддіалектного характеру.

Важливо відмітити, що в одних і тих же джерелах форми на **-щан-и** вживаються як варіанти до назв на **-чан-и**: *Глухів — глухівчани* і *глухівщани, Пасіцели — пасіцельчани* і *пасіцельщани.* В усному мовленні вони нечисленні і нині не виявляють тенденції до розширення сфери вжитку або до проникнення в літературну мову чи мовлення.

Усе це наштовхує на думку про те, що після виникнення фонотактичних перешкод у суфіксі **-йан-и** при пошуках засобів подолання цих протиставлень словотворча система української мови скористалася фонетичними елементами старослов'янської (церковнослов'янської) мови, але оскільки в українській мові знайшлися власні ресурси (глухий твердий звук ⟨ч⟩), то суфікс **-щан-и** не набув значного поширення.

Отже, фонотактичні обмеження суфікса **-йан-и** були однією з причин втрати його продуктивності і формування суфікса нової структури з необмеженими фонотактичними можливостями — морфеми **-чан-и**, фонетичним варіантом якої був формант **-щан-и**.

Такого ж походження звук ⟨ч⟩ і в суфіксах **-чак** (пор. **-йак**), **-чук(-йук)**, **-чан (-йан)**, **-чат-а (-йат-а)**.

Своєрідність кожної мови проявляється не стільки в тому, які

саме морфеми чи фонеми є в її інвентарі, скільки в їхніх комбінаторних можливостях.

Як в українській, так і в російській, білоруській та болгарській мовах катойконімні суфікси **-ц-і** і **-чан-и** належать до числа найпродуктивніших, але морфотактичні можливості їх повністю не збігаються, хоч структура топонімних основ і катойконімних суфіксів у цих мовах майже тотожна.

У сучасних східнослов'янських мовах топонімні основи на **-град, -город** при утворенні назв жителів поєднуються лише з суфіксом **-ц-і(ець)**: пор. укр. *Івангород — івангородці, Красноград — красноградці, Болград — болградці, Шаргород — шаргородці, Пустогород — пустогородці, Червоноград — червоноградці, Райгород — райгородці, Новомиргород — новомиргородці, Миргород — миргородці, Степангород — степангородці, Павлоград — павлоградці* та ін.

Що стосується болгарської мови, то в ній топонімні основи на **-град** поєднуються лише з суфіксом **-чан-и**: пор. болг. *Разград — разградчани, Димитровград — димитровградчани, Ивайловград — ивайловградчани, Благоевград — благоевградчани, Михайловград — михайловградчани* і под. За допомогою цього суфікса в болгарській мові утворюються катойконіми навіть від іномовних основ на **-град**: *ленинградчани, кировоградчани, петербургечани, белградчани* та ін.

Поодинокі форми *ленинградци, ботевградци,* вживані в болгарських газетах, вважаються відхиленням від норми, сприймаються як іншомовні вкраплення, що порушують закономірності морфотактики болгарської мови [9].

В українській мові топонімні основи на **-ин-** можуть сполучатися і з суфіксом **-ц-і,** і з суфіксом **-ан-и**: *Ірміне — ірмінці, Смородине — смородинці; Літин — літинчани, Гайсин — гайсинчани.* В російській та білоруській мовах топонімні основи на **-ин-** вступають в словотворчі зв'язки лише з суфіксом **-ц-ы**: рос. *Родино — родинцы, Аскино — аскинцы, Иглино — иглинцы, Шебекино — шебекинцы;* белор. *Кобрын — кобрынцы, Крошын — крошынцы, Якутына — якутынцы* тощо.

Поодинокі форми на **-чан-е** в білоруській мові виникли під впливом аналогії, вживаються як варіанти до утворень на **-ц-ы**, є відхиленням від норми, що порушує закономірності морфотактики білоруської мови: *Брагін* — норм. *брагінцы,* розм. *брагінчане.*

Проте в усіх східнослов'янських мовах (а також і інших слов'янських) у більшості випадків діють спільні морфотактичні закономірності, що пояснюється історичною спорідненістю слов'янських мов. Наприклад, топоніми на **-ов-**, можуть вступати в сполуку як з суфіксом **-ець-** (**-ц-і**), так і з суфіксом **-ан-и**: укр. *Чернігів — чернігівці, чернігівчани, Глухів — глухівці, глухівчани;* рос. *Ковров — ковровец, ковровчане, Климово — климовцы, климовчане;* білор. *Быхаў — быхаўцы, быхаўчане, Браслаў — браслаўцы, браслаўчане, Барысаў — барысаўцы, барысаўчане, Храпкаў — храпкаўцы, храпкаўчане;* болгар. *Търново — търновец, търновча-*

нин, Комарево — комаревец, комаревчанин, Алваново — алвановци, алвановчанин, Драганово — драгановци, драгановчанин тощо.

Факти свідчать про те, що загальні морфотактичні закономірності існують не тільки в споріднених, а й у неспоріднених мовах. Наприклад, морфеми слов'янського походження при творенні катойконімів можуть поєднуватися з морфемами грецького, турецького і іншого походження: укр. — *одесит — одеситка* (грецька морфема **-ит-** поєднується з українською морфемою **-к-а**), болгар. *Свищов — свищовлия* (тобто *свищовец), свищовлийка* (тобто *свищовка), свищовлии* (тобто *свищовцы);* тут слов'янський суфікс **-ов-** поєднується з морфемою **-лий-** турецького походження. Пор. болгар. *Шумен — шуменец* і *шумналия, Сливен — сливналия, Хасково — хасковлия, Кукорево — кукоревлия, Ловеч — ловчалия, Ямбол — ямболлия* тощо.

Отже, в українському катойконімному словотворі валентність морфем неоднорідна. В одних випадках між морфемами існує структурно-семантична залежність. При цій словотворчій ситуації фінальна морфема твірної основи зумовлює вибір словотворчого суфікса із ряду синонімних, що функціонують в українській мові. Ця сполучуваність має примусовий характер і в словотворчій системі формує морфематично зумовлені моделі, які грунтуються на відношеннях додаткової дистрибуції. В інших випадках між фіналлю твірної основи і катойконімними суфіксами немає структурно чи значеннєво зумовлених зв'язків. Тут сполучуваність носить факультативний характер і формує морфематично незумовлені моделі на основі контрастуючої дистрибуції. Вирішальним фактором у виборі словотворчого суфікса при факультативній сполучуваності є мовний узус, який і регулює творення катойконімів за морфематично незумовленими моделями.

Таким чином, в словотворчій катойконімній системі діє, з одного боку, сувора необхідність і структурно-семантична зумовленість у сполучуваності твірних морфем, а з другого — певна воля в їх виборі.

[1] Див.: *Горпинич В. А.* О некоторых способах сочетания морфем в оттопонимических прилагательных восточнославянских языков.— Филол. науки, 1970, № 2, с. 101—107; *Горпинич В. О.* Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. К., 1973, с. 89. [2] Див.: Сучасна українська літературна мова: Фонетика. К., 1969, с. 336. [3] Див.: *Горпинич В. О.* Назви жителів в українській мові. К., 1979, с. 148—154. [4] Див.: там же, с. 148—154. [5] Див.: *Перебийніс В. С.* Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970, с. 138—139. [6] Див.: *Горпинич В. О.* Назви жителів в українській мові, с. 157. [7] Див.: *Горпинич В. О.* Словотвір сучасних назв жителів.— В кн.: Повідомлення Української ономастичної комісії. К., 1968, вип. 6, с. 32; *Абдуллаев А. А.* Названия лиц, образуемые от географических имен, в русском языке XV—XVIII вв. М., 1968, с. 205. [8] Див.: *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.). К., 1963, с. 148. [9] Див.: *Цойнска Р.* Ленинградчани или «ленинградци».— Български език, 1967, № 5, с. 486.

Надійшла до редколегії 23.02.84

М. І. ГОЛЯНИЧ, канд. філол. наук, Івано-Франків. пед. ін-т

ОМОНІМІЧНІ СЛОВА З КОРЕНЯМИ *МОВ-* ТА *КАЗ-* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Семантична структура кожного елемента словотвірних гнізд* з вершинами** *казати* і *мовити* становить собою ієрархічну взаємозалежність лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), актуалізація кожного з яких забезпечує можливість реалізації одним і тим же словом різних диференціальних ознак поняття говоріння.

Максимальне згущення диференційних семантичних ознак на периферії поняття утворює інший смисловий центр, об'єктивація якого в цьому ж самому слові і подальший розвиток багатозначності слова (втрата внутрішнього зв'язку між різними значеннями колись єдиного слова) — джерело походження омонімів.

Транспозиція стрижневих ЛСВ, властивих вершинам з омонімічними коренями, як і будь-яким іншим вихідним одиницям-домінантам словотвірних гнізд, на кожному з деривaційних ступенів*** визначає параметри словотвірного гнізда, які змінюються в залежності від потреб різних комунікативних ділянок.

Корені *каз-* та *мов-* (кожний зокрема) утворюють неоднорідну в кількісному та якісному відношенні омонімічну групу слів. Це явище і є предметом нашого дослідження.

На першому ступені словотвірного гнізда з коренем *мов-* утворилися деривати *мов, мовня, мовна (вовна),* що становлять неоднорідні хронологічні нашарування в системі української мови: дериват *мов (ніби),* який широко функціонує на сучасному синхронному зрізі мови, утворений із наказової форми *молви* в такому ж використанні, як і *скажи, кажи* та ін.

Старослов'янське дієслово *мльвити,* як і *говорити,* означало «шум», «шуміти», тобто вершини словотвірних гнізд *говорити* та *мовити,* широко виражаючи значення говоріння в сучасній українській мові, мають однакову семантичну праоснову. Значення ж

---

* Словотвірні гнізда — це структурно-семантичні єдності однокореневих слів (у тому числі і складних, у структурі яких наявний відповідний корінь), зв'язаних відношеннями синхронної словотвірної похідності.

** Вершина — домінанта гнізда, структурно-семантичний фундамент усіх його утворень.

*** Під ступенями словотворення розуміємо послідовність рядів похідних утворень від твірного слова за допомогою афіксів, а також шляхом приєднання інших основ (слів).

«мовлення» дане дієслово набуло лише в чеській, польській, російській, українській і деяких інших слов'янських мовах.

Іменник *мовня,* що утворюється на другому ступені, рідковживаний в українській мові: *...вистріл із пістоля ревнув широко долами, а кулька свиснула, мов м о в н я* (І. Франко)* .

Значення «блискавка» це утворення набуло під впливом інших ЛСВ, властивих семантичній структурі даного слова, — «світло» і «звук». Останнє значення є тією ретроспективною семантичною ланкою, що поєднує деривати *мов* і *мовня,* на відміну від іменника *мовна* (Жел.), в смисловому об'ємі якого дане значення переосмислилось. Пор.: нім. Well: 1. Волна, водяной вал; 2. Физическая волна; 3. Завивка, волнистые волосы (Н.). Одним із стрижневих значень згаданого іменника словник Желехівського визначає також «вовна», що базується на третьому значенні іменника Well.

Значно продуктивнішим, у порівнянні з попереднім коренем *мов-,* є корінь *каз-,* що утворює в сучасній українській мові словотвірне гніздо з вершиною *казати,* яке налічує 36 дериватів і шість форм. У його смисловому об'ємі провідними виступають два значення, які більшою чи меншою мірою виявляються в кожному похідному: 1. «Зробити скаженим», 2. «Зіпсувати».

Дієслово *казити* («искажать, портить» — Гр.) утворює мікрогніздо з дев'яти елементів. Обидва стрижневі значення виражають лише деривати *казюка* (1. «Козявка» — Гр.; 2. «Зла, нервова людина» — Матеріали...) та *каз* («бешенство» — Гр.; 2. «Искажение»; «козловая выдьланная кожа, сафьянъ» — Ср.). Значення «сказ, скаженина» Желехівський у даному слові подає поряд із ЛСВ «говоріння» та значенням «піп», що базується на його основі (Жел.). Це ще раз свідчить про колишню семантичну спорідненість тепер омонімічних коренів.

На другому ступені дієслово *казати* утворює іменники *казіння* («Беседование») та *казитель* (Жел.); деривaційне значення останнього можна сформулювати так: «Виконавець дії, названої твірною основою». Рос. *исказитель,* утворене за цією ж самою моделлю, виражає вужче, ніж його твірне, значення — «тот, кто портит, извращает что-либо при пересказе, переписке» (Сл.).

Дієслово *казитися* конденсує і розвиває в собі лише перше значення твірного: 1. Впадати в лють, скаженіти, паленіти, біситися. Образно: *Казилась* хуртовина. 2. розм. Пустувати, жирувати. *Казитися* з жиру — коверзувати, дуріти з розкошів (Словник...).

Складні іменники *казидорога* («назва місяця лютого» — Жел.), *казибрід* («назва місяця лютого» — Пр.), *казирожка* («вид отруйних грибів» — Жел.), *казидерево* («березовий гай, підточений короїдним жуком» — Жел.) та *казиплід* (Жел.) також входять до словотвірного гнізда з вершиною *казити,* імперативна форма якої є першою складовою частиною даних дериватів. Аналогічні утво-

---

* Тут і далі — матеріали Лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

рення за моделлю *«кази-»*+іменникова чи прикметникова основа» є і в інших слов'янських мовах.

Найпослідовніше семантика даного словотвірного гнізда виражається похідними від *сказити:* «док., перех. 1. розм. зробити скаженим; 2. діал. зіпсувати (розвити)» — Словник... Значення «зіпсуватися» — важливий складник смислової структури багатьох елементів словотвірного гнізда з коренем *каз-* не тільки в українській, а й в російській, білоруській та польській мовах. Деривати, яким властиве дане значення, вступають у найрізноманітніші контекстуальні зв'язки: «Дощ показить погоду» (Словник...), «Дорога ся сказила» (Он.). Розвиваючись, значення «зіпсувати, зіпсуватися» у сучасній українській мові набуло ще одного смислового компонента — «зранити, скалічити» (тіло): Мій бик шию *сказив* (Он.). Цей же ЛСВ утворив семантичний об'єм дієслова *заказити* («скалічити» — Он.) і на IV ступені словотворення обумовив значення двопрефіксованого дієслова *понаказитися* («покалічитися» — Он.).

У словотвірній ланці *наказити — наказитися* деривaційного ланцюга *казити — понаказитися* визначились інші подвійні значення, в порівнянні з першим і останнім ступенями словотворення. Так, дієслову *наказитися* (Гр.), крім першого значення «набеситься» властиві ще: 2. «Получать водяную болезнь» (об овцах или рогатом скоте) (Гр.); 3. Простудиться (Он.). Іменник *наказ,* пов'язаний з *наказити* (Жел.) зв'язками похідності, розвинув єдине значення «пощесть на худобу».

Дериват *наказа,* виражаючи в сучасній українській мові ЛСВ «простуда» (Он.), мотивується лише одним, третім значенням дієслова.

Як бачимо, семантичний розвиток окремих елементів словотвірного гнізда з коренем *каз-* обумовлюється не тільки прямими чи переносними значеннями твірних, але й (як показує дієслово *понаказитися)* характером семантичного навантаження, властивого одиницям сусідніх мікрогнізд.

Вищим ступенем смислового розвитку характеризуються ЛСВ твірного *сказити,* сконденсовані в семантичній структурі іменника *сказ-* 1. Гостре інфекційне захворювання ссавців і людини, що викликається вірусом і передається слиною хворої тварини — собаки, кішки тощо. 2. Надзвичайний ступінь роздратування, гніву: несамовитість (Словник...). 3. «Огріх, пропуск в оранці чи в косінні» (Он., Гр.). 4. «Місце в полотні, де залишився слід сплутаних при тканні ниток» (Гр.).

Особливістю третього значення деривата *сказ* є те, що він, як правило, реалізується фонетичними варіантами — *скази* та *сказа* (Он.) — такими формальними видозмінами, які не обумовлюють смислових, морфологічних відмінностей, тобто модифікація звукової оболонки не порушує тут семантичної єдності елемента словотвірного гнізда.

У білоруській мові дериват *сказа* має широкий семантичний об'єм, тобто вказує на «повреждение, порчу, порокъ» (Словар...)

взагалі, безвідносно лише до оранки чи косіння: *Конь ниякей сказы на маєць.*

Четверте значення твірного *сказ* є смисловою основою похідного *сказівка* («Часть ткацкого станка» — Гр.), синонімічного з елементом словотвірного гнізда, що виражає процес говоріння.

Іменник *скаженівка,* утворений за допомогою такого ж форманта **-івк-**, розвинув, крім стрижневого значення твірного *скажений*, ЛСВ «водобоязнь» (Гр.) та «горілка».

Обидва деривати об'єднує те, що їх смислова структура обумовлена певною мірою семантикою іменника *сказ.* Значення першого деривата мотивується переносним ЛСВ твірного *сказ.* У семантику другого іменник *сказ* входить прямим значенням і вже так розвиває переносні «горілка» та «водобоязнь», які зміщують семантичний об'єм іменника *скаженівка* на периферію словотвірного гнізда.

В українській мові іменник *сказ* не виступає омонімом з відповідним словом, яке могло б потенціально бути утвореним і виражати значення, пов'язане з процесом говоріння, як це маємо в російській та білоруській мовах (Сл., В.).

Виникаючи на базі психічної і розумової діяльності людини, через уяву, асоціації мовців, окремі елементи гнізда, розвиваючи первинні значення вершини, починають «спеціалізуватися» для передачі внутрішнього стану людини, тобто смисловий об'єм багатьох дериватів і окремих форм семантично доповнюється іншими диференціальними ознаками. Пор.: *сказитися.* 2. «Утратити самовладання від гніву, злості та ін.; дуже розгніватися, розлютуватися. (Розбушуватися) про море, хвилі і т. д.» (Б.), *скаженкуватий* (розм. «Дещо нестримний у гніві» — Словник...) і т. д.

Безумовно, наведені значення розвиваються на базі стрижневих, що пронизують всі ступені словотворення, через них уточнюються первинні, основні ЛСВ, які «просвічуються» через їх смислову структуру, хоч у процесі семантичного розвитку конфігурація складників у значеннєвій палітрі дериватів змінюється. Так, провідне значення дієприкметника *скажений* («Бешенный» — Ср.) у семантиці похідного *скаженіти* займає периферійне місце. Переносне ж значення дієслівної форми стає прямим, провідним, нейтральним у семантичній структурі цього дієслова. 1. Втрачати самовладання, ставати несамовитим, нестямним; 2. Біснуватися від злості, лютувати (Словник...). На цих (тепер уже прямих) розвивається і переносне значення — «досягти найвищого ступеня інтенсивності». Цим семантичним змінам однаковою мірою підлягають і деривати, і їх форми.

На переносних значеннях утворюються одиниці, в цілому не типові для словотвірного гнізда з омонімічним коренем *каз-*, прикметник *скаженький* (Гр.) та субстантивна композиція *сказ-розпука: Той бога блага, той клене небеса, Той біга від сказу-розпуки* (М. Старицький). Суфікс **-еньк-** у дериваті *скаженький* дещо нейтралізує яскраво виражене негативне значення основи, тобто формант **-еньк-** утворює не лише здрібнілу форму прикметника

скажений, як подає це слово Б. Грінченко, а виражає нижчий, як у твірному, ступінь концентрації ознаки.

У композиті *сказ-розпука* перший компонент втратив повноцінний лексичний зміст, під впливом периферії відбулося розрідження його ЛСВ, натомість другий складник *розпука* повністю трансформує свою семантику у структуру складного слова, утворюючи в ньому смисловий центр: відбувається зміщення елемента гнізда на периферію.

Збагачення різних секторів периферії, крім згаданого, проходило й у випадках: 1. Повного семантичного «вивітрення» одиниці словотвірного гнізда; 2. Включення деривата у такі контекстуальні зв'язки, які сприяють його переосмисленню, метафоризації. Ілюстрацією *положень виступають* іменники *скаженик* та *скаженина*. Саме основа твірного *скажений*, виступаючи головним компонентом бінарної конструкції елементів з яскраво вираженою семантикою, не дає іменнику *скаженина* вийти за межі поля інваріантного значення.

Що ж до утворення *скаженик*, то твірна основа *скажен-* лише структурно утримує його в межах словотвірного мікрогнізда з вершиною *сказити*.

Семантичним рефлексом кореня *каз- (казити)* у сучасній українській та білоруській мовах є декілька слів, об'єднаних живими дериваційними зв'язками, в смислову структуру яких входить пряме (або переносне) значення іменника *проказа*. Похідні *проказний, прокажений*, як і *проказа*, розвиваючи переносні значення, тим самим повніше і глибше реалізують потенціальні можливості кореня *каз- (казати): Брехня — то п р о к а з а на людській совісті* (І. Цюпа); *Американські імперіалісти... заливають світ п р о к а з н о ю повінню своєї розтлінної ідеології* (газ.).

На грунті української та білоруської мов іменник *проказа* не розвинув ніяких, крім згаданих вище, значень. У російській же мові, крім аналогічного утворення, функціонує омонімічний дериват *проказа* («Шалость, проделка... Разг.: Хищение, воровство, разбой». — Сл.), що пояснюється входженням його в інший словотвірний ланцюг, утворений омонімічним вихідним дієсловом: «Проказить, кажу, зишь, несов., непереход. Разг. То же, что проказничать... занимать проказами (Проказа 1); шалить, озорничать» (Сл.).

Семантичним еквівалентом в лексичній системі української мови виступають дієслова *пустувати, витворяти*. Звідси — *пустощі, витворяння*, а також *витівка, щутка, розм. капості* (рос. проказа 2) *пустун, штукар* (рос. *проказник), пустунка, штукарка* (рос. *проказница)* і ін. (Рус.).

Крім згаданих елементів словотвірного гнізда з коренем *каз- (казити)*, в українській, російській, білоруській і багатьох інших мовах функціонує велика група слів, утворених переважно не на слов'янському мовному грунті, у структурі яких наявний відрізок *-каз-*, який, однак, не має нічого спільного з досліджуваними омонімічними коренями: *казі, казій, казара, казарка* і т. д.

Як бачимо, параметри розвитку коренів *мов-* та *каз-* неоднакові, що обумовлено як лінгвістичними, так і позамовними факторами. Найоб'ємнішим виступає словотвірне гніздо з коренем *каз-*, особливо за рахунок продуктивності вершини одного із мікрогнізд — *сказати,* її розвинутої системи метафоричних зв'язків, яка дає можливість більшості похідних вступати в найрізноманітніші контекстуальні зв'язки, збагачуючи значення ядра, розвивати його потенціальні можливості.

На периферії цього мікрогнізда стрижневим, прямим виступає переносне значення вершини — «досягати найвищого ступеня інтенсивності», що ще раз підкреслює діалектичний характер взаємозалежності протилежностей — ядра і периферії — вихідної умови існування не тільки словотвірних гнізд, утворених досліджуваними коренями, а й словотвірної системи української мови в цілому — як підсистеми мови — одного з виявів об'єктивної дійсності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б.— Беларуска-рускі слоўнік. М., 1962. 1048 с.; *Гр.*— *Грінченко Б.* Словарь української мови: В 4-х т. К., 1908. *Жел.*— *Желехівський Є., Неділький С.* Малорусько-німецький словар: У 2-х т. Львів, 1886. *Матеріали...*— Матеріали до словника буковинських говірок. Чернівці, 1978, вип. 4. 56 с. *Н.*— Немецко-русский словарь / Под ред. И. В. Рахманова. 2-е изд. М., 1965. 1136 с. *Он.*— *Онишкевич М. И.* Словник бойківського діалекту. Львів, 1967. 430 с. *Пр.*— *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. М., 1959. 674 с. *Рус.*— Русско-украинский словарь / За ред. М. Я. Калиновича. К., 1955. 797 с. *Словар...*— Словар бълорусского карьчия / Сост. М. И. Носович. Спб., 1870. 756 с. *Сл.*— Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. М.; Л., 1950—1965. *Словник...*— Словник української мови: В 11-ти т. К., 1970—1980. *Ср.*— *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Спб., 1893. 1419 с.

Надійшла до редколегії 12.02.84

О. К. БЕЗПОЯСКО, канд. філол. наук,
Ін-т мовознавства АН УРСР

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ ЗМІНИ АД'ЄКТИВНИХ СИНТАКСИЧНИХ ДЕРИВАТІВ

Об'єктивні відношення між предметами та явищами дійсності знаходять своє вираження в різних частинах мови. Кожній категорії реалій відповідає категоріальне значення тієї частини мови, яка її виражає. Однак відношення між словами, які називають поняття, з одного боку, і безпосередньо самими явищами дійсності, з другого боку, далеко не прямолінійні. Одні й ті ж реалії знаходять свій мовний вияв у вигляді різних частин мови, прямо чи опосередковано вони відображають характер даної реалії, визначений її місцем у системі об'єктивно існуючих і суспільно усвідомлених зв'язків і відношень дійсності [1].

Наявність кількох категорій у вираженні одних і тих же об'єктів, властивостей і відношень обумовлюється існуванням у структурі мови окремих груп слів — найменувань явищ довколишнього

світу, співвідносних з тими частинами мови, які служать для прямої назви даної категорії явищ. Наявність декількох категорій для вираження тотожних понять викликана різноманітними перетвореннями всередині мовних структур, які компонуються відповідно до потреб повідомлення. «Об'єднання і зрощення складових елементів у безперервні єдності»[2] створюють умови для переходу окремих груп слів до іншої категорії, коли одні й ті ж семантеми отримують своє особливе, специфічне для даного тексту частиномовне вираження.

Серед таких єдностей, які виникли в результаті трансформацій, виділяються субстантивні словосполучення, в яких на місці предметних відношень за певних умов виникають значення *ознаки*; отже, лексеми, які називають предмети, набувають здатності виражати ознаку. Субстантивні словосполучення є синтаксичними конструкціями, обидва компоненти яких — іменники. Незвичність (неструктурність) їх виявляється у відсубстантивній залежності прийменниково-відмінкової форми, напр.: *Вісті з нив дорогі серцю* (газ.); *Слухали цей спів і зачаровані дівчата з містечка, і вартові біля мосту* (О. Гончар). Наявність прийменниково-відмінкової форми у постпозиції по відношенню до іменника як опорного члена не характерна для граматичної системи мови. Факт існування подібного роду конструкцій пояснюється різноманітними перетвореннями на шляху до конденсації, або згортання, мовних структур, коли одна й та ж думка оформляється різними граматичними засобами. Так, структури *Вісті дорогі серцю+Вісті прийшли з нив* і *Вісті з нив дорогі серцю* однакові за семантикою, але різняться формально-граматичною будовою. Вислів *Вісті з нив дорогі серцю* є продуктом трансформаційних перетворень, суть яких полягає в редукції присудка у предикативному центрі *Вісті прийшли* та опущенні однієї лексеми *вісті*, щоб уникнути повторень. Ускладнена конструкція *Вісті з нив дорогі серцю* не втратила первісного значення, хоча порушилася відповідність між семантикою окремих слів і граматичною формою. У такому словосполученні прийменниково-відмінкова форма, потрапивши у граматичну залежність від іменника, набуває функцій атрибута.

В залежності від семантики прийменниково-відмінкової форми є субстантивні словосполучення з відношенням простору, часу, приналежності, причини, мети і т. д. Зміни в функціональних значеннях іменників розглянемо на словосполученнях з часовими відношеннями. Ці конструкції належать до ряду синтаксичних одиниць, базою яких є складнопідрядні речення. Трансформаційні процеси, в основі яких лежить структурна редукція або синтаксична деривація дієслів-присудків, зумовлюють конкретні зміни формально-граматичного характеру, які знаходять своє завершення в контексті.

Названі словосполучення з різними складовими компонентами розрізняються своїми вихідними, базовими структурами. Конструкції, сформовані з підмета — іменника з конкретним значенням та прийменниково-відмінкової форми, синтезуються при взаємодії

предикативних центрів простих речень, напр.: *Дощі в квітні звеселили землю.* Словосполучення *дощі в квітні* семантично позначає дві ситуації: Був квітень — Випали дощі. При формуванні конкретного речення семантико-синтаксичного ярусу або ступеня [3] редукується присудок першого речення, змістове навантаження бере на себе прийменниково-відмінкова форма. Речення набуває такого формально-граматичного вираження: *У квітні випали дощі.* Словоформа *у квітні,* виконуючи функцію обставини, залишається за рамками внутрішньої організації речення, утвореної предикатом. Прямого відношення до внутрішньої структури вислову такі обставини не мають і від валентності предиката не залежать. Вони характеризують не той чи інший член речення, а все речення в цілому [4]. Таким чином, словоформа *у квітні,* репрезентуючи за змістом факт позамовної дійсності, є детермінантом. У синтаксичній конструкції *У квітні випали дощі* представлені дві ситуації, два явища об'єктивної реальності, одне з яких, позначене детермінантом як мовним засобом, виступає темпоральним фоном другого.

При наступному згортанні тексту шляхом зведення двох речень *У квітні випали дощі* і *Дощі звеселили землю* редукції зазнає присудок першого речення. Виходячи з твердження, що при зв'язуванні окремих семантем семи, які повторюються, викреслюються, усуваються з тексту, у даному випадку з конкретно сформованого речення, опускаємо одну лексему *дощі.* На формально-граматичному ярусі маємо *Дощі в квітні звеселили землю.* Потрапивши у присубстантивну позицію, детермінант втратив свої ознаки, зокрема рухливість і здатність пояснювати все речення. Однак разом з цим останній набув нових для себе функцій ад'єктива, оскільки залежну позицію по відношенню до іменника за законами граматики займають прикметники. Перехід актанта від первинних функцій предметності до вторинних фрагментарних функцій квантитативності констатує початкову, поки що рухому транспозицію. Прийменниково-відмінкова форма *у квітні* контекстуально виконує синтаксичні функції прикметника. Набуття залежним членом синтаксичних ознак іншої частини мови є лише початковим етапом міжкатегоріального переходу, що властивий усім субстантивним словосполученням, пор.: *І згадались мені проектанти на мить, їхні диспути аж до півночі* (Л. Забашта); *...За розум ясний, за стійкий твій характер у мирних ділах і в війну* (І. Нехода).

Як правило, більша частина прийменниково-відмінкових форм завдяки присубстантивній позиції набуває вторинних синтаксичних функцій одноразово, фрагментарно, всередині номінативних структур, які обумовлені окремими комунікативними особливостями актів мовного спілкування. Ці словоформи є синтаксичними і базуються на синтаксичній позиції. У наведених вище реченнях їх вторинне значення залишається ще в лоні «рідного» класу і виражається тим же словом, що й первинне значення, від якого воно відокремилося і відрізняється від останнього лише порушеними, зміщеними синтаксичними позиціями [5].

Для того щоб ці зміщені синтаксичні позиції стали мовною

нормою транспонованого слова, а це можливо, коли вторинні синтаксичні функції стануть первинними категоріальними функціями словоформи, необхідне поєднання факторів семантичного і семантико-граматичного порядку.

Деривації зазнають не всі іменники, що входять до складу прийменниково-відмінкової форми. Перешкодою на шляху до переходу слова від категорії іменника до морфологічної категорії прикметника є номіналізація окремих лексем граматичного складу мови.

При згортанні предикативних центрів речень присудок часто не редукується, а трансформується в абстрактний іменник — синтаксичний дериват. Такі іменники в позиції атрибута не піддаються повторній, другій за порядком синтаксичній деривації, зміна вторинних функцій уже морфологічно закріпилась у віддієслівних іменниках з відповідними словозмінними формами. Синтаксичні деривати у субстантивних словосполученнях у позиції атрибута констатують тільки відхилення від синтаксичної функції, тобто перший етап деривації.

Синтаксичній деривації з переходом до іншої частини мови піддаються іменники, семантичний тип яких у прийменниково-відмінковій формі темпорального значення являє собою різновид пропозитивної номінації, тобто назв подій, які мають часову протяжність[6]. Для субстантивних словосполучень з часовими відношеннями це означає наявність у складі цих синтаксичних конструкцій таких словоформ, якими мова оперує для позначення часу як однієї з форм існування об'єктивної реальності, напр.: *зима, літо, вечір, ніч, ранок* і т. д. Отже, повної транспозиції зазнають лексеми, які позначають власне часові поняття, напр.: *Вогкі від сірого передранкового туману, вікна ще не пропускали світла. Мене завжди хвилюють птиці у вечірньому небі* (О. Довженко). *Передавав у жнивний час врочистий Велику радість трудових людей* (В. Ткаченко).

Варто зазначити, що деривація — це не мовний процес, який можна запрограмувати, навіть при дотриманні умови наявності іменника, який позначає дію, що має часову протяжність. У кожному конкретному випадку вибір засобу вираження диктується завданням комунікації: прикметник вибирається тоді, коли треба передати ознаку як щось постійне.

Крім того, це явище не можна обмежити хронологічними рамками, перехід від іменника до прикметника не характерний для певного періоду розвитку мови, а відбувається безперервно, якщо виникають відповідні умови для переходу, отже, транспозиція відбувається вічно.

При переході від рухомої, частково, до повної, завершеної деривації, тобто появи прикметникових форм, відношення до предмета виражається як типова постійна або тимчасова ситуативна ознака, а не як зв'язок з іншим предметом[7].

Зміна категоріального значення супроводжується втратою формальних морфологічних ознак іменника і появою відповідних

флективних засобів прикметника. На цій стадії синтаксична деривація набуває морфологічної завершеності, пор.: *перед світанком — передсвітанковий, після війни — післявоєнний, перед грозою — передгрозовий* і т. д. Регулярність і частотність таких похідних дає можливість виділити словотвірні типи з відповідним асортиментом словотворчих засобів.

Трансформації частин мови спираються на синтаксис, оскільки наслідки дериваційних перетворень закріплюються в системі мови не тільки морфологічними формами, а й порядком слів. Зміна категоріального значення обумовила перехід іменника з постпозиції в прикметник у препозиції, пор.: *строк сівби — посівний строк, час жнив — жнивний час, степ уночі — нічний степ, тиша перед ранком — передранкова тиша.*

Отже, від ситуативної синтаксичної форми, яка фіксує одноразове відхилення від первинних функцій, до вторинної функції як категоріальної ознаки — такий шлях розвитку атрибутивних зв'язків між лексемами на означення явищ позамовної дійсності, які мають часову протяжність.

Іноді синтаксичної деривації можуть зазнавати залежні компоненти тих словосполучень, де опорний член є віддієслівним іменником. Механізм трансформації, що породжує відповідні конструкції, бере початок із складних речень з підрядною частиною семантико-синтаксичного ярусу, напр.: *Заболотний з Братченком зустрілися+Війна закінчилася→Заболотний з Братченком зустрілися, коли закінчилася війна.* При взаємодії предикативних центрів обох речень присудок підрядної частини номіналізується, утворюючи структуру *після закінчення війни,* яка стислою, максимально економною формою чітко передає зміст. Номінальні структури такого типу в мові преси і науки вживаються часто. У художній прозі, де можуть уживатися більш стислі конструкції, подальша конденсація, ущільнення тексту затримується, бо номіналізований присудок — віддієслівний іменник уже транспонувався з однієї частини мови в іншу. Однак тут можливий інший процес ущільнення — структурний еліпсис, суть якого полягає в тому, що синтаксичний дериват опускається, передаючи своє змістове навантаження залежному від нього іменнику, пор.: *Заболотний з Братченком зустрілися після закінчення війни→Заболотний з Братченком зустрілися після війни.*

Синтаксична конструкція *Зустріч з Братченком після війни мала для Заболотного небажані наслідки* утворилася при поєднанні речень *Заболотний з Братченком зустрілися після війни+ +Зустріч мала для Заболотного небажані наслідки,* при цьому зазнав редукції присудок *зустрілися,* прийменниково-відмінкова форма *після війни* потрапила в присубстантивну позицію у словосполученні *Зустріч після війни.* У такому поєднанні компонентів словосполучення виникли умови, за яких можлива повна синтаксична деривація актанта в ад'єктив, що супроводжується зміною морфологічних афіксів і порядком слів, пор.: *зустріч після війни — післявоєнна зустріч,* а також: *спів по ночах — нічний спів,*

зустрічі по суботах — суботні зустрічі, звіт за місяць — місячний звіт. Варто зазначити, що синтаксична деривація набуває морфологічної завершеності лише тоді, коли залежним компонентом у словосполученнях такого типу стають іменники з первинною функцією, які вказують на власне часові відношення.

При окремих семантичних або структурних відхиленнях міжкатегоріальний перехід не відбувається. Так, у словосполученнях *робота від півночі, робота до осені, рішення за рік, пошуки протягом дня, підготовка з вересня, чергування по тижню, розмова протягом години* залежний компонент належить до семантико-граматичної категорії іменників, які вжиті на позначення дій, що мають часову протяжність. Здається, наявні всі умови для повної ад'єктивації останніх і переведення їх у клас прикметників. Однак прийменниково-відмінкові форми у присубстантивній позиції набувають вторинних атрибутивних функцій тільки в акті комунікації, ситуативно, їм завжди властивий лише перший ступінь синтаксичної деривації. Причиною, яка затримує міжкатегоріальний перехід у словосполученнях такого типу, є відтінок кількісно-часових відношень. У таких конструкціях простежується не час фіксації будь-якого явища, а межа дії в часі, дії, яка на формально-граматичному ярусі виражена синтаксичним дериватом у ролі опорного члена, порівняйте запитання: *зустріч* (коли?) *після війни; зустрічі* (коли?) *по суботах; пошуки* (як довго будуть?) *протягом дня.*

Не зазнають повної ад'єктивації іменники, утворені сполученням основ, напр.: *Ущелина після землетрусу, знівечена, спотворена земля — все приносило біль старому* (газ.). Для таких синтаксичних форм характерне набуття функцій атрибута в контексті.

Окрему групу субстантивних словосполучень становлять конструкції, де обидва компоненти є іменниками на означення абстрактних понять — дій, процесів, напр.: *поїздка під час відпустки, мовчання за обідом, обговорення під час вечері.* Оскільки первинна функція абстрактних імен полягає в тому, щоб зводити речення до словосполучення [8], то по кількості абстрактних іменників формально-граматичного ярусу можна передбачати відповідну кількість транспонованих речень попередніх двох ярусів. Названі словосполучення базуються на складнопідрядних реченнях, механізм трансформації яких можна подати так, напр.: *Олексі найбільше запам'яталася поїздка під час відпустки на Десну←Олекса запам'ятав+Олекса їздив на Десну під час відпустки←Олекса запам'ятав+Олекса їздив на Десну+коли у нього була відпустка (його відпустили); Обговорення за вечерею останніх подій на заводі стало звичкою в сім'ї старого робітника←Обговорення стало звичкою в сім'ї старого робітника+Обговорювали за вечерею останні події на заводі←Обговорення стало звичкою в сім'ї старого робітника+Коли вечеряли, обговорювали останні події на заводі* і т. д.

Часові відношення в цих синтаксичних одиницях мають відті-

нок умови. При згортанні складнопідрядного речення у словосполучення синтаксичної деривації спершу зазнає присудок підрядної частини речення, а згодом транспонується і присудок головної частини. Ці похідні синтаксичні деривати, зокрема залежний член словосполучення, на формально-граматичному ярусі займають змінені синтаксичні позиції, які фіксують перший ступінь ад'єктивації — функціональне вживання слова. У таких умовах граматичне значення віддієслівного іменника не змінюється, залежний член не переймає на себе вторинних ад'єктивних функцій, а його позиція атрибута по відношенню до опорного компонента словосполучення обумовлена особливостями контексту.

Така ж ситуація і у вихідних даних семантико-синтаксичного ярусу, коли залежний член — віддієслівний іменник приєднується до підмета — іменника, напр.: *У перші години після форсування наступ розгортався досить успішно* (О. Гончар). Прийменниково-відмінкова форма у присубстантивній позиції виконує лише функції атрибута, тут так само має місце часткова функціональна транспозиція.

Таким чином, для субстантивних словосполучень з часовим відношенням властиві різні етапи міжкатегоріального переходу: початкова рухома транспозиція, яка виявляється в зміні синтаксичних функцій, і завершена, яка супроводжується переходом до іншої частини мови, про що свідчать зміна категоріального значення, поява специфічних морфологічних засобів, характерних для кожної частини мови, і порядок слів.

[1] Див.: *Золотова Г. А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1976, с. 36. [2] *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, с. 100. [3] Див.: там же, с. 123. [4] Див.: там же, с. 210. [5] Див.: там же, с. 153. [6] Общее языкознание: Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 318. [7] Див.: *Земская Е. А.* О семантике и синтаксических свойствах субстантивных прилагательных в современном русском языке.— В кн.: Историко-филологические исследования. М., 1967, с. 93. [8] Див.: Общее языкознание: Внутренняя структура языка, с. 312.

Надійшла до редколегії 12.05.84

К. Ф. ШУЛЬЖУК, канд. філол. наук, Ровен. пед. ін-т

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З СУПІДРЯДНІСТЮ

Складні речення з супідрядністю являють собою такий тип складнопідрядних речень з кількома підрядними, в якому всі підрядні речення стосуються головного, однаково чи по-різному пояснюють його в цілому або окремі його члени. Залежно від цього вони поділяються на три різновиди: конструкції з однорідною супідрядністю (КОС); конструкції з неоднорідною супідрядністю (КНС); речення з подвійною супідрядністю.

У КОС одновидові підрядні пояснюють усю головну частину чи будь-який її член в одному плані. Для зв'язку підрядних компонентів з головною частиною та між собою у КОС наявні чи можуть бути наявні, як мінімум, два підрядні сполучники (сполучні

слова) і один сурядний сполучник. Обов'язковим, як правило, є перший підрядний сполучник (сполучне слово), сполучники ж і сполучні слова перед другим і наступним підрядним часто бувають факультативними, отже, в ряді випадків не вживаються. Трапляється невелика група КОС, у яких перед першим підрядним компонентом сполучник може не вживатися, перед другим він є обов'язковим: *Треба було пройти до лівої частини зайнятого ворогом хутора і перевірити, є там німці, чи, може, вони відійшли* (І. Вагмут).

Одновидові супідрядні речення синтаксично рівноправні між собою, причому в ряді випадків ця рівноправність матеріально виражається за допомогою сполучників сурядності. Тому в лінгвістичній літературі сурядний зв'язок між однорідними супідрядними нерідко прирівнюється до того, що наявний між компонентами складносурядного речення[1]. Ще О. М. Пешковський звернув увагу на це явище: «Супідрядність речень нерідко поєднується з сурядністю супідрядних речень»[2].

Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між однорідними супідрядними компонентами часто аналогічні відношенням у складносурядних реченнях: вони можуть бути єдальними, зіставно-протиставними, розділовими; причому, як і складносурядні речення, блок з підрядними компонентами може являти собою відкриту і закриту структуру. Напр.: *І не добереш, чи то каганчик пригасає у вікні рідної хати, а чи далека зоря увіходить у хмару над принишклим Ржевом* (І. Цюпа); *Знову згадалось, як їхав у білий світ, а він котився йому в очі своїми осінніми барвами* (С. Гунало).

На логіко-синтаксичному рівні членування КОС звичайно поділяються на дві частини: головну і блок з кількох підрядних. Найчастіше в КОС порядок розміщення частин такий: головне речення — підрядні речення: *Марія не знала, що його ледве живого підібрали польські селяни і він довго лежав у прифронтовому селі без пам'яті, що скоро по тому революційні події зовсім відрізали його від Катеринослава* (Я. Баш). Значно рідше підрядні передують головному чи розривають його: *Хіба ж під вечоровими яворами, у головах яких стояли зорі, а в ногах жебоніла вода, таким вважалося власне свято?* (М. Стельмах); *І хоч Стрибог на повні пересів і вже дахи струсились від соломи, — тут, за щитом смарагдових лісів, моїх жар-птиць блакитні космодроми* (Л. Костенко).

Мінімальними в цій моделі є трикомпонентні конструкції, що складаються з одного головного і двох підрядних речень. Конструкції з п'ятьма і більше підрядними спорадичні. Як правило, блок супідрядних не перевищує дев'ять-десять компонентів. Середня ж довжина КОС на нашому матеріалі становить 3,3 компонента, що свідчить про те, що більшість КОС є трикомпонентними. Тим часом у КОС є широкі можливості для розгортання підрядного блока. Однак, з іншого боку, ці можливості обмежуються тим, що підрядні одновидові; отже, здебільшого для характеристи-

ки головної частини чи якогось її члена достатньо двох—чотирьох підрядних, що характеризують головну частину в цілому чи окремий її компонент в одному плані. Саме цей фактор, на нашу думку, гальмує розгортання КОС.

За наявністю сполучників і сполучних слів можна виділити два різновиди КОС: КОС з наявними сполучниками чи сполучними словами при кожному підрядному компоненті; КОС, у яких сполучники чи сполучні слова наявні не при всіх підрядних компонентах.

У сполучниковому різновиді КОС спостерігаються різні поєднання сполучників і сполучних слів: використання однакових і різних сполучників і сполучних слів, одночасне функціонування при підрядних сполучних засобах сурядних сполучників. Пор.: *І там, де на всьому лежить печать мовчання, де стримані і скарги, і пісні, де здавлені прокльони і ридання, вість людям подають кайдани голосні* (Леся Українка); *Ще в черзі до самовара Артем дізнався був, що перший — командир дивізіону, а другий — голова дивізійного комітету* (А. Головко).

Досить поширеними в сучасній мові є конструкції з винесеним за межі головного речення підрядним блоком чи його частиною: *Але як пояснити пережитки у свідомості людей, котрі народилися і зросли у радянські часи? Котрі ніякого капіталізму не бачили?* (В. Кисельов). У таких випадках немає об'єктивної необхідності розривати модель. Таке структурне відокремлення частини складнопідрядної конструкції пов'язане зі змістовим навантаженням, яке вкладає в неї мовець, тобто має безпосереднє відношення до актуального членування речення.

Часто реалізується в мовленні і другий різновид КОС, в якому сполучники і сполучні слова наявні не при всіх підрядних компонентах: *Він помітив, що вікна відчиняються досить легко, що двері без защіпки зсередини, простий дерев'яний стіл з однією шухлядою служив за письмовий* (М. Трублаїні); *Збираючись у свята, згадують найтяжчі рейси, де їх затирало льодами, сплющувало їхні судна, але не сплющило їх самих* (О. Гончар).

Співвідносність однорідних супідрядних з однорідними членами речення може виявлятися в тому, що як однорідні виступають члени речення і підрядні речення: *І раптом пам'ять, немов на спалахах блискавок, висвітлила вечірній хутірець і вишневий сон навколо білих хат, і як він стріляв, і як у нього стріляли, і як хутірець, і журавлі, і місяць пішли шкереберть* (М. Стельмах).

КНС звичайно трактуються як структури, в яких різновидові підрядні речення пояснюють головне речення в цілому чи якийсь його член або ж підрядні речення (одновидові чи різновидові) пояснюють різні члени головного речення.

КНС мають ряд ознак, що відрізняють їх від КОС. Так, здебільшого у КНС на відміну від КОС підрядні речення не виступають поряд: *Дивлячись на лоцманів, з якими щойно пройшов крізь страхіття порогів, він хотів просто і зрозуміло розповісти про ту греблю, що підніме Дніпро і назавжди затопить пороги*

(Я. Баш). Як і в наведеному прикладі, в багатьох КНС порядок розміщення компонентів такий: підрядне речення — головне речення — підрядне речення або ж підрядні, якщо вони стосуються різних членів, розривають головне речення. Нечасто вживаються КНС, у яких підрядні речення розташовані поряд. Це буває, як правило, лише в тих випадках, коли слово головної частини, до якого відноситься підрядне прислівне, перебуває в кінці її. Напр.: *Вже він повернувся з тих місць, де відбував покарання, хоча в Куряївці ще, здається, Віктора й ніхто не бачив, окрім хіба що батьків* (О. Гончар).

Абсолютно протистоять КНС і КОС щодо характеру зв'язку: якщо в КОС між супідрядними компонентами наявний сурядний зв'язок, то в КНС (включаючи й ті, у яких підрядні стоять поряд) ніякого зв'язку між ними немає.

Якщо в КОС на першому рівні членування завжди чітко виділяється головна частина і блок підрядних, то в КНС, особливо в тих, у яких всі підрядні прислівні, рівні членування не виділяються.

Враховуючи характер синтаксичної співвіднесеності підрядних компонентів з головною частиною, виділяємо такі різновиди КНС: конструкції з приодночленною супідрядністю; конструкції з різночленною супідрядністю [3].

Під приодночленною розуміємо такий різновид неоднорідної супідрядності, при якому різновидові підрядні компоненти відносяться до того самого члена головної частини чи до головного речення в цілому.

Під різночленною розуміємо такий різновид неоднорідної супідрядності, при якому підрядні компоненти завжди відносяться до різних членів головної частини, пояснюючи її з одного (однорідні підрядні) чи різних (різновидові підрядні) боків.

Абсолютна більшість КНС — трикомпонентні. Середня довжина цих структур на нашому матеріалі становить 3.04 компонента.

Серед приодночленних можна виділити кілька груп КНС. Одну з них становлять конструкції (вони звичайно трикомпонентні), у яких підрядні обставинні: *Як би ми з тобою не говорили, все одно не зрозуміємо один одного, бо говоримо різними мовами* (Г. Тютюнник); *Незважаючи на всі перестороги, загрози, Галя, як тільки звелася на ноги, порішила навістить подругу, дарма що небезпечно* (К. Гордієнко). У реченнях цієї групи, як і деяких інших, зміст одного підрядного може обумовлюватись не лише семантикою головного, а й іншого підрядного. Напр.: *Пішов, коли вже смеркло, щоб застати всіх мешканців на місцях* (В. Канівець). «Внутрішнє» підрядне часове чітко займає позицію словоформи (*коли вже смеркло — смерком*). Зміст же «зовнішнього» підрядного мети випливає зі змісту всього складнопідрядного речення. Таку підрядність називають концентричною [4].

Окрему групу становлять речення, в яких того самого члена речення головної частини стосуються підрядне прислівне (з'ясу-

вальне) і підрядне обставинне. Формально підрядне обставинне залежить від присудка головної частини, однак, будучи здебільшого непрогнозованим, доповнює не присудок, а всю головну частину в цілому [5]. Найчастіше вживаними є такі поєднання підрядних речень: часові — з'ясувальні — *Коли нарешті звук виття страшного став землетрусом, грянув і відгув, цей чоловік здивовано відчув, що смерть свистюча впала не на нього* (М. Бажан); умовні — з'ясувальні — *Коли б у кімнаті був сторонній спостерігач, він помітив би, що фотограф наче заспокоївся* (М. Трублаїні); допустові — з'ясувальні — *Хоч був тут уперше, одразу зрозумів, де лежить* (Ю. Мушкетик); причинові — з'ясувальні — *Не знаю тільки, чи прочитаєте, бо почерк у мене турецький* (В. Канівець).

Хоча частіше в цьому різновиді, як і в КНС взагалі, підрядні перебувають на відстані, все ж частина конструкцій побудована таким чином: головна частина — підрядна частина «внутрішня» (підрядне прислівне) — підрядна частина «зовнішня» (підрядне обставинне) — *Скінчивши, він теж помітив, що нема Марка, бо юнга, на думку моториста, танцював гопака та й інші танці вдесятеро краще за нього* (М. Трублаїні). Інколи підрядні розривають головне, але порядок їх при цьому (коли вони виступають поряд) не порушується.

Речення з різночленною неоднорідною супідрядністю широко вживаються у сучасній українській мові. Підрядні речення, завжди стосуючись різних членів головної частини, можуть бути як одновидовими, так і різновидовими. Це передусім обумовлюється тим, однорідними чи неоднорідними є пояснювальні члени: якщо вони однорідні, то підрядні завжди одного виду, якщо ні — підрядні частіше різновидові.

У конструкціях з різночленною супідрядністю виділяються дві групи: речення з підрядними, що стосуються неоднорідних членів головної частини; речення з підрядними, що стосуються однорідних членів головної частини.

Особливу роль у цьому різновиді КНС відіграють опорні слова, що обумовлюють появу підрядних компонентів. Причому якщо одні частини мови (наприклад, дієслово) своїми валентними особливостями можуть передбачати кілька видів підрядних, то інші частини мови виявляють більшу обмеженість у плані сполучуваності з різними видами підрядних. Так, іменник у будь-якій функції (головного чи другорядного члена) поєднується, як правило, з підрядним означальним.

У КНС, у яких підрядні стосуються неоднорідних членів речення головної частини, підрядні найчастіше бувають (беремо типові трикомпонентні конструкції): означально-означальні — *Дев'ять титанів, з яких кожен був потужніший за цілий Волховбуд, з безліччю складних і чутливих приладів, наче зійшли з рисунків, що висіли коло президії, і стали в ряд перед зборами, підкреслюючи велич і могутність Дніпровської гідроелектростанції* (Я. Баш); означально-з'ясувальні — *В документах, які*

залишилися в університеті, сказано, що він син священика (В. Канівець).

З підрядними обставинними найчастіше спостерігаються такі поєднання: часові—означальні — *Коли ми повернулися до своєї бази, на корабель прийшов льотчик, який лишився живим* (Д. Ткач); умовні—означальні — *Якби цю проблему розв'язали в нас, то, можливо, ми змогли б організувати добування гелію торіанітового піску, невелика кількість якого зустрічається на островах Індійського океану* (М. Трублаїні); допустові—означальні—*Обшукали й ті кімнати, які займав хазяїн, хоча не мали права того робити* (В. Канівець); причинові—означальні — *Ті гроші, що вирахувані, ми вже заробили, бо оголошення тільки вчора прочитали* (В. Канівець).

Найбільш уживаними серед цієї групи речень є конструкції з підрядними означально-означальними, у яких опорні слова (іменники, займенники) чітко прогнозують вид підрядного, оскільки в переважній більшості вони одновалентні. З'ясувальні, як правило, залежать від дієслівних присудків; тому з'ясувально-з'ясувальні вживаються дуже рідко, здебільшого тоді, коли одне залежить від особової форми дієслова, інше від дієприслівника чи від дієприкметника. Напр.: *Устим Павлюк благав садівника, щоб приглядав, берів сад, сам не відаючи, як це можна зробити* (К. Гордієнко).

Різноманітними є конструкції, у яких підрядні компоненти стосуються однорідних членів речення головної частини. Види підрядних у таких випадках прогнозуються першим однорідним членом, тому практично однакові і при решті однорідних членів. Отже, з цього погляду ці конструкції співвідносні з реченнями з однорідною супідрядністю, відрізняючись від них лише тим, що кожне підрядне відноситься до свого, окремого члена головної частини, пояснюючи його так, як попереднє підрядне пояснює такий же, аналогічний член речення. Абсолютну більшість підрядних цієї групи становлять означальні і з'ясувальні речення. У цій групі КНС підрядні можуть стосуватися: однорідних головних членів — *В його уяві встали знов верхи засніжених будов, що круг майдану підвелись в холоднокришталеву вись, і люду гомінкі ряди, які зібралися сюди з близьких і дальніх сіл і міст, обставши встелений поміст* (М. Бажан); однорідних другорядних членів—*Леся стала коло борту, поруч Маргарити, і милувалася то морем, де зграями, носились чайки, то містом, що відсвічувало на сонці своїми білими стінами* (М. Олійник); *У механічному цеху, де працював Микола, у столярному, де працював Сергій, люди, видно, вже по кілька разів читали вголос листівки* (В. Канівець).

З метою більшої актуалізації окремі члени речення головної частини можуть виноситись за її межі разом з підрядними компонентами: *Як багато цікавого і захоплюючого вона йому наоповідала! І про домовиків, які кубляться на запилюжених горищах під дахами, і про курган, що височіє над шляхом. І про десятьох чер-*

воних партизанів, які у громадянську війну полонили триста петлюрівських вояків (А. Хижняк).

Речення з неоднорідною супідрядністю можуть співвідноситись з конструкціями з послідовною підрядністю. Напр.: *Хоча й розмістилися в глухому кутку, а все одно почувалися всі зв'язано, бо вештались незнайомі люди* (В. Канівець). Це речення, змінивши порядок частин, можна перетворити в конструкцію з послідовною підрядністю: *Все одно почувалися всі зв'язано, бо вештались незнайомі люди, хоча й розмістилися в глухому кутку.* Проте таких речень порівняно небагато: у багатьох випадках перестановка компонентів не змінює типу конструкції.

Речення з подвійною супідрядністю є контамінованими структурами, в яких поєднується однорідна і неоднорідна супідрядність. Основним, визначальним для даної моделі є зв'язок неоднорідної супідрядності, проте «контамінація з однорідною супідрядністю не залишається байдужою для моделі, розширюючи можливості її ускладнення»[6]. Здебільшого у відношеннях неоднорідної підрядності перебувають два чи більше однорідних підрядних компонентів з одним підрядним реченням. Інваріант цієї конструкції становить чотирикомпонентне речення, у якому може бути реалізована однорідна і неоднорідна супідрядність. Ці речення зустрічаються набагато рідше, ніж конструкції з одним видом супідрядності. Регулярними є структури з трьома — п'ятьма підрядними компонентами, з шістьма і більше — спорадичні. Напр.: *І йому набігли на очі і озеречко червоної пшениці, що нагойдалося собі за літо, і хата-білянка, і оте чорнобриве дівчисько, що босе жде його на вечірнім порозі й назбирує на косу відсвіт далеких зірок і від якого пахне материнкою чи ромен-зіллям* (М. Стельмах); *Потім, коли ми дотягли санітарний човник з пораненим до балки і стрілянина стихла, я згадав, що стояв під кулями та ще не звичайними, а снайперськими* (І. Багмут).

Спорадичні випадки, коли в одному реченні наявні дві пари однорідних супідрядних, які у відношенні одна до одної є неоднорідними супідрядними: *А щоб ця гавань стала затишною і зеленою, щоб цей куточок Львова вздовж вулиці Суворова загомонів і засвітився, треба було, щоб у студентському проектно-конструкторському бюро скристалізувалася ідея наступу на львівські пущі, щоб у комсомольських комітетах міста визрів план наступу на околичні глиниська-пустирі* (П. Інгульський).

У реченнях з подвійною супідрядністю по-різному комбінуються підрядні прислівні (означальні, з'ясувальні) і підрядні обставинні. Вимагають дальшого дослідження конструкції з супідрядністю, в яких підрядні пояснюють лексично однакові члени речення головної частини, зокрема такі, що можуть бути замінені синонімічними словами; дискусійним є і питання про багатомірність структури ряду складних речень з супідрядністю тощо.

[1] Див.: *Гаврилова Г. Ф.* Усложненное сложное предложение в русском языке. Ростов н/Д, 1979, с. 146; *Калашникова Г. Ф.* Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. Х., 1979, с. 19. [2] *Пешков-*

ский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938, с. 418. [3] Див.: *Кичеренко І. К.* Складнопідрядні речення з кількома підрядними.— Укр. мова і літ. в шк., 1973, № 5, с. 32—33. [4] Див.: *Гаврилова Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 189—190; *Ускин А. С.* О параллельном и неоднородном подчинении придаточных.— Рус. яз. в шк., 1969, № 6, с. 80—83. [5] Див.: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972, с. 343. [6] *Калашникова Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 126.

Надійшла до редколегії 24.03.84

Д. Т. КРОТЬ, канд. філол. наук, Миколаїв. пед. ін-т

ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

У мовознавчих дослідженнях відокремлені додатки розглядають по-різному. Автори академічної «Грамматики русского языка» вважають, що додатки становлять окрему синтаксичну категорію відокремлених членів речення, але назва для неї «відокремлений додаток» умовна, бо відокремлені звороти цього типу не виражають об'єктивних значень, не зв'язані з дією, як предмет, на який переходить дія або який є результатом дії [1]. О. Г. Руднєв відносить додатки до відокремлених прикладок, підкреслюючи, що «безпритульні» до цього часу відокремлення, які одержали в шкільній практиці назву відокремлених іменників зі словами *крім, мимо* та ін. або відокремлених іменників у непрямих відмінках, нічим не відрізняються у смисловому значенні від прикладок [2]. Автори «Курсу современного русского литературного языка» зазначають, що додатки є хоч і членами речення, але вставними, відокремлені групи слів з прийменником *замість* належать до безсумнівних додатків [3]. Автори «Современного русского языка» відокремлені звороти з прийменниками і прийменниковими сполученнями (*крім, зверх, помимо, за винятком* та ін.) відносять до уточнюючих членів речення [4].

У синтаксисі «Сучасної української літературної мови» за редакцією І. К. Білодіда такі словосполучення кваліфікуються як відокремлені додатки. Зазначається, що відокремлення додатків, як правило, здійснюється за допомогою спеціальних супровідних морфематичних засобів — відокремлюючих прийменників (типу *крім, опріч, за винятком, замість*), обмежувальних, підсилювальних і прислівників і часток (*особливо, зокрема, навіть, аж*) тощо. Без супроводу таких засобів відокремлені додатки трапляються дуже рідко [5].

Отже, зазначені вище відокремлені конструкції називають то умовно відокремлені додатки, то відокремлені прикладки, то вставні слова, то власне відокремлені додатки. Звичайно, такі відокремлені словосполучення не виявляють чітко виражених формальних зв'язків з іншими членами речення і тому становлять особливий тип відокремлених членів речення. Зараховувати ж їх до вставних слів, відокремлених прикладок, уточнюючих слів, яким властиві інші семантико-синтаксичні властивості, немає достатніх підстав. Такі відокремлені словосполуки в смисловому від-

ношенні не зв'язуються з дією, але підрядний зв'язок між відокремленим додатком і тим чи іншим членом речення залишається. Проте цей підрядний зв'язок керування недостатньо чіткий, послаблений, внаслідок чого частина мовознавців називає такі відокремлені конструкції відокремленими додатками умовно. Своїми ж синтаксичними функціями і смисловим значенням вони найближчі до назви «відокремлені додатки». Тому в подальшому викладі, очевидно, слід користуватися саме традиційним терміном «відокремлений додаток».

Відокремлені додатки сучасної української літературної мови можна поділити на окремі групи: 1) відокремлені додатки з словами *крім, опріч, замість* і ін.; 2) відокремлені порівняльні додатки; 3) факультативні відокремлені додатки. Окрему групу становлять приєднувальні додатки.

Відокремлені конструкції першої групи — це сполучення слів з прийменниками прислівникового походження *крім, окрім, опріч;* сполучення слів з прийменником *замість;* сполучення слів з прислівниками *особливо, зокрема;* словосполучення *опріч того, крім того.* У цих підгрупах найчастіше зустрічаються конструкції, що використовуються в реченні для виділення чи обмеження чогось. Напр.: *Крім легких сорокап'яток, ніяка інша артилерія не переправлялась на цій глухій ділянці фронту* (О. Гончар); *Ще недавно тут тихо було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині* (І. Франко); *А я не знаю нічого ніжного, окрім берези* (Леся Українка); *Опріч свого ремесла, Петро Гельє кохався в механіці* (М. Коцюбинський).

Відокремлені додатки сучасної української літературної мови в реченні здебільшого виступають у препозиції.

Відокремлені слова з прийменником *замість* використовуються з метою показати заміщення одного предмета чи явища іншим. Напр.: *На його дворі, замість похилої хатини, стояв великий будинок* (Панас Мирний); *Здавалось, вони так цілим колгоспом прийшли сюди і, замість орати чи сіяти, взялися за кутомір — квадрант* (О. Гончар). Відокремлені словосполучення цієї підгрупи широковживані, зокрема в розмовній мові. У відношенні до пояснюваних ними слів вони знаходяться переважно в препозиції. Якщо прийменник *замість* вжитий у значенні *за* або *взамін,* то конструкція не відокремлюється. Напр.: *Замість орла лежиш ти, Богдане, мертвий* (О. Корнійчук).

Для виділення предмета чи явища з групи інших користуються відокремленими словосполученнями з прислівниками *особливо, зокрема.* Напр.: *Полювання з крякухою дуже добутливе, спокійне полювання, особливо для мисливців, котрі в літах* (Остап Вишня); *З блідого Прохіриного обличчя, з прудких рухів її ситого тіла, особливо ж з її голих набряклих ніг, Йон доміркувався, що сталось щось незвичайне* (М. Коцюбинський).

Прийменники в сполученні з вказівним займенником *той* у

родовому відмінку утворюють ще одну підгрупу відокремлених додатків, що вказують на характер зв'язку між висловленими думками і становлять собою узагальнення того, про що йшлося спочатку. А те, що було висловлено в попередньому контексті, зосереджується у вказівному займеннику *того,* який у сполученні з прийменником *крім* виступає узагальненим відокремленим додатком і разом з тим виконує роль зв'язки між викладеними думками. Напр.: *Крім того, тут дальність стрільби залежить від кутів місцевості; Окрім того, Брянський ще оцінював його з того, як він (бій) буде підготовлений і проведений* (О. Гончар).

В структурному відношенні названі підгрупи відокремлених додатків виступають як поширеними, так і непоширеними. Відокремлені конструкції з прийменником *опріч* не становлять продуктивного типу в сучасній українській літературній мові. Цей прийменник прислівникового походження більш властивий усній мові розмовно-побутового стилю.

Ще одну групу складають факультативно відокремлені додатки, які супроводжуються словами *наперекір, всупереч* та ін., що керують іменниками і в більшості випадків вимагають від них родового або давального відмінка. Їх відокремлення залежить від стилістичних настанов автора. На письмі вони можуть бути виділені або не виділені комами. Напр.: *А Чіпка наперекір світові й людям якийсь веселий, радий* (Панас Мирний); *Невесела думка наполягла на її чоло наперекір веселій природі* (І. Нечуй-Левицький); *Скрізь, од усього, була небезпека* (М. Коцюбинський).

Крім зазначених конструкцій у ролі додатків, сучасній українській літературній мові властиві конструкції приєднувальних додатків. Здебільшого вони виражені іменниками і виступають як однорідні до попередніх додатків у головній частині речення. Напр.: *Опершись на мур і знову дивним спокоєм дивись на самотній садок. На зелені тераси, на купи маслин* (М. Коцюбинський). Структура речення з приєднувальним додатком характерна тим, що друга його частина, приєднувальна, виникає в процесі мовлення з метою щось додати, доповнити до основної думки попередньої частини речення. Напр.: *Коли одержала сповіщення про загибель чоловіка, сама собі поклялася: для сина житиму. Для нього, для нього...* (О. Гончар). В окремих випадках приєднувальний додаток стосується не головної частини речення, а попередньої приєднувальної конструкції, що разом з приєднувальним додатком ширше розкриває значення члена речення основної частини. Напр.: *Одна з найсмутніших сторінок в цій поемі належить у всі часи на всьому світі її огненному поетові. Великому борцеві за волю свого краю. За всіх поневолених, близьких і далеких* (С. Васильченко).

У ролі приєднувальних додатків іноді одночасно виступають узагальнююче слово і конкретизуючі це слово однорідні додатки. Напр.: *І скаржитись хочеться. На все. На гуляш, на рушник, на отих розвезених рєпінських запорожців* (О. Гончар).

Може також узагальнююче слово попередньої частини речення конкретизуватись однорідними приєднувальними додатками. Напр.: *Марта ревнувала Антона до всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, до його думок і мрій* (М. Коцюбинський). І навпаки, приєднувальний додаток може виконувати функцію узагальнюючого слова у відношенні до однорідних членів основної частини речення. Напр.: *У неї немає ні легенів, ні серця, ні нутрощів. Абсолютно нічого* (Л. Дмитерко).

З структурного боку приєднувальні додатки переважно поширені окремими словами чи групами слів. Непоширені приєднувальні додатки зустрічаються значно рідше. Напр.: *А тут саме через поріг старий Костюк. З новиною* (А. Головко); *Я вже не просто собі Василь Палійчук, гуцул. Тепера під моєю рукою наука — небо стежити. Рушниці і гармати* (Ю. Яновський).

Відокремлені додатки з відтінком приєднувальності іноді знаходяться в самому реченні, а не за його межами і стосуються попередніх синтагматичних утворень. У їх семантиці можна помітити відтінок атрибутивності, адвербіальності. Напр.: *Боїться ще Юрко «дикої баби» в кукурудзі, і на город сам, без компанії, не виходить* (П. Козланюк); *Треба і його втішити, хоч рукою* (М. Стельмах). В окремих випадках відокремлені додатки в межах речень виступають поясненням чи уточненням значення попередніх звичайних додатків. Напр.: *Менше буде безбородьків, усім, і менi, полегшає* (М. Стельмах).

Конструкції в ролі відокремлених додатків використовуються в сучасній українській мові як засіб увиразнення мови, причому вони властиві майже всім стилям і жанрам української мови. Сфера застосування відокремлених порівняльних і приєднувальних додатків — переважно уснорозмовна мова, зокрема мова художніх творів.

[1] Див.: Граматика русского языка. М., 1960, т. 2, ч. 1, с. 657. [2] Див.: *Руднев А. Г.* Синтаксис осложненного предложения. М., 1959, с. 33. [3] Див.: *Финкель А. М., Баженов Н. М.* Курс современного русского литературного языка. К., 1960, с. 80. [4] Див.: *Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю.* Современный русский язык. М., 1981, ч. 3, с. 125—126. [5] Див.: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972, с. 499—500.

Надійшла до редколегії 24.02.84

І. С. ПАНАСЕНКО, асп., Київ. ун-т

ОЗНАКИ СИЛЬНОГО ІМЕННИКОВОГО КЕРУВАННЯ

Живе мовлення постійно збагачується іменниковими словосполученнями, у яких керування — основний засіб вираження різноманітних смислових відношень між словами. Дослідження їх має велике практичне значення, оскільки «слова, зв'язані між собою в мові, позначають явища, зв'язані між собою в реальному житті.

Таким чином зв'язки слів у мові відображають зв'язки між реальними предметами і явищами дійсності»[1].

Помітно посилилась увага мовознавців зараз і до іменного, в тому числі й іменникового керування насамперед тому, що, «як показують дослідження останніх років, іменне керування в російській мові інтенсивно розвивається. Тому оволодіння ним, його законами виявляється дуже важливим для практичного засвоєння російської мови»[2]. Цей процес правомірний і для близькоспорідненої з російською української мови.

Вивчення норм сполучення слів при побудові відповідних синтаксичних одиниць — словосполучень, а значить оволодіння студентами і учнями граматичними засобами вираження між предметами і явищами об'єктивного світу має велике значення для розвитку їхнього словесного мислення. Словосполучення, в яких способом зв'язку слів виступає керування, як показує досвід шкільного навчання, є найскладнішими. В живому мовленні учнів зустрічається найбільше помилок, зв'язаних саме з керуванням.

За керуючим словом у словосполученні виділяється дієслівне, іменне та прислівникове керування. Найширше вживаним у мові є керування дієслівне — сильне і слабке. Іменне, зокрема іменникове сильне керування в підручниках і посібниках або не виділяється окремо, або про нього говориться взагалі, обходячись визначенням його і ілюстраціями, як правило, на дієслівних словосполученнях. Серед цих ілюстрацій зустрічаються поодинокі випадки таких, де сильно керуючим словом виступає ім'я (іменна частина мова). Тому студенти і учні, звичайно, вважають, що сильне керування властиве тільки дієсловам, головним чином перехідного значення.

Сильне керування чітко виявляється в дієслівних словосполученнях, і тому про іменне краще говорити на основі показу його природи на керуванні дієслівному.

Стосовно дієслівного типу слів, особливостей сильного керування і його поширеності у граматиках є досить докладні відомості: «До сильного керування здатні далеко не всі слова. Здатність до сильного керування більшою мірою притаманна дієсловам, ніж іншим частинам мови; але й дієслова виступають сильнокеруючими словами далеко не всі і ... нерідко тільки в певних значеннях. Здатність до сильного керування у дієслів нерозривно зв'язана з перехідністю (прямою чи непрямою). Перехідні дієслова, що виступають як головні слова при сильному керуванні, без сильнокерованих непрямих відмінків іменника звичайно не вживаються. Ми сприймаємо як незакінчені відрізки мовлення сполуки: *Я відчуваю... Ти хочеш... Ми підняли... Він втручається...* і подібні до них»[3].

Слід зауважити, що перехідне значення дієслова не є єдиним чинником сильного керування. Це видно з того, що здатністю до сильного керування характеризуються не одні лише дієслова, і взагалі ця здатність не зв'язується прямо з належністю слова до

тієї чи іншої частини мови. Серед дієслів воно зустрічається найчастіше.

У характеристиці сильного керування підкреслюють такі найголовніші і найпоказовіші ознаки: при такому зв'язку іменник у певній відмінковій формі обов'язково і регулярно вживається за вимогою керуючого слова, причому ця вимога обумовлюється лексико-граматичними властивостями останнього, передусім — його семантичною потребою, а саме потребою реалізації певного свого значення (в коло цих потреб входить і перехідне значення дієслова) або для заповнення його смислової недостатності. Поняття смислової недостатності — ширше ніж значення перехідності, очевидно, перехідність можна вважати частиною його змісту. Семантична недостатність помітна в словосполученнях з комплетивними відношеннями [4]. Якщо в словосполученнях, де сильнокеруючим є перехідне дієслово, основним значенням є об'єктне відношення, то в словосполученнях з сильнокеруючим словом іменної частини мови основним є комплективне відношення. Пор., наприклад, *переказати зміст* і *сім днів*. Здається, що й там, де сильнокеруючим виступає іменник віддієслівного походження, головним значенням є не перехідність, а комплетивність, напр.: *переказ змісту*.

Очевидно, є підстави вважати, що основою сильного керування є семантична потреба з боку керуючого слова доповнити чи повніше розкрити своє значення. Цим же можна пояснити і те, що кероване слово в такому випадку не може бути опущеним (чи не вжитим), бо без нього керуюче не буде достатньо зрозумілим. Це яскраво проявляється в умовах контексту, а саме в тих умовах, коли словосполучення з сильним керуванням стає компонентом речення: *Я відчуваю... Я отримую...* і под.[5]

Йдучи таким шляхом аналізу, можна побачити здатність слів іменних частин мови до сильного керування, тоді коли вони виявляють «семантичну недостатність» і потребують пояснення свого значення шляхом об'єктного доповнення. Особливо виразно серед цих слів виділяються числівники (*п'ять книжок, семеро відер* тощо), значення яких звичайно потребує іменникової конкретизації, зокрема в умовах контексту. У коло таких семантичних відношень між словами входять і прикметники (напр., *відданий справі*), і ще ширше — іменники: *відкриття фестивалю, доведення теореми, форум творців, група студентів, загін піонерів, позивні суботника, грона винограду, рядок статті, ціна знань* і т. д.

Сильнокеруючими є не тільки іменники віддієслівні, а й звичайні. Але для всіх їх показовим є своєрідне поєднання особливостей семантики: характер перехідності (помітний за аналогією до відповідних твірних дієслів) або атрибутивності ускладнюється відтінком комплетивності, що виявляється в словосполученнях (*передача повідомлень, загін піонерів, ряд завдань, вид спорту, розклад руху* і под.).

Контекстуальні умови, які є важливим чинником вияву сильного керування, не тільки роблять відчутнішою потребу в керованому слові, а й показують саме те значення слова (керуючого), з

яким воно потребує обов'язкового об'єктного пояснення. Контекст засвідчує, що одне і те саме слово може бути сильнокеруючим (в одному з своїх значень) і не бути таким, тобто «сполучуваність буває обов'язкова і можлива (факультативна), причому в тих самих словах чи групах слів звичайно буває не одна, а ряд «сполучувальних можливостей», але звичайно одна з цих можливостей є найбільш необхідною, обов'язковою, тоді як інші виявляються тільки можливими»[6]. Ця особливість, мабуть, найбільш характерна для іменників. Пор., наприклад: *купити склянку* і *випити склянку...; чиста склянка* і *склянка води.* У других із зіставлених тут словосполучень іменники *(склянку, склянка)* виявляються сильнокеруючими, тому що вони, саме в значенні словосполучення, потребують пояснення, доповнення, що й виконує залежна від них відмінкова форма іменника (*води*).

Наведені і подібні приклади підтверджують справедливість думки про те, що синтаксичною основою керування, у тому числі й сильного, є «проекція на відношення», що виходить із головного (керуючого) слова[7]. Але при цьому треба мати на увазі, що й залежний іменник є мотивованим компонентом іменникового словосполучення. Його вибір і вживання визначається потребою «виразити той або інший тип смислових відношень»[8].

У характеристиці керування взагалі і зокрема — керування сильного використовуються поняття семантична недостатність і потреба реалізації одного з значень керуючого слова. Ці поняття не зовсім узгоджуються між собою за змістом. На нашу думку, точніше пояснюється функціонування слова як сильнокеруючого не тим, що воно є «семантично недостатнім», а іншою особливістю своєї семантики: «в силу узагальненості свого значення слова є сильнокеруючими»[9]. З такою особливістю свого значення «вони обов'язково потребують пояснення свого значення в кожному випадку відмінковою формою іменника»[10]. Отже, керуюче слово «реалізує одне з своїх значень» у словосполученні, орієнтує також на визначення «проекції на відношення», що виходить із головного слова, тобто на встановлення потреби виразити те чи інше відношення смислове і використання для цього залежної відмінкової форми іменника.

[1] *Земская Е. А.* Как делаются слова. М., 1963, с. 11. [2] *Прокопович Н. Н., Дерибас Л. А., Прокопович Е. Н.* Именное и глагольное управление в современном русском языке. М., 1981, с. 8. [3] Современный русский язык: Морфология. Синтаксис / Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук. М., 1964, ч. 2, с. 271. [4] Современный русский язык / Под ред. П. А. Леканта. М., 1982, с. 254. [5] Див.: *Попов Р. Н., Валькова Д. П., Маловицкий Л. Я., Федоров А. К.* Современный русский язык. М., 1978, с. 278—279. [6] *Кротевич Е. В.* О связях слов. Львов, 1959, с. 18. [7] Современный русский литературный язык / Под ред. Н. М. Шанского. Л., 1981, с. 426. [8] *Скобликова Е. С.* Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М., 1979, с. 61. [9] *Кучеренко І. К.* Зміст поняття «прийменникове керування».— В кн.: Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського сучасного усного літературного мовлення. Вінниця, 1974, с. 52. [10] Там же.

Надійшла до редколегії 12.04.84

О. Г. МУРОМЦЕВА, канд. філол. наук, Харків. нед. ін-т

ІНШОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ЯК ЗАСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

Іншомовні слова, особливо на позначення важливих суспільно-політичних, культурних понять, входили в українську мову цілими словотворчими гніздами, що сприяло усвідомленню відношень мотивації серед них, а це, в свою чергу, вело до виділення службових морфем іншомовного походження типу **-філ**, **-фоб**, **-ман**, **псевдо-** та ін., склад яких пізніше надзвичайно розширився новими елементами, що стали активним засобом творення складних слів.

Як відзначається в ряді досліджень з історії української і російської мов[1], і за нашими спостереженнями, особливо активний суфікс **-ізм** (**-изм**, **-їзм**) *. Він приєднувався не лише до основ іншомовного походження, а й до українських основ, успішно конкуруючи з суфіксами **-ств(о)**, **-щин(а)**, **-ість**. Основним значенням цього суфікса було значення узагальненої, абстрагованої ознаки (в словах типу *об'єктивізм, марксизм)*, меншою мірою виявлялося в суфіксі **-ізм** значення предмета, носія ознаки, названої в основі мотивуючого слова (*полонізм*).

У відприкметникових утвореннях з суфіксом **-ізм** значення абстрагованої ознаки конкретизувалось у таких семантичних підтипах: а) суспільно-політичний, науковий, релігійний, естетичний напрями: радикальний — *радикалізм* (І. Фр.), *демократизм* (Н.-Л.); б) властивість певного предмета, явища, риса характеру чи поведінки людини: *комізм* (І. Верхр.), *драматизм* (І. Фр.), *провінціалізм* (Д.).

Від основ іменників з суфіксом **-ізм** утворювалися такі семантичні підтипи основного значення абстрагованої ознаки: а) назви суспільно-політичних, літературних та інших напрямів, систем, якостей, властивостей, захворювань за відношенням до неживого предмета, названого в мотивуючій основі: *конституціоналізм* (І. Фр.), *капіталізм* (Жовт.), *символізм* (Н. Кобр.), *тероризм* (З.), *кар'єризм* (Пр.), *біблеїзм* (Кримськ.); б) назви напрямів, властивостей, пов'язаних з власним іменем (прізвищем) особи: *вольтеріянізм* (Пр.), *перебендизм* (Пр.), *вертеризм* (З.), *дар-*

* У подальшому викладі користуємось тільки одним варіантом орфографічного запису морфа — тим, який найбільше зближений або збігається з його морфонемним складом. Лише в деяких випадках застосовуємо частковий морфонемний запис, як, наприклад, **-аці(й)-**, бо орфографічний запис не вказує на межу між суфіксом і закінченням.

вінізм (І. Фр.), *сенсімонізм* (І. Фр.); в) назви якостей, напрямів і систем, носієм і виразником яких є особа, названа загальним іменником: *героїзм* (І. Фр.), *аристократизм* (Кримськ.), *аскетизм* (Н.-Л.), *космополітизм* (Н.-Л.), *дилетантизм* (Д.), *якобінізм* (І. Фр.), *месіанізм* (Д.), *гуситизм* (З.), *консерватизм* (ЛНВ), *автократизм* (І. Фр.), *вандалізм, бюрократизм* (Жовт.).

Не менш активно функціонує в другій половині XIX — на початку XX ст. і суфікс **-іст** (**-ист, -їст**), нечисленні утворення з яким фіксуються в українській літературній мові кінця XVIII — першої половини XIX ст. Характерною рисою функціонування суфікса **-іст** в досліджуваний період було розширення кола твірних основ, особливо в семантичному плані, що зумовлювало виникнення нових семантичних підтипів; з другого боку, спостерігалося виділення його в іменниках іншомовного походження із зв'язаними основами і співвіднесення за значенням з однокореневими словами абстрактної семантики з суфіксами **-ізм, -істик(а), -истик(а)** та ін. типу *оптиміст — оптимізм, лінгвіст — лінгвістика.* Це також сприяло виникненню в суфіксі **-іст** нових значень і посилювало похідний характер слів, до складу яких він входив. Внаслідок усіх цих процесів, а також завдяки семантичній чіткості суфікса, що позначає особу за різноманітними її відношеннями, продуктивність суфікса **-іст** зростала, що підтверджується порівнянням лексикографічних даних радянського і дожовтневого періодів.

Суфікс **-іст** сполучається переважно з основами іменника або семантично мотивується іменниками. Найголовнішими семантичними розрядами утворень з **-іст** були:

а) особа, що характеризується за її відношенням до якогось суспільно-політичного напряму, філософського чи релігійного вчення: *релятивіст* (Л. Укр.), *еволюціоніст* (Л. Укр.), *панславіст* (Д.), *федераліст* (Д.), *сепаратист* (Д.), *терорист* (Гром.). В іменниках цієї групи у досліджуваний період уже встановлювалися відношення мотивації, типові і для сучасної мови: іменники з суфіксом **-іст** мотивуються назвами течій, напрямів з суфіксом **-ізм**. У кінці XIX — на початку XX ст. в українській мові існували такі співвідносні пари: *автономіст — автономізм, атеїст — атеїзм, імпресіоніст — імпресіонізм, капіталіст — капіталізм, комуніст — комунізм, соціаліст — соціалізм, конституціоналіст — конституціоналізм, мілітарист — мілітаризм, матеріаліст — матеріалізм, ідеаліст — ідеалізм, модерніст — модернізм, монотеїст — монотеїзм, націоналіст — націоналізм, позитивіст — позитивізм, реаліст — реалізм, символіст — символізм, універсаліст — універсалізм, утопіст — утопізм, футурист — футуризм, шовініст — шовінізм.* Таким чином, виникла словотворча закономірність: іменники на **-іст** почали означати в найбільш загальному плані «особа, що має відношення до явища, позначуваного словом з суфіксом **-ізм**» [2]. Проте певна частина іменників цієї семантичної групи такого співвідношення не мала: *моралі́ст* (ЛНВ), *прогресист* (О.).

До розглядуваного семантичного підтипу входили також утворення з суфіксом **-іст** від прізвищ (імен) осіб, з якими пов'язане

виникнення певного напряму в політиці, філософії, мистецтві, літературі. Іменники з **-іст** означали послідовників, прихильників цих напрямів: *бакуніст, лаврист* (Д.), *вагнерист* (Л. Укр.). В міру утворення від цих же мотивуючих основ іменників з суфіксом **-ізм** встановлювалось співвідношення: іменник з суфіксом **-іст** — іменник з **-ізм** (*марксист — марксизм, дарвініст — дарвінізм*), проте послідовності в цьому ще не було — якийсь із членів пари міг бути відсутнім;

б) особа за властивостями характеру, рисами світогляду: *оптиміст* (Пр.), *песиміст* (Коцюб.), *опортуніст* (Д.), *утилітарист* (ЛНВ), *кар'єрист* (З.), *пацифіст, гуманіст* (Жовт.). В даних утвореннях також спостерігається співвідносність з іменниками на **-ізм**;

в) особа за її відношенням до об'єкта чи знаряддя праці. Порівняно з радянським періодом, утворення цього підтипу в другій половині XIX — початку XX ст. були ще нечисленними: *піаніст, новеліст, пейзажист, автомобіліст, металіст, експерантист* (Жовт.). Мотивуючими в цих утвореннях виступають іменники з конкретним значенням;

г) особа за її відношенням до певної сфери діяльності: *публіцист* (Д.), *пропагандист* (І. Фр.), *белетрист* (Л. Укр.), *славіст, україніст, гуморист, орієнталіст, полеміст* (Жовт.). Іменники цього семантичного підтипу співвідносні з іменниками з суфіксами **-ік(а)**, **-істик(а)**, хоч і непослідовно: *пропагандист,* наприклад, не має співвідносного іменника з цим суфіксом. Безумовно, в досліджуваний період мотивованість іменників з суфіксом **-іст** зазначеної групи була різною: так, наприклад, *україніст,* через відсутність *україністика,* мотивувалося прикметником *український.* Ті відношення мотивації, які ми маємо в сучасній мові, склалися пізніше;

д) особа за відношенням до навчального закладу чи предметів, пов'язаних з навчанням: *академіст* (Свидн.), *стипендист* (Пр.).

З утворень, мотивованих прикметниками, нами засвідчено лише один приклад: «...люди 40-х годов» або, не без іронії, «*сороковисти*», що, вірогідніше, є запозиченням з російської мови.

Поширеними були також утворення з суфіксами **-аці(й)-**, **-ці(й)-**, **-енці(й)-** (орф. **-ація, -ція, -енція**), співвідносні з дієсловами з суфіксами **-ува, -ізува** переважно іншомовного походження. Проте ми фіксуємо значну кількість іменників з суфіксом **-аці(й)-**, які не мали співвідносних дієслів. Потенціальна можливість утворення цих дієслів від відповідних іменників на **-аці(й)-**, яка реалізувалася пізніше, або запозичення дієслів, що відбувалося також пізніше за появу іменників з **-аці(й)-**, зумовлювали впорядкування відношень мотивації між дієсловами з суфіксами **-ува, -ізува** і іменниками з суфіксом **-аці(й)-**, які ми спостерігаємо в сучасній мові. Найбільш уживаним був морф **-аці(й)-** в утвореннях, мотивованих дієсловами з суфіксом **-ува**: *маніфестація* (Д), *апеляція* (О.), *кооперація* (Гром.), *агітація* (І. Фр.), *ігнорація* (І. Фр.), *концентрація* (І. Фр.), *інтерпретація* (І. Фр.) *інкримі-*

нація (Пр.), *репрезентація* (Пр.), *іритація* (Коцюб.), *реабілітація* (Д.), *негація* (Н.-Л.), *асиміляція, версифікація* (Жовт.) та суфіксом **-ізува-**: *мобілізація* (Н. Кобр.), *латинізація, полонізація* (З.), *реорганізація, муніципалізація, колонізація, капіталізація, гармонізація, амортизація, демократизація* (Жовт.), *централізація* (О.), *фратернізація* (Д.), *реалізація* (ЛНВ), *індивідуалізація* (Коцюб.), *ідеалізація* (Д.), *інтернаціоналізація* (ЛНВ), *цивілізація* (І. Фр.). Іменники з морфом **-ці(й)-** нечисленні, мотивуються дієсловами з суфіксом **-ува-**: *продукція* (З.), *перепродукція* (Жовт.). Те саме можна сказати і про **-нці(й)-**: *конкуренція* (Гром.).

Значення аналізованих утворень збігалися із значеннями віддієслівних іменників з суфіксами **-ння-, -ення, -іння, -ття**. Подібно до останніх іменники з **-аці(й)-** поєднували в собі і значення опредмеченої дії, і значення предмета: *організація, сигналізація, інсценізація, імпровізація, публікація, демонстрація, кооперація, продукція*, в інших розвинулось переважно значення предмета, що є наслідком дії: *ілюстрація, апеляція, декорація*.

Іменники з **-аці(й)-**, утворені здебільшого від дієслів іншомовного походження, мали також дублети у вигляді утворень від цих же основ з українськими суфіксами: *інтеграція — інтегрування, ідеалізація — ідеалізування, диференціація — диференціювання*. Проте в цілому дублетність була незначною, оскільки утворення з **-аці(й)-**, як більш предметні за значенням, з слабше вираженою процесуальністю, виявилися придатнішими для обслуговування спеціальних сфер словникового складу мови.

На кінець XIX — початок XX ст. сформувалась група іменників з суфіксом **-істик(а) (-истик(а), -їстик(а))**, із значенням «галузь науки, техніки, сфера діяльності», які семантично мотивуються прикметниками *: *мемуаристика* (мемуарна література як сукупність творів і як об'єкт дослідження), *журналістика, публіцистика, лінгвістика, стилістика, белетристика, гумористика* **.

На аналізований період припадає і використання префіксів іншомовного походження, з якими утворювалися переважно прикметники та іменники. Враховуючи, що префіксальний словотвір в

---

* У працях з словотвору, в яких розглядається творення слів у сучасній мові з позицій синхронії, наведені іменники вважаються утвореними від іменників — назв осіб з суфіксом **-іст**[3], внаслідок чого змінюється і склад суфікса: **-ік(а)**, а не **-істик(а)**. Проте в досліджуваний період прикметниковий характер запозиченого суфікса ще відчувався, що підтверджується також фактами із російської мови. Ю. С. Сорокін, наприклад, наводить уривок із статті в «Отечественных записках», де критикувалось новоутворене слово *удалистика*. Автор її зазначає, що слова типу *юмористика, лингвистика, стилистика, статистика* утворені від відомих прикметників і на основі відомих правил творення, а слово *удалистика* випадає з цієї групи[4]. Проте, як зауважує Ю. С. Сорокін, подальша практика словотворення не зупинялась перед порушенням вказаної регулярності співвідношень: виникали і закріплювались у мові іменники від російських прикметників і іменників іншого творення[5]. Цей приклад зайвий раз підтверджує існування відмінностей у словотворчих відношеннях на різночасових синхронних зрізах мови.

** *Белетристика* і *гумористика* не належать до неологізмів досліджуваного періоду. Вони фіксуються в 40-х роках XIX ст. Наводимо їх для повного типу.

іменнику української, як і інших східнослов'янських мов, розвинутий слабко, використання іншомовних префіксів значно розширювало можливості вираження. У функціонуванні іншомовних префіксів в другій половині XIX — початку XX ст. спостерігались певні особливості порівняно з наступним періодом. Це насамперед значно менша частота уживання: як правило, слова з іншомовними префіксами були властиві особам, добре обізнаним з європейськими мовами, тому знаходимо ці утворення в листах або ж у критичних чи публіцистичних статтях відомих письменників, громадських діячів; правда, на початку XX ст. слова з іншомовними префіксами стали частіше з'являтися в газетних матеріалах. Звертає на себе увагу і оказіональний характер цілого ряду префіксальних утворень, що свідчить про властивість іншомовних морфем надавати понятгю «інший відтінок, іншу емоційну чи хоча б звукову якість»[6].

Префікс **-анти-** серед усіх інших відзначався найбільшою продуктивністю. Іменники з цим префіксом означають щось протилежне тому, що названо основою мотивуючого слова: *антилібералізм* (Д.), *антиніцшеанство* (Л. Укр.), *антинародних* (Граб.), *антимілітарист* (Жовт.). Прикметники відповідно вказують на ознаку, спрямовану проти тієї, що названа в твірній основі: *антисоціальчий* (І. Фр.), *антиморальний* (З.), *антикультурний* (З.), *антидемократичний* (Кримськ.), *антирелігійний* (Н. Кобр.), *антинаціональчий* (ЛНВ), *антибуржуазний* (Д.), *антиєвропейський* (Н.-Л.), *антишкаралупницький* (Л. Укр.), *антипопівський* (З.). Іменники з префіксом **контр-** називають предмет, явище, які мають протилежний, протидіючий характер тому, що названо в твірній основі: *контратака, контрреволюція* (Жовт.).

Префікси **архі-, ультра-, екстра-** утворювали ще нечисленну кількість слів, проте їх значення — вказівка на крайню міру вияву ознаки — сприяло утворенню оказіоналізмів: *архітвір* (І. Фр.), *архіегоїзм* (Кримськ.), *архінімецький* (ЛНВ), *екстра-випадок* (Л. Укр.), *ультрареаліст* (Л. Укр.). У поодиноких прикладах засвідчується префікс **екс-**: *екс-наречений* (Л. Укр.).

В останні десятиріччя XIX і на початку XX ст. поширюється і використання інтернаціональних коренів. Окремі з них набувають високого ступеня узагальнення і мало чим відрізняються від службових морфем (**псевдо-, квазі-, -філ**), інші зберігають своє лексичне значення. Кількісно найбільш представленим був елемент **псевдо-** із значенням «несправжній». Він легко сполучався з іменниками і прикметниками. Потенційно число подібних утворень не обмежене, що приводило до виникнення оказіоналізмів: *псевдонаука, псевдонародолюбство* (І. Фр.), *псевдоідеалізм* (ЛНВ), *псевдокритика* (Кобр.), *псевдопатріот* (Граб.), *псевдонародництво* (Граб.), *псевдогалюцинації* (Л. Укр.), *псевдокультура* (Л. Укр.), *псевдопередплатник* (Л. Укр.), *псевдонаївний* (Кримськ.), *псевдонауковий* (І. Фр.), *псевдокласичний* (Укр.). Елемент **квазі-** з тим же значенням засвідчувався ще досить рідко, до того ж у латинській транслітерації, як і в російській мові[7]: «Що ж до народовців, то

мені (та й не одній мені) їхні криві дороги, *quasiпатріотичні* вигукування та поклони урядові дуже обридли...» (Л. Укр.).

Інші початкові компоненти складних слів виступають ще досить обмежено, що не йде ні в яке порівняння з тією кількістю утворень з ними, яка виникла в пожовтневий період: *автокоментарій* (Л. Укр.), *автобіографія* (Грінч.), *автограф* (Грінч.), *неодарвініст, неокантіанець* (Жовт.), *неоромантизм* (Л. Укр.), *аеродинаміка, аеродром, аеронавти, аероплан* (Жовт.) та ін. Кількісна репрезентація подібних іменників, які здебільшого є термінами різних галузей наук, об'єктивно відбиває тогочасний стан української наукової термінології.

Другим компонентом у складних словах виступали **-філ, -фоб, -фобі(й)-, -ман, -мані(й)-, -лог, -логі(й)-.** Особливо активними були утворення з **-філ**, які дали ряд похідних — іменників з суфіксом **-ств(о)** і прикметників на **-ськ(ий)**: *україно́філ* (Н.-Л.), *слов'яно́філ* (Д.), *великорусофільство* (Д.). За частотою вживання виділяються насамперед іменники *слов'яно́філ* і *україно́філ* з їх численними похідними, що пояснюється існуванням відомих суспільно-політичних напрямів у Росії в XIX ст. Проте слід зауважити, що порівняно з російською мовою, де елементи **-філ, -фільст(во)** набували більшого поширення, в українській мові досить активно використовувались відповідники **-любець, -любств(о)**: *слов'яно́любець* (Д.), *народолюбець* (Д.). Аналогічне значення, але менше поширення порівняно з **-філ, -фільств(о)** мали і елементи **-ман, -мані(й)-**: *козакоман* (Грінч.), *хлопоман* (Д.), *демономанія* (Жел.).

Таким чином, наведений матеріал дозволяє твердити, що в пошевченківський період розвитку української літературної мови внаслідок засвоєння запозиченої лексики (переважно інтернаціонального характеру), словотворчі засоби української літературної мови розширилися за рахунок іншомовних елементів — суфіксів, префіксів, коренів, які вичленовувалися з запозичених слів. Це викликало певні зміни як у структурі запозичених слів (в напрямку підвищення їх здатності членування на морфеми і вступати в словотворчі відношення з однокореневими словами), так і в словотворчій системі української мови (поповнення засобів вираження таких важливих лексико-семантичних груп, як назви особи, назви абстрактних понять, дій і виникнення нових лексико-семантичних груп, оформлених іншомовними суфіксами та кореневими елементами у сполученні з суфіксами типу **-ік(а), -істик(а), -логі(й)-** та ін.). Факти сполучення іншомовних морфем з українськими основами свідчать про остаточну адаптацію цих елементів, а утворення оказіоналізмів демонструє їх продуктивність і певні стилістичні можливості.

У процесі функціонування іншомовних і синонімічних з ними українських словотворчих засобів відбувались семантична диференціація і закріплення їх за певними сферами вживання. Слова з іншомовними елементами, зокрема, стали структурним матеріалом публіцистичного та наукового стилів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Граб.— П. Грабовський; *Грінч.*— Б. Д. Грінченко; *Гром.*— Громада, 1878—1881; *Д.*— М. П. Драгоманов; *Жел.*— Є. Желехівський, С. Недільський; *Жовт.*— М. А. Жовтобрюх; *ЖС*— Житє і слово, 1894—1896; *З.*— Зоря, 1880—1895, *Н. Кобр.*— Н. Кобринська; *Коцюб.*— М. Коцюбинський; *Кримськ.*— А. Кримський; *ЛНВ* — Літературно-науковий вісник, 1898—1906; *Н.-Л.*— І. С. Нечуй-Левицький; *О.*— Основа, 1861—1862; *Пр.*— Правда, 1867—1879; *Верхр.*— І. Верхратський; *Свидн.*— А. Свидницький; *Л. Укр.*— Леся Українка; *Укр.*— Україна, 1907; *І. Фр.*— І. Франко.

[1] Див.: *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1970, с. 165—167; Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного в русском литературном языке XIX века. М., 1964, с. 125—128; *Сорокин Ю. С.* Развитие словарного состава русского литературного языка. 30—90-е годы XIX века. М.; Л., 1965, с. 246—264. [2] Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. Изменения в новообразовании и формах существительного и прилагательного в русском литературном языке XIX века, с. 128. [3] Див.: Русская грамматика. М., 1982, ч. 1, с. 193; Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979, с. 87. [4] Див.: *Сорокін Ю. С.* Зазнач. праця, с. 266. [5] Там же, с. 267. [6] *Парандовский Ян.* Алхимия слова. М., 1972, с. 199. [7] Словотвір сучасної української літературної мови, с. 278.

Надійшла до редколегії 12. 02. 84

А. П. ЗАГНІТКО, викл., Донецьк. ун-т

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ ЗА РОДАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Невідмінювані іменники становлять підклас слів, який постійно поповнюється шляхом запозичення з інших мов або творенням на власній лексичній базі [1]. Виступаючи складовою частиною лексико-граматичного розряду іменників, вони, як і інші підкласи, одержують значення роду, що характеризує іменник як частину мови. Але відсутність словозміни помітно відрізняє невідмінювані іменники від лексем власне українських і призводить до специфічного вираження значення граматичного роду: рід у них, як правило, не вловлюється у формі слова, а встановлюється за синтаксично-функціональними показниками. Поза контекстом в іменниках типу *метро, депо, таксі, АЕС, райвно* «наявна ... омонімія ряду різноманітних форм»[2].

У зв'язку з етимологічним різнобарв'ям запозичень та індивідуальними шляхами проникнення в мову окремих слів чи тематичних груп слів постає питання про родову диференціацію цього підкласу іменників. Деякі дослідники (О. В. Суперанська [3], Т. В. Шанська [4], І. П. Мучник [5]) торкалися цієї проблеми на матеріалі російської мови, В. Є. Ярнатовська [6] проаналізувала специфіку цього явища на матеріалі граматичної системи німецької мови. В українському мовознавстві родова диференціація невідмінюваних іменників розглядалась у загальних рисах в академічній граматиці [7], окремих посібниках. Завдання нашого дослідження — показати наявність у невідмінюваних іменників граматичних значень роду і

граматичних засобів їх вираження, які нам дозволяють здійснити диференціацію за родами.

Аналіз родової диференціації невідмінюваних іменників здійснювався на матеріалі одинадцятитомного «Словника української мови»[8] (далі — СУМ), «Словника іншомовних слів»[9], «Російсько-українського словника»[10], художніх, наукових та публіцистичних текстів. Об'єктом нашого дослідження є всі тематичні групи невідмінюваних іменників: 1) власні та загальні назви іншомовного походження з кінцевим голосним звуком: *ампула, альпага, патуа, аташе, алое, купе, кашне, конферансьє, віскі, арго, есперанто, табу; Нікарагуа, Перу, Гойя, Лавуазьє, Паганіні, Віньї;* 2) іншомовні та українські жіночі прізвища на приголосний, а також власне українські прізвища на *-ко, -ло*: *Роза Люксембург, Клара Цеткін; Надія Наливайко, Марія Чересло;* 3) російські прізвища на *-ово, -ого, -их*: *Дурново, Сєдих, Черних*; 4) складноскорочені слова з основою на голосний та ініціальні утворення: *КДУ, ГЕС, облзно, сільпо* і под. Родова диференціація цього підкласу слів здійснюється за семантичними ознаками. На родову приналежність іменників — назв істот помітно впливає категорія особи, яка стає визначальною для них. Так, слова, що позначають осіб чоловічої статі, належать до чоловічого роду: *ага, денді, портьє, рантьє;* іменники — назви осіб жіночої статі належать до жіночого роду: *леді, мадам, фрейлейн, місіс, пані, міледі* та ін. У цьому випадку «предметно-понятійна співвіднесеність слів переважає над їх морфологією»[11]. Відхилень від семантичного принципу у цій групі слів нами не зафіксовано. Правда, СУМ подає слово *аташе* як іменник середнього роду. Можна думати, що це знаходить пояснення в плані діахронії. Ввійшись в українську мову одночасно з іншими, переважно назвами предметів (*прес-пап'є, пап'є-маше* і под.), цей іменник за аналогією до них усвідомлювався як слово з граматичним значенням середнього роду. З часом, під впливом категорії особи, іменник *аташе* втрачає зв'язок з словами середнього роду — назвами неістот і починає сприйматись як іменник чоловічого роду.

За семантичним принципом визначається і рід іменників — власних назв осіб. Показником роду в таких словах виступає або 1) власне ім'я (*Генріх Гейне, Ежені Шілер, Марія Лісовенко, Любов Боднар*), або 2) лексеми на позначення відповідної статі (*мадам Гофман, пані Дворжак, сеньйор Лючіно*), або 3) синтаксичні відношення (*молода Шульжук, підійшов Дюма*). Інколи для передачі родової приналежності недостатньо одного із перелічених засобів, тоді поруч з власним ім'ям функціонує загальна назва (у тих випадках, коли з контексту не зрозуміло, про кого йдеться — чоловіка чи жінку): *...Кореспондентка Енк Клойдак передає безпосередньо з місця подій...* (газ.).

Щодо іншомовних слів—назв тварин, то С. П. Самійленко зазначає, що вони переважно іменники чоловічого роду (*какаду, колібрі, кенгуру, макі, поні, шимпанзе, панду*), рідше жіночого (*гуа-*

нако, івасі, ківі, цеце) і середнього *(боа, гну, імаго, маго)* роду [12]. Деякі з названих дослідником слів уже зазнали родової видозміни. Так, СУМ засвідчує *гуанако, боа*—чол. р.; *маго*—жін. р.; *гну*—чол. і жін. р., а іменник *імаго* — відсутній. Це підтверджує думку про тяжіння родової диференціації незмінюваних іменників до певної системної організації — до відповідності з біологічним родом. Наявні видозміни варто, очевидно, пояснювати дією аналогії та впливу родового найменування істот на видове.

Родова назва істот виступає ядром в системній організації невідмінюваних іменників за граматичним родом. Коли нове словозапозичення, вливши в лексичну систему української мови, входить у певний ряд видових назв істот, воно починає функціонувати в ньому як *один із однорідних членів*. У процесі мовленнєвої діяльності мовці свідомо і несвідомо вибирають і творять такі варіанти іменників, у тому числі й запозичуваних, незважаючи на притаманну їм загальномовність видозміни значення роду діючими нормами літературної мови. «Діючи з силою, яка не поступається силі юридичних законів, норми всіляко стримують будь-які прояви змінності у мові, яка сама по собі виступає консервативною стихією»[13]. Цим, очевидно, можна пояснити ті зміни, яких зазнали невідмінювані іменники на позначення предметів, понять, явищ і які на сьогодні в основному стабілізувались щодо родової приналежності.

Як відомо, невідмінювані слова, що означають предмети, явища, процеси, поняття, — це іменники середнього роду. Аналіз відповідних мовних фактів свідчить, що в сучасній українській мові наявна ціла група іменників—назв неістот, які не належать до середнього роду. Серед них ми зустрічаємо слова чоловічого роду, жіночого і навіть двородові.

До чоловічого роду належать: *га* (слово зберігає чоловічий рід le ha в силу чіткого зв'язку зі словом гектар (le hectare), скороченням якого у французькій мові виступає), *кавасакі* (чоловічий рід під впливом родового найменування «бот»), *креп-гофре* (чоловічий рід за кінцевим голосним слова «креп», і, мабуть, за аналогією із подібними за структурою словами *креп-сатин, креп-шифон, креп-жоржет)*. Сюди ж варто віднести назви вітрів: *памперо* — сильний, холодний вітер в районі Ріо-де-ла-Плата; *сироко* — сухий спекотний вітер у Південній Європі і Північній Африці; *торнадо, салано* і под.: *Вчора подув с и р о к о, приніс хмари, блискавку і дощ* (Коцюбинський).

Граматичне значення жіночого роду серед назв неістот мають: *авеню* (за аналогією до синонімічного *вулиця)*, *бере* (жіночий рід, відповідає родовій назві *груша)*, *гобі* (за подібністю до синоніма *пустеля)*, *кольрабі, салямі* (жіночий рід, відповідає родовим найменуванням *капуста, ковбаса)*, *мацоні* (жіночий рід, за аналогією до російської мови, де *мацоні* відповідає родовій назві *простокваша)*, *антре* (за аналогією до синонімічного *закуска)*, подібно до проаналізованих іменників слова: *урду, хінді* — до назви родового поняття *мова* та ін. Ці відхилення зумовлені дією таких фак-

торів: 1) відповідність родовій назві, якщо не в оформленні, то хоч у граматичному значенні і, таким чином, повне підкорення першому; 2) закон аналогії, який зумовлює функціонування певних іншомовних слів як синонімів відповідним найменуванням. Щоб побачити, якої докорінної зміни зазнав підклас незмінюваних іменників — назв неістот, необхідно звернутись до їх родової диференціації у плані діахронії.

У XIX ст. більшість слів типу *філе, кофе, портмоне* мовці пристосовували до своїх потреб, надаючи їм відповідного звукового оформлення. Як правило, додавався формальний показник роду — флексія (пор.: *портмоне — портмонет*). Інколи допускалось паралельне функціонування обох форм із значенням різних родів. Я. Грот зауважував: «...важким виступає вживання імен, які закінченнями своїми не прищеплюються до мов, і через що вона або залишає їх без відмінювання, або дає їм не відповідні прямій формі відмінкові закінчення. Сюди належать особливо імена середн. р. на *о* і *е*, як-от: *депо, бюро, трюмо, кофе, алое, канапе, портмоне, прес-пап'є*... ми відчуваємо, що в ...іншомовних словах *о* має зовсім інше значення і не складає ознаки роду...»[14] Як бачимо, дослідник наводить навіть слово *канапе*, яке пізніше зазнало переоформлення і функціонує тепер як іменник жіночого роду (пор.: *канапа* та похідні — *канапка, канапочка*).

Відсутність усталених мовних норм (XIX ст.), орієнтація на усне народне мовлення призводили до звукового переоформлення деяких слів та їх паралельного функціонування в кількох різновидах: *Вона (Марина) звеліла Марусі готувати кофе і снідання* або *—Килино! Встав у піч кофій та пошли в льох зібрати до кофію з глечиків вершечки* (Нечуй-Левицький).

Взагалі перевага надається значенню з чітко окресленою формою: *В щебетанні пташок йому вчувалось дзвеніння фортеп'яна* (Нечуй-Левицький), *...що таке празничне стрічання нового року?.. Світло салону. Звуки фортеп'яна* (Франко), *... в її (ворожчиній) так звачім салокі пишався дорогий фортеп'ян* (Кобилянська).

Вироблення єдиних мовних норм сприяло чіткій диференціації невідмінюваних іменників за родами. Більшість із них зайняла відповідне місце в системі родів і позбавилась первісних фонетичних нашарувань.

Складними щодо визначення роду є дворідові іменники, а їх налічується 43. Пор.: *... Це були робоча бджола... Вона мала вигляд добре відгодованої колібрі* (газ.) та *І сам Микоша, перебираючи занімілими ногами, уявляв себе золотим птахом колібрі — застрибав би з гілки на гілку, заспівав би разом з дрімучим лісом* (Полторацький) та ін.

У паралельних формах, на нашу думку, одна з родових форм основна, а інша — периферійна, наприклад, *па-де-де, па-де-труа* — іменники дворідові (чоловічого і середнього роду). Значення чоловічого роду тут новіше, або виникло під впливом родової назви *танок* і аналогічних утворень *падекатр, падеспань* та ін., пор.: *со-*

прано (середній і жіночий рід); *саамі, уде* (чоловічий і жіночий рід) і є центральним. Така диференціація відповідатиме, по суті, семантичному принципові.

Найбільше в українській мові невідмінюваних іменників — назв неістот середнього роду, значно менша частина належить до чоловічого та жіночого роду. Серед назв істот — найчисленніша група чоловічого роду. Така організація цього підкласу слів пояснюється їх семантикою, яка є основою їх родової класифікації.

Серед назв неістот найбільшу кількість становлять іншомовні географічні власні назви та найменування газет, журналів. Деякі лінгвісти не погоджуються з такого типу родовою систематизацією цієї групи слів, зокрема О. В. Миртов зауважував, що «іншомовні назви газет краще всього включати в наші родові групи, враховуючи їх формальний тип. Навіщо, на догоду штучно придуманому правилу про включення всіх (будь-яких) назв не російських газет до жін. роду писати: «Ця «Таймс»?»[15]. Але й сьогодні функціонування цих номінацій її підтверджує.

Родова приналежність абревіатур, які входять до підкласу невідмінюваних іменників, визначається родом опорного (стрижневого) слова, що виступає семантичною і структурною основою складного найменування: *КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу* (жіночий рід), *ЦК — Центральний Комітет* (чоловічий рід): «Якщо рід ініціальних абревіатур буквеного характеру як невідмінюваних слів визначається родом опорного слова і, природно, в них ніякого хитання щодо категорії роду немає, то по-іншому поводять себе ініціальні абревіатури звукового характеру»[16]. Для визначення роду складноскорочених слів звукового типу надзвичайно важливо враховувати характер кінцевого звука. Якщо таким звуком виступає голосний, то абревіатура є невідмінюваною, і її рід визначається родовою приналежністю стрижневого слова: *СКА — спортивний клуб армії* (чоловічий рід), *БМУ — будівельно-монтажне управління* (середній рід). Найчисленнішу і найпродуктивнішу групу серед зазначеного типу абревіатур складають складноскорочені слова з кінцевим приголосним: *АЕС, ГЕС, ГРЕС, ЄЕС, ТЕЦ, ВАК* і под. Деякі з цих та подібних слів можуть функціонувати як іменники жіночого і як іменники чоловічого роду. Звичайно, тут наявна також аналогія до структур, подібних за звуковим оформленням.

Невідмінювані абревіатури змішаного типу складають у сучасній українській мові відносно невелику групу. Їх рід виявляється тільки синтаксично: *завклубом, завкафедри* та ін.: *Завферми не дала йому (Цимбалу) скінчити* (Журахович) і [*Явдоха*]: *Завфермою розпорядився. Бери, каже, по літрі в день...* (Тютюнник). Слова типу *комроти, комполку, комвзводу,* звичайно, належать до чоловічого роду, бо відповідні посади займають особи чоловічої статі. *Пташкою літав (зв'язковий) від комроти до штабу і назад...* (Вершигора). В українській мові функціонували зазначені слова і в іншому оформленні (*завклуб, комрот,* напр.: *Комрот Голуб формував десятки й посилав у*

застави — Первомайський). У сучасному мовленні ці структури вживаються тільки як невідмінювані, що пояснюється їх витворенням на синтаксичному рівні мови.

Цікавою є доля абревіатур типу *райвно, міськвно* і под. Їх фіксує СУМ як слова середнього роду, хоч *вно* чоловічого роду. Очевидно, таке значення граматичного роду пояснюється уподібненням цих слів до іменників середнього роду типу *відро, вікно* та ін.

Отже, родова диференціація всіх невідмінюваних іменників основана насамперед на семантиці їх, що проявляється і в синтаксичному вживанні.

[1] Див.: *Суперанская А. В.* Род заимствованных существительных в современном русском языке.— В кн.: Вопросы культуры речи. М., 1965, вып. 6, с. 44—59. [2] *Смирницкий А. И.* Лексическое и грамматическое в слове. М., 1955, с. 16. [3] Див.: *Суперанська О. В.* Зазнач. праця, с. 44—59. [4] Див.: *Шанская Т. В.* О родовой принадлежности несклоняемых существительных.— Рус. яз. в шк., 1965, №6, с. 45, 55. [5] Див.: *Мучник И. П.* Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. М., 1971, с. 250—284. [6] Див.: *Ярнатовская В. Е.* Грамматический род имен существительных в немецком языке. М., 1956, с. 21—28. [7] Див.: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972, с. 52. [8] Див.: Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. К., 1974. 774 с. [10] Див.: Російсько-український словник: В 3-х т. К., 1982—1983. [11] *Суперанська О. В.* Зазнач. праця, с. 47. [12] Див.: *Самійленко С. П.* Категорія роду.— Укр. мова і літ. в шк., 1966, №11, с. 26. [13] *Мучник І. П.* Зазнач. праця, с. 256. [14] *Грот Я.* Филологические разыскания. 2-е изд. СПб., 1876, т. 2, с. 353. [15] *Миртов А. В.* К вопросу о грамматическом усвоении русским языком заимствуемых слов.— Учен. зап. Горьков. ун-та. Сер. ист.-филол., 1954, вып. 26, с. 215. [16] *Шанская Т. В.* О роде сложносокращенных имен существительных.— Рус. яз. в национальной шк., 1964, №1, с. 68.

Надійшла до редколегії 12.02.84

Н. Я. ДЗЮБИШИНА, мол. наук. співроб.,
Ін-т мовознавства АН УРСР

ВІДНОШЕННЯ—ЗНАЧЕННЯ—ФУНКЦІЯ СИНТАКСИЧНОЇ ФОРМИ ІМЕННИКА

Поняття відношення—значення—функція використовуються на різних рівнях мови, в тому числі на синтаксичному. Актуальність диференціації цих понять у синтаксисі стала особливо відчутною в зв'язку з сучасною його семантизацією, а також у зв'язку з вивченням синтаксису в функціональному аспекті. Ми розглянемо поняття відношення — значення — функція стосовно однієї з елементарних синтаксичних одиниць — синтаксичної форми іменника (далі — СФІ).

Під СФІ розуміється безприйменникова і прийменниково-відмінкова форми іменника з відповідними значеннями. Яка ж граматична суть синтаксичної форми іменника? При всіх існуючих у лінгвістичній літературі розходженнях у дефініції СФІ і власне категорії відмінка спільною є думка про вираження з допомогою СФІ різних відношень предмета до інших предметів, дій, процесів,

ознак (підкреслимо — у граматичному розумінні цих слів, тобто як частин мови). Відношення, як відомо, може виникнути мінімум між двома елементами. Стосовно СФІ це означає, що відношення одного мовного елемента до іншого виражається за допомогою СФІ. Як правило, вважають, що СФІ передає суб'єктні, об'єктні, означальні (у широкому розумінні цього слова), тобто власне означальні * і обставинні відношення. Напр., щоб іменник *ліс* передав відношення об'єкта сприймання при дієслові *бачити,* ми ставимо його в знахідному відмінку *(бачити ліс),* щоб цей же іменник передавав деліберативне відношення при слові *говорити,* ми вживаємо СФІ *про* + знахідний відмінок *(говорити про ліс),* для вираження відношення місця дії при дієслові *гуляти* використовується СФІ *в* + місцевий відмінок *(гуляти в лісі).* Отже, поняття СФІ невіддільне від поняття відношення, яке створюється між опорним елементом і залежним елементом, тобто самою СФІ (обмежуємось у даному випадку розглядом СФІ, залежної від одного слова). Проте в мовній практиці, наприклад, у заголовках газетних та інших статей, у назвах рубрик періодичних видань, назвах художніх творів, у підписах під фотографіями, у написах на табличках тощо трапляються СФІ і без опорного слова: *Із скарбниці братньої літератури, У соціалістичних країнах* — рубрика в газеті; *При врученні нагороди* — підпис під фотографією (Рад. Україна); *На срібнім березі* — назва збірки віршів (В. Коротич); *За трудову доблесть* — медаль; *До розарію* — табличка в ботанічному саду. Властивістю використовуватись автономно наділені так звані вільні СФІ (за термінологією Г. О. Золотової). Про що свідчать такі випадки? Чи можна говорити, що СФІ не виражає в такому разі відношення, оскільки вона не має опорного слова — того, що породжує відношення? Очевидно, ні. В цьому переконує суть самої СФІ — вона передає те, як саме мислиться предмет, включаючись у певне відношення. Іншими словами, «будь-який відмінок, — як пише О. Ф. Лосєв, — не є ні просто поняття, ні просто називання, ні просто мислення або відбиття предмета, але завжди є те чи інше розуміння його з певної точки зору»[1]. Ця точка зору на предмет, або, що те саме, цей синтаксичний ракурс, має свої формальні показники — афікси, а також прийменники і афікси. Вони і служать своєрідними сигналізаторами певного синтаксичного ракурсу. Таким чином, будь-яка СФІ, незалежно від того, вжита вона при опорному слові чи без нього, передає певне відношення. А оскільки у передачі відношення і полягає основне призначення, основна роль СФІ в мові, то в цьому розумінні відношення можна вважати значенням СФІ. Пор. подібну думку у В. Скалічки: «Роль відмінків полягає насамперед у вираженні відношень. Але самі відмінки при цьому — одиниці значення»[2].

Розуміння відношення-значення як певного синтаксичного ракурсу, для передачі якого існують формальні показники, забез-

---

* Означальні відношення типово приіменні будемо називати атрибутивними відношеннями.

нечує єдність критерію у визначенні сутності СФІ, що, в свою чергу, дає право говорити про однакову граматичну цінність всіх СФІ, незалежно від того, які відношення вона передає — суб'єктні, об'єктні чи означальні. При такому підході деякого уточнення вимагає питання розрізнення семантичних і синтаксичних відмінків. До речі, ця дихотомія не враховує атрибутивні СФІ. За А. В. де Гроотом, Є. Куриловичем, Р. Мразеком та іншими, відмінки поділяються на семантичні — це обставинні, і синтаксичні — це суб'єктні і об'єктні відмінки. Однак у сучасній літературі накреслилась тенденція включати в число семантичних СФІ, крім обставинних, також і деякі об'єктні. Зокрема В. О. Белошапкова пише, що семантико-синтаксичні відношення, які передає залежний компонент, «більш конкретні і тому більш різноманітні: це відношення не ближчого, безпосереднього, а віддаленого тим чи іншим чином об'єкта (знаряддя, співучасника і под.) і різного роду обставинні відношення»[3]. Саму можливість різного поділу СФІ на семантичні і синтаксичні слід вбачати в єдиній природі всіх СФІ як носіїв певного синтаксичного ракурсу. СФІ з будь-яким відношенням-значенням є співмірні величини і мають однакову граматичну природу, в тому числі й ті, що передають атрибутивні відношення-значення, як-от: родовий партитивний *(ніжка стола)*, родовий належності *(шапка батька)*, родовий якісної характеристики *(людина слова)*, з таким же значенням СФІ *з* + орудний відмінок *(хлопець з ясними очима)*, *в* +знахідний відмінок *(тканина в рубчик)* тощо.

Говорячи про значення СФІ, в основі якого лежить певний синтаксичний ракурс, ми брали до уваги лише одну сторону відношення, а саме: відношення з погляду засобу його реалізації. Іншою стороною відношення є опорне слово, яке породжує це відношення. При реалізації заданого ним відношення можливі два випадки. Один з них ми вже розглянули вище. Це приклади типу *бачити ліс, гуляти в лісі, ніжка стола, шапка батька.* Для передачі певного відношення у цих СФІ закріпились формальні показники, тому такі СФІ можна вважати спеціалізованими засобами передачі відношень, які стали для СФІ значенням. Тут відношення дорівнює значенню. Інший випадок реалізації відношення за допомогою СФІ становлять приклади на зразок *хата в лісі, чемпіонат з боксу, боротьба за мир.* СФІ в цих прикладах — неспеціалізовані засоби передачі відношення при даних опорних словах. Напр.: СФІ з обставинним значенням місця *в лісі* у словосполученні *гуляти в лісі* передає обставинне відношення місця, тоді як у словосполученні *хата в лісі* та сама СФІ служить передачі атрибутивного відношення. Аналогічно у прикладі *змагання з боксу* СФІ *з боксу* має об'єктне значення предмета дії і реалізує таке ж відношення при слові *змагатися,* при іменнику *чемпіонат* ця СФІ реалізує вже атрибутивне відношення. Пор. ще: *боротися за мир* і *боротьба за мир* — СФІ мети *за мир* при дієслові передає відношення мети, при іменнику — атрибутивне; *відпочивати після обіду* і *погода після обіду* — СФІ

часу *після обіду* в першому словосполученні служить вираженню обставинного відношення часу, у другому — атрибутивного. У випадках використання неспеціалізованих для передачі даного відношення СФІ ці СФІ лише виступають у ролі потрібних для опорного слова реалізаторів відношення, зберігаючи при цьому власне значення. Роль, яку виконує залежний елемент при опорному, визначає його функцію [4]. Хоча у більшості досліджень поняття функції і значення недиференційовані, деякі вчені вказують на відмінності між ними. Напр., С. Б. Бернштейн, торкаючись питання значення і функції відмінків, зазначає: «Суперечливим здається мені твердження О. М. Пешковського про те, що «функції будь-якого відмінка полягають, по суті... у значенні його». Функції і значення становлять різні аспекти [5]. Якщо врахувати наше розуміння функції і значення, то ці поняття відображають два моменти реалізації відношення: 1) ф у н к ц і я — це відношення, яке реалізується СФІ незалежно від наявності / відсутності закріплених для передачі саме даного відношення формантів. Головне, що СФІ виступає у тій ролі залежного елемента, яка визначається опорним елементом; 2) з н а ч е н н я — це відношення, яке реалізується СФІ з усталеними для передачі саме даного відношення формантами, тобто СФІ є спеціалізованим засобом передачі відношення. Між функцією і значенням існує тісна взаємодія. Якщо значення й функція виражають одне відношення, вони збігаються, функція дорівнює значенню. Це приклади типу *бачити ліс, шапка батька*. Якщо СФІ з певним значенням використовується для передачі не властивого їй відношення при опорному слові і тим самим виконує не властиву їй функцію, маємо асиметрію функції і значення. Це приклади типу *хата в лісі, чемпіонат з боксу*. В таких випадках можна говорити про синкретизм власного значення СФІ та її функціональне значення (тобто того, що з'являється в даній функції). Функціональне значення нашаровується на власне значення СФІ. Результат такого нашарування може бути різним. У наведених вище прикладах функція не вплинула ні на форму, ні на значення СФІ. Проте так буває не завжди. Пор.: *любити брата — любов до брата, поважати брата — повага до брата, контролювати роботу — контроль за роботою*. Як бачимо, при зміні опорного слова об'єктна функція змінюється на атрибутивну, спричинюючи й зміну форми. Здавалося б, зміна форми повинна свідчити про спеціалізацію її для вираження саме атрибутивної функції, тим самим слід було б говорити вже про розвиток у цих СФІ нового синтаксичного ракурсу, а отже, і нового значення, тобто функція нібито дорівнює значенню. Однак такий висновок був би надто категоричний, оскільки такі іменні СФІ — не власне іменні, а утворені за аналогією до прідієслівних СФІ, продуктивних у сучасній українській літературній мові. Пор.: *повага до кого (чого) — як відноситись, ставитись до кого (чого); контроль за ким (чим) — спостерігати за ким (чим)*. Отже, у словосполученнях типу *любов до брата* на об'єктне значення нашаровується атрибутивне функціональне значення. Відзначимо й такі

випадки, коли СФІ змінює під дією функції своє значення, адже функція прагне, як підкреслює Р. Будагов, наповнитися значенням [6]. СФІ, спеціалізуючись на передачі певної нової для неї функції, поступово може втратити власне значення. Тоді функціональне значення переростає у власне значення СФІ. Напр.: *таблетки від кашлю* — у СФІ з аблативного значення розвивається значення призначення; *ключі від квартири, ручка від дверей* — із аблативного значення розвивається партлетивне; *дівчина з косою* — із соціативного значення розвивається значення якісної характеристики, *прийти з проханням* — із соціативного розвинулось значення мети. На основі сказаного можна зробити висновок про роль функції як одного з важливих джерел розвитку нових значень СФІ.

Отже, відношення — функція — значення взаємопов'язані поняття, визначальним для яких є поняття відношення. Функція і значення — це те саме відношення, але по-різному відображене у СФІ.

[1] *Лосев А. Ф.* О коммуникативном значении грамматических категорий.— В кн.: Статьи и исследования по языкознанию и классической филологии. Уч. зап. Моск. пед. ин-та им. В. И. Ленина. М., 1965, с. 208, 234. [2] *Скаличка В.* Отношение между морфологией и синтаксисом.— В кн.: Языкознание в Чехословакии. 1956—1974. М., 1978, с. 76. [3] *Белошапкова В. А.* Современный русский язык: Синтаксис. М., 1977, с. 30. [4] Див.: *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 506. [5] *Беренштейн С. Б.* Творительный падеж в славянских языках. М., 1958, с. 27. [6] Див.: *Будагов Р. А.* К теории синтаксических отношений.— Вопр. языкознания, 1973, № 1, с. 9.

Надійшла до редколегії 22.03.84

Л. П. ПАВЛЕНКО, викл., Луцьк. пед. ін-т

ІСТОРІЯ ІМЕННИКІВ З ЕЛЕМЕНТОМ *ПІВ-* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У системі похідних іменників української мови помітне місце посідають утворення з компонентом **пів- (полу-, напів-)**. За походженням — це кількісний іменник, але процеси абстрагування в цьому слові привели до втрати ним субстантивних ознак, і в сучасній українській мові лексема **пів-** кваліфікується як числівник [1]. Висока частотність уживання цього елемента, тенденція до лексикалізації та афіксалізації спричинилися до визначення його статусу як одиниці, що перебуває на межі між коренем і афіксом [2]. Проте кваліфікація **пів-** як морфеми перехідного типу (афіксоїда) не виключає з'ясування його генетично-семантичного зв'язку із коренем, що дало підстави дослідникам аналізувати утворення з **пів-** як композити [3], в яких названий компонент зберігає своє первинне лексичне значення «половини, середини, неповноти вияву чогось».

Складні іменники з **пів-** за семантичною структурою поділяються на дві підгрупи: а) слова, в яких цей елемент має «прислівникове» значення, що містить якісну характеристику об'єкта [4]; б) слова, в яких цей компонент має виразно квантитативне зна-

чення. Утворення другої підгрупи перебувають на межі між композитами і нумерально-субстантивними словосполученнями. Проте традиційно вони аналізуються як морфологічні, а не синтаксичні одиниці. Кожна з цих семантичних підгруп має свої способи вираження: для першої підгрупи характерна форма називного відмінка опорного компонента (тобто чисте складання) чи складання з одночасною суфіксацією; лексеми ж другої підгрупи побудовані поєднанням елемента **пів-** з іменником у родовому відмінку.

Слова з **пів-** активно вживалися в українській мові на всіх етапах її розвитку. Пам'ятки давньоруської мови засвідчують функціонування слів із коренем **пол-** *(полъ, половина, полть)* та складних іменників з цим елементом.

У давньоруській мові, на відміну від сучасної української мови, нерідко ще спостерігається змішування форм вираження обох семантичних підгруп аналізованих слів. Зокрема в «Материалах для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського зафіксовано: *полупьрстъ* — «півпальця», *полупудъ* — «півпуда», *полубочие* — «півбочки». Компонент **пол-** у мові давньоруського періоду найчастіше вживається у поєднанні з конкретними іменниками для утворення назв одиниць виміру: По *полоукбелію* пшеницѣ (Ср., 1250, 1, 577) *, *полоувиріе* 20 гривенъ (ПР, 1282, 151), по *полугривнѣ* глава конача (ПВЛ, 52). «Материалы...» І. І. Срезневського засвідчують лише один випадок вживання цього елемента для утворення назви особи: *полувѣрче*. Із значенням «половина, середина» виступає цей компонент, позначаючи часові поняття: *В полунощи* бы(с) громъ силенъ (Ср., 1167, 2. 1147), третьяго дни къ *полуднію* ладоша стязи Игоревы (СПІ, XIII, 64).

Слова з початковим елементом **пів-/полъ-(сполъ-), полу-** широко вживались у пам'ятках староукраїнської мови. Іменники першої семантичної підгрупи, що утворюються способом чистого складання, подані порівняно обмеженою кількістю лексем. Це слова *полночь, полдень* для називання понять часу: На завтрее *о полудню* казалъ мене передъ себе привести (Коп. док., 1592, 3) буря... йшла о *полудні* (АПГУ, 1664, 17); В вечер, рано, в *полуден*, в *полунощи* (І. В., 1690, 66); *Полуден* возносится, *полунощь* смирает (Царств., 1698, 132); отъ ранку до *полудня* (ЛВел., 1720, 1, 364); мало не до *полночи* сидячи (ДНМ, 1720, 119); Тажде и Хмельницкій зъ горъ отъ *полудня* рано полки устроивъ (ЛГр., XVIII, 101). Рідше засвідчуються смонімічні іменники — назви сторін світу: идетъ... ку *полуночы* (ССУМ, 1322, 2, 187), а одъ тоеи долыны... на *полудень* (ССУМ, 1430, 2, 187).

Поєднуючись з іменниками у називному відмінку, елемент **пів-/пол-(полу-)** утворює слова з новим лексичним значенням, семантика яких не є абсолютним аналогом сукупності значень мотиваторів. Похідні іменники цього типу найчастіше виступають номінаціями конкретних предметів: назв одягу, тканин, інших побу-

* У дужках подано умовне скорочення використаного джерела, рік фіксації у пам'ятці даного слова, том і сторінку цитованого тексту.

тових понять: *полганѣ* — «рушниця з укороченим стволом» (пор. однокореневе *гаківниця)* — Я(н)ка Мазу(р)ка насме(р)ть *с по(л)гаку* забили и замордовали (ДМВН, 1605, 35); *полкарунъ* (від *карун, карунка* — «позумент») — привезлъ... *полкаруну* штуку (ДМ, 1724, 1, 77); *полулѣйка* — вощин *полулѣейка* (ДНМ, 1744, 305); *полуштаметъ* (від *штамет* — «рід тканини») — подшита *полуштаметом* зеленим (ДНМ, 1746, 309), *полутабенокъ* (від *табенок* — «різновид шовкової тканини») (Б.-Н., 291). Фольклорні джерела і матеріали діалектів теж відображають функціонування композитів з **пів-** для називання конкретних предметів: *полумоток* (ГБ, 286); Вдарили разом з самопалів, З семип'ядій од запалов, Як *півсоткою* із гармати (ІП, 46); рослин: Ой на горі *полуцвітки* процвітають (Д.-Х., 124); різновидів одягу: *полуведмедик* (СГНП, 49). З часом продуктивність цієї словотвірної моделі зростає, і в сучасній українській мові компонент **пів-** може поєднуватись не лише з іменниками — назвами конкретних предметів, а й з тими, що позначають абстрактні поняття: *Півмисль* і *півслово,* огромне й убоге (М. Бажан).

Як і в давньоруській мові, в староукраїнських пам'ятках слова аналізованого типу зрідка є назвами одиниць виміру: на годъ по *полукопе* грошіи (П., 1377, 55); *полърубель* серебра (АЗР, 1407, і, 30). На сучасному етапі розвитку мови вийшов з ужитку іменник з кількісним значенням *полть,* що означав «половина чогось», найчастіше — «половина туші». У староукраїнській мові функціонував композит *полуполть* (буквально «половина половини», тобто четвертина чогось): по *полуполтя* мяса (АЗР, 1479, 1, 88).

У діалектних матеріалах зафіксовано вживання слів цієї підгрупи з елементом **пов-**, що становить фонетичний варіант **пів-**, **пол-**: *повкварта, повриза* (СПГЛ, 164).

Обмежено елемент **пол-, полу-, пів-** поєднується з іменниками — назвами осіб: Був я у матки-*полуматки* (З, 316); *півпарубок* (Гр., 3, 157). Як варіант **пол-** активно використовувався у сполученні з назвами осіб компонент **спол-** у пам'ятках XVI—XVII ст., особливо в полемічній літературі. Утворення із **спол-** мають значення «спільний виконавець якоїсь дії»: *сполбратью* свою (АЗР, 1592, 4, 59), *сполпрезвитеръ, сполслужебникъ* (ХФ, 1598, 1460), *спол-мѣшканецъ* вашъ (Діар., 1646, 57). Похідні цього типу вживаються з метою посилення емоційного впливу на слухача і читача: якъ *спол-брата* і *спол-патріарху* прошу (Пал., 1621—1622, 615).

Сучасна українська мова теж засвідчує ряд агентивних іменників з препозитивним компонентом **спів-**: *співробітник, співавтор, співвидавець, співвласник, співрежисер.* Розширюється семантичний обсяг композитів на **спів-**, які можуть бути, крім того, **назвами** абстрактних понять: *співдружба, співжиття, співпраця.*

До першої семантичної групи аналізованих лексем належать також слова, утворені поєднанням словоскладання з афіксацією. Найуживанішим у таких похідних є продуктивний суфікс **-ок** для називання ємкостей, посуду: не мачай анѣ мяса, анѣ хлѣб вь *по-*

лумиску (Пол. св., 1790, 291), купили... *полубочок* вина (Чуб., 499); рідше цей суфікс використовується у суфіксально-складних назвах тварин, людей: *полъсвинковъ 3* (Оп. зам., 1552, 110), *полупанок* (Ум. і Сп., 2, 89). Значно рідше для утворення слів із **пів-, полу-** вживаються суфікси: **-к-** — на позначення істот за їх віком: *полугодки* (ДНМ, 1751, 32); **-ин-** — для називання часових понять: *полусорочины* (Сул. арх., 1729—1730, 58); **-й-**, що утворює назви вмістилищ: по *полубочью* жита (АЗР, 1479, 1, 88); тканин: *півгранаття, півшкарлаття* (Б. Хм., XVI, 688). Активно функціонують у староукраїнській мові композити із значенням «одиниця виміру». Утворюються ці суфіксально-складні іменники за допомогою суфіксів **-ок**: пѧтьдесѧть гривенъ подольскими *полугрошки* (Р., 1427, 109), гороху *полумірок* по грошій 20 (ЛЛьв., 1649, 120), един був *полталярок щербатий* (АП, 1701, 182), *полумацьок* — «міра сипучих тіл» (Гр., 3, 289); **-ик (-ник)**: шестьдесѧть копъ подольскими *полугрошники* (Рус., 1429, 36); **-й-**: зъ одной волоки по *полукопью* грошей (АЗР, 1554, 3, 55).

Одиничними утвореннями подана в староукраїнській мові група складень з компонентом **пів-/пол-**, що вживаються у функції термінів: *полъгласныя* и безгласныя (Аделф., 1591, 4), *полтактами, полесками* (Дил., 1723, 16).

Успадковані від давньоруської і староукраїнської мов, слова з **пів-, напів-**, що утворюють нові лексичні одиниці, досить продуктивні в сучасній українській мові. Це лексеми різних семантичних розрядів — назви конкретних предметів: *півпальто, півмаска;* терміни: *напівпровідник, півавтомат, півфінал* тощо.

Іменники другої семантичної підгрупи, в яких компонент **пів-** має квантитативне значення, становлять в українській мові високопродуктивну незамкнену мікросистему. Досить активними були поєднувальні можливості елемента пів-/пол-, який вживався з різноманітними за значенням словами. Найчастіше конституент **пів-/пол-** сполучався з лексемами, що були назвами мір ваги, об'єму, довжини, часу, грошової вартості: за *полъ гривны* грошюв (П., 1378, 58), *полъмили* отъ замку (Оп. зам., 1552, 86), маку *по(л)мацы* (Коп. док., 1572, 2), *полъ гроша* (Коп. док., XVI, 6), *пол-волоки* земли споручь къ тому двору (АЗР, 1633, 5, 17), пшеницы *пул осмачки* (АПГУ, 1655, 2, 8), взяла... грошей в двох узелцах: в едном — *полъталяра* без копейки, а в другом — *повъкопи* (АПГУ, 1666, 1, 80—81), *пол сажня* води (АПГУ, 1676, 3, 54), сѣмя конопляного *повмѣрки* (АП, 1699, 157), бил в небѣ *пол години* (К. Луц., XVII, 11), дайте... *мнѣ* меду *полгарця* (АП, 1701, 185), Полотна Швабского *полштуки* (Реєстр, 1704, 127), *полберковца* (Сул. арх., 1723, 182), *полъ кухви* соли (ДМ, 1724, 1, 83), за *поланкера* межу дано (ДХ, 1732, 61), штамету червоного *по(л)локтя* (ДНМ, 1733, 265), в ни(х) ваги три чве(р)тки без *по(л)злотника* (ДНМ, 1746, 310), горилки на *по(л)носатки* (ДНМ, 1747, 313), возми *полфунта* оленьяго рога (АД, 1760—1780, 82), возми...воды *пѣвкварти* (Кн., 1788, 65), Вискачи, козо, *півзолотого* (Д.-Х., 155).

Елемент **пів-/пол-** вступає у валентні зв'язки із словами, що називають конкретні предмети, зокрема ємкості, коли треба вказати на половину заповненості їх чимось: *полколоды* меду, а *полведра* (П., 1362—1392, 37), двѣ куфи и *полбочки* меду набилъ (Мотиж. арх., 1688, 131), меду патоки по *по(л)дѣжечки* и ящик (ДНМ, 1733, 266), Як прийдеш до мене — дам вовса *полмѣха* (Інт., 1737, 140). **Пів-/пол-** активно поєднується із лексемами на позначення віддалі: за *по(л)ве(р)сты* (К, З., XVII, 308) въ томъ бою едва увойти возмогоша *полмили* (ЛГр., XVIII, 46), потреба зоставатися на *полъкрока* за нею (Пол. св., 1790, 292), проїхавъ уже *півдороги* (Чуб., 219); входить до складу іменників з предметним чи просторовим значенням: продала *полъ става* (Р., 1359, 10), пани ѧдвига хмелевая ... уздала *пол села* (Р., 1521, 81), по *полъ стога* сена (Оп. зам., 1552, 118), ижь если би одна звѣзда спала с неба то би *полсвѣта* забила би (К. Луц., XVII, 69). Рідше **пів-/пол-** поєднується з назвами істот, частин тіла: тотъ маетъ заплатити, яко за *полчоловѣка* (АЗР, 1551, 3, 35), *полъ коня* (Бер. Лекс., 1627, 215), *по(л)вола, по(л)козла, по(л)нѣмца* (Сл. Лекс., 1642, 367), *пів-бока* луплена (НС, 44). Як виняток — поєднання елемента **полу-** з власною назвою: *полу Петра* (Марк., 15).

Іменники з **пів-**, що мають квантитативне значення, в сучасній українській мові характеризуються як високопродуктивні утворення. В староукраїнській мові композити цього типу вживалися найчастіше у мові актів, у джерелах, близьких до народно-розмовної стихії. В процесі формування й уніфікації лексичної і деривацій ної системи української мови сфера використання складень такої структури розширюється. Конституент **пів-** збільшує валентні можливості, приєднуючись до різнотипних за семантикою слів, і утворює активну і регулярну модель.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АД — Лікарський порадник «Аптека домова», за збіркою 1760—1780 рр. Рукопис ЦНБ АН УРСР, № ДА/905 л. *Аделф.* — Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка... Львов, 1591. *АЗР* — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. В 5-ти т. Спб., 1846—1853. *АП* — Пирятинські актові книги.— В кн.: Стороженки: Фамильный архив. К., 1908. Т. 6. *АПГУ* — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Чернигов, 1912—1914, вып. 1—3. *Бер. Лекс.*— Лексикон словенороський Памви Беринди: Надруковано з вид. 1627 р. фотомех. способом. К., 1961. *Б.-Н.— Білецький-Носенко П.* Словник української мови. К., 1966. *Б. Хм.*— Документи Богдана Хмельницького. К., 1961. *ГБ — Верхратський І.* Говір батюків. Львів, 1912. *Гр.*— Словар української мови: В 4-х т. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. К., 1907—1909. *Дил.— Дилецький М.* Граматика музикальна: Фотокопія рукопису 1723 р. К., 1970. *Діар.*— Диариуш берестейского игумена Афанасия Филиповича.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., кн. 1, 1876. *ДМ* — Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1714—1734 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского. К., 1893. *ДМВН* — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. актових документів. К., 1981. *ДНМ* — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. К., 1976. *ДХ* — Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка. 1727—1753 гг. К., 1884. *Д.-Х.*— Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. К., 1974. *З* — Загадки. К.,

1962. *І. В.*— *Величковський І.* Твори. К., 1972. *Інт.*— Українські інтермедії XVII—XVIII ст.: Пам'ятки давньої української літератури. К., 1960. *ІП* — Історичні пісні. К., 1971. *К. З.*— *Зиновіїв К.* Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971. *К. Луц.*— Малорусский Луцидарий по рукописи XVII в.— В кн.: *Карский Е. Ф.* Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962. *Кн.*— Книжиця для господарства.— В кн.: *Возняк М.* Український господарський порадник з 1788 р. Львів, 1915. Т. 72. *Коп. док.*— Копії документів XVI віку по різних справах: судових, описів замків, жалов. грамот та ін.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № 2, 1365—1430. *ЛВел.*— Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.: В 4-х т. К., 1848—1864. *ЛГр.*— Лѣтопись Григорія Грабянки. К., 1854. *ЛЛьв.*— Львівський літопис XVII ст.— В кн.: *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. 2-е вид. К., 1971. *Марк.*— Обычаи, повѣрья, кухня і напитки малороссіянъ. К., 1860. *М. Бажан — Бажан Микола.* Твори: В 4-х т. К., 1974. *Мотиж. арх.*— *Лазаревский А.* Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII—XVIII в. К., 1890. *НС* — Народные южнорусские сказки: В 2-х т. К., 1869—1870. *Оп. зам. 1552* — Опис замків 1552 р.— В кн.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией по разбору древних актов. К., 1886. Т. 1, ч. 7. *П.*— Грамоти XIV ст. / Упорядник М. М. Пещак. К., 1974. *Пал.*— «Палинодія» З. Копистенського.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1876. Т. 4, кн. І. *ПВЛ* — Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950, ч. 1. *Пол. св.*— Полѣтика свѣцкая.— Киевская старина, 1891, т. 32. *ПР* — Правда русская / Под ред. В. Д. Грекова. М.; Л., 1940. Т. 1. *Р.*— *Розов В.* Українські грамоти XIVв. і першої пол. XV в. К., 1928. Т. 1. *Реестр* — Реестр всего описанного... имѣнія Семена Палѣя учинен 1704 году, октября 12 дня.— В кн.: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в., 1720. К., 1864. Т. 4. *Рус.*— Українські грамоти XV ст. К., 1965. *СГНП* — *Дзендзелівський Й. О.* Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я.— Лексикограф. бюлетень, 1958, вип. 6. *Сл. Лекс.*— Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973. *СПІ* — Слово о полку Игоревѣ та його поетичні переклади і переспіви. К., 1967. *СПГЛ* — *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. К., 1974. *Ср.*— *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. Спб., 1893—1912. *ССУМ* — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: В 2-х т. К., 1977—1978. *Сул. арх.*— Сулимовский архив. К., 1884. *Ум. і Сп.*— Словарь російсько-український. Львів, 1893—1894. *ХФ* — *Філалет Х.* Апокрисис. 1598 р.— В кн.: Русская историческая библиотека. Спб., 1882, Т. 7, кн. 2. *Царств.*—Царство натуры людской. 1698 р.— В кн.: *Ревзанов В.* Драма українська. К., 1927, вип. 3. *Чуб.*— Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Т. 2. Малорусские сказки. Спб., 1878.

[1] Див.: Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1969, с. 242. [2] Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. К., 1979, с. 20; *Черепанов М. В.* О разграничении словосложения и префиксации.— Рус. яз. в шк., 1968, № 5, с. 100. [3] *Качевская Г. А.* К истории сложных существительных с *пол-* и *полу-* в русском языке.— В кн.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1969, с. 322; *Немченко В. Н.* О сложных существительных с начальным компонентом *пол-(полу-)* в современном русском языке.— Рус. яз. в шк., 1978, № 6, с. 84—85. [4] *Востокова Г. В.* Семантическая мотивация сложного слова.— Вопр. языкознания, 1984, № 1, с. 90.

Надійшла до редколегії 12.03.84

І. Ю. КОБИЛЯНСЬКИЙ, викл., Чернівецьк ун-т

ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСІЇ МОВИ ГАЗЕТИ

Розвиваючись за власними внутрішніми законами і зберігаючи об'єктивність свого існування, мова постійно зазнає впливу ряду зовнішніх, соціальних чинників. У їх числі — науково-технічний прогрес, оскільки «ні одна сучасна розвинута мова людства не може опинитися поза впливом НТР — фактора величезної суспільної значимості»[1]. Нові соціально-економічні перетворення, стрімкий потік наукової і науково-технічної інформації, зміни, що відбуваються в духовному житті нашого суспільства, збагачують лексичний склад мови новими словами і словосполуками, які найбільш оперативно і активно фіксуються засобами масово-політичної агітації і пропаганди — пресою, радіо, телебаченням[2]. Будучи одним із найвагоміших важелів управління, джерелом ідей, уявлень, образів тощо, пропагуючи партійно-класові принципи, преса, радіо і телебачення мобілізують усі ресурси мови для впливу на розум і почуття людей. Тому вибір мовних засобів, якими вони користуються, має усвідомлений, цілеспрямований, класово-партійний, соціально-оціночний характер[3].

Зрослий рівень освіченості і художніх запитів радянських людей ставить нові, підвищені вимоги до мовних засобів, що ними оперує масово-політична інформація. У Постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС підкреслюється: «Виступи преси, телебачення і радіо повинні захоплювати і переконувати глибиною проникнення в життя, аргументованістю доводів, свіжістю думки і слова»[4].

Мова газети як різновид мови масово-політичної інформації належить до писемної форми мовлення, а тому вивчати її — «це значить вивчати слово у спеціальному його застосуванні на газетній шпальті»[5]. У газеті розкривається і реалізується основна закономірність газетно-публіцистичного стилю, так званий конструктивний принцип газетної мови, який полягає у послідовному чергуванні експресії і стандарту, що перебувають у складному взаємовідношенні і «вимагають конкретизації, практичного дослідження»[6].

У даному дослідженні розглядаються перифрастичні звороти — один із важливих засобів експресивного вираження думки, оновлення та збагачення образних ресурсів газети, які відкривають широкі можливості творчого використання слова. Аналізуються

так звані суто газетні жанри (передові і редакційні статті, нариси, репортажі, фейлетони, замітки тощо) республіканських газет «Радянська Україна», «Молодь України», «Літературна Україна» та «Спортивна газета» за 1979—1983 роки.

В українському мовознавстві перифраза як самостійний засіб образно-описової характеристики, який має свої, відмінні від інших художніх засобів, закономірності лексико-семантичної організації, структурно-синтаксичної будови і стилістичного використання, до останнього часу спеціально не розглядалася. Тому правомірно, на наш погляд, звучить твердження, що «жоден з тропів не зазнав такої упередженості і несправедливого ігнорування з боку лінгвістів, як перифраза... Можна думати, що він зовсім не характерний для української мови»[7]. В окремих роботах, що принагідно торкаються аналізу цієї одиниці, спостерігається пейоративна її оцінка, тенденція кваліфікувати перифразу як штамп, позбавлений образності, тощо.

Очевидно, однією з причин такого становища є, зокрема, той факт, що у мовознавчій науці досі немає єдиної думки щодо визначення цієї одиниці і меж поширення даного явища у мові; не встановлено *співвідношення між перифразою, з одного боку,* та словом, поняттям, словосполученням і фразеологізмом — з другого.

Вузівський підручник «Сучасна українська літературна мова», розкриваючи поняття перифрази, ілюструє його такими далеко не рівнозначними прикладами: *Т. Г. Шевченко — великий український народний поет; співець жіночої долі; Кобзар*[8]. Аналізуючи фігури мови в «Енеїді» І. Котляревського, П. П. Плющ в ряду перифрастичних зворотів типу *крохналь, який їдять пани; Енеєві прочани, Троянські сини* подає і слова *дзиглик* та *рядніна*[9]. А. Свашенко вираз *квітчається терном* кваліфікує як авторську перифразу, а Н. Москаленко трактує дане сполучення як фразеологізм[10]. Ще більш широке і неоднозначне розуміння перифрастичних зворотів знаходимо у працях Д. Е. Розенталя, Ю. С. Степанова, Л. В. Шубіної та інших російських мовознавців. А тому цілком справедливо висловлюється з цього приводу В. П. Уткіна, яка пише, що у сучасній науковій літературі поняття перифрази надто розширене за рахунок включення в нього інших видів метафор, зворотів, словосполучень, алегоричних висловів тощо[11].

Особливо складним, до цього часу невирішеним залишається питання про співвідношення перифрази і словосполучення та фразеологізму, в результаті чого під поняття «перифраза» підводяться і словосполучення типу *читати лекцію, робити доповідь, вести боротьбу* (Д. Е. Розенталь, Л. В. Шубіна), і фразеологічні одиниці типу *кров з молоком, молоти язиком, наламати дров* (В. П. Уткіна), і одиниці типу *штаб галузі, степовий корабель, нумерований рай* (Д. П. Вовчок, Л. М. Синельникова та ін.). З цього приводу проф. Б. О. Ларін підкреслював, що вільні словосполучення, які втрачають свій прямий смисл і закріплюються у метафористичному вживанні, з певним часом поповнюють сферу фразеології. *Однак включення перифраз до сфери фразеології,* на його дум-

ку, — непорозуміння, яке базується і на бідності термінології, і на нерозробленості теоретичних основ фразеології як науки. «Граматичні перифрази, — стверджував учений, — зовні нагадують фразеологізми як стійкі словосполучення, але за своєю семантичною структурою, а головне, за своїми функціями, різко від них відрізняються»[12].

Надто широке розуміння перифрастичного звороту, різноплановість у його визначенні і трактуванні, схожість з фразеологізмами і разом з тим відмінність від них призводять до того, що перифрази, як і деякі інші сталі словосполучення, у синтаксисі не розглядаються.

Слід відзначити, що у працях останніх років, присвячених вивченню мови і стилю засобів масово-політичної інформації, все більш послідовно проявляється тенденція до конкретизації поняття «фразеологія газетної мови». Так, у колективній монографії «Мова і стиль засобів масової інформації і пропаганди» розглядається сім самостійних розрядів стійких сполучень слів, у тому числі і перифрази, які протиставляються, хоча і з певними застереженнями, фразеологізмам, з одного боку, та словесним кліше і штампам — з другого. Правда, ознаки, на основі яких перифраза виділяється як самостійна одиниця, авторами розшифровуються лише частково [13].

Широкому тлумаченню перифрази протистоїть інша точка зору, за якою під перифразою розуміють не всякий описовий зворот чи фразеологізм, а лише так звані «метафоричні» перифрази, тобто «відтворювані словесно-образні відповідники понять, побудовані з двох або більше самостійних слів, сполучення яких утворює метафору»[14]. Ми кваліфікуватимемо перифразу як метафоризоване словосполучення, яке, виділяючи одну із характерних рис, властивостей предмета (у широкому розумінні цього слова), служить засобом його образно-описової характеристики і виступає синонімом до слова або виразу, що є основною назвою даного предмета.

Перифраза характеризується такими ознаками: вона — роздільно оформлена одиниця; семантично неподільна; заміняє слово; має власне оточення, яке не витікає з властивостей слів-компонентів; функціонує як окремий член речення. Завдяки частоті, регулярності вживання перифрази з часом набувають рис, властивих фразеологізмам: відтворюваність, стійкість у складі і структурі, непроникненість, фіксоване положення компонентів [15]. Білоруська дослідниця Г. М. Моложай вважає, що перифрази (і перш за все так звані традиційні) займають проміжне становище між індивідуально-авторськими виразами, які є одиницями мовлення, і фразеологізмами — одиницями мови. Процес переходу перифрастичних зворотів у фразеологізми, підкреслює вона, складний і довготривалий, він проходить таким чином: індивідуально-авторська перифраза→традиційна перифраза→фразеологізм [16]. Однак наскільки складним і навіть до певної міри суперечливим є цей процес, свідчать хоча б такі приклади: сполучення *королева полів, лісові санітари* кваліфікуються як фразеологізми, а відомий вислів

колиска революції вважається перифразою [17], хоча у часі більш уживаним є, безперечно, останній.

На наш погляд, однією із суттєвих рис, що відрізняють перифразу і фразеологізм, є така: більшість фразеологізмів генетично виводиться із вільних словосполучень і речень, що визначають найвідоміші учені-лінгвісти. До того ж у мові існують паралельно і фразеологізми, і словосполучення адекватного словесного оформлення (*забити цвяха, закинути вудочку, прикусити язика* тощо).

Для перифрастичних зворотів така паралельність неможлива або необов'язкова. Важко уявити, що навіть такі загальновживані перифрази, як *біле золото* чи *степовий корабель,* могли з їх виникненням вживатися спочатку як вільні словосполучення. Завдяки своїй метафоричності, переносності значення вони відразу ж стали синонімами до слів *бавовна, комбайн* (з другого боку, цілком допустимо, що перифрази типу *другий хліб* (картопля), *третій хліб* (тритикале) могли деякий час уживатися у прямому значенні).

На фоні далеко неоднорідного тлумачення перифрастичних зворотів цілком закономірним є питання про аспекти їх лінгвістичного аналізу, оскільки не можна «вивчати перифраз як художній засіб пізнання дійсності, засіб вираження через перифраз світогляду художника, не враховуючи будови перифраза, його функцій, джерел походження і лексичного складу»[18]. А тому безсумнівно, що найбільш повну і всебічну характеристику перифраз можна одержати на основі їх триєдиного лінгвістичного аналізу: вивчення лексико-семантичних, структурно-синтаксичних та стилістичних особливостей, поодинокі зразки якого маємо у російському мовознавстві. У лексико-семантичному плані перифраза співвідноситься з лексичними одиницями мови, вступаючи у відповідні синонімічні зв'язки із словом-денотатом; наближається до розгорнутої метафори або метонімії; на певному рівні (значення, будова) перехрещується з фразеологізмом; служить засобом образно-описової характеристики певних груп лексики; базується на відповідному опорному слові. Структурно-синтаксичний аспект передбачає вивчення перифрази як специфічного сполучення, що знаходиться на межі вільного і фразеологічного сполучень; аналіз закономірностей організації таких одиниць та їх найпоширеніших моделей; синтаксичних функцій у реченні. Вивчення стилістики перифрази дає можливості для її аналізу не тільки як засобу номінації чи логічного уточнення мовленого, але й передачі різноманітних емоційних відтінків; засобу експресії та образної характеристики; індивідуально-авторського світосприймання дійсності та її оцінки.

У мовознавців немає єдиної думки щодо інтенсивності використання метафоричних перифраз у мові засобів сучасної масово-політичної інформації, і зокрема газети. Якщо у працях Д. П. Вовчка підкреслюється, що вони являють собою одну із домінант мови газети, то Л. М. Синельникова вважає, що мові газети властиві

перш за все лише так звані традиційні, позбавлені образності види перифраз (типу *працівник прилавка* — продавець, *перший винахідник радіо* — О. Попов), а образно-метафоричні перифрази, які мають широкі виражальні можливості, є домінантою художнього мовлення [19]. Категоричність останнього твердження не має під собою достатніх підстав хоча б тому, що мова газети являє собою складне, багатогранне поняття, оскільки на газетних шпальтах представлені практично всі стилі літературної мови; мовні засоби хоча і є однією із характерних ознак того чи іншого функціонального стилю, однак тільки за ним вони закріплюватися не можуть [20]; нарешті, самі за себе говорять факти: у газеті «Радянська Україна» за 18 листопада 1982 р. нами зафіксовано 77 перифрастичних зворотів, серед яких: *білий материк* — Антарктида; *майстри підземних горизонтів* — шахтарі; *крило людського щастя* — пісня; *зодчі «чуття єдиної родини»* — письменники та ін.

Специфіка газети диктує процес, суть якого полягає в тому, що поступово часто вживані індивідуально-авторські перифрази, в яких переважає експресія, набувають ознак кліше, а згодом і штампів (хоча зрозуміло, що без двох останніх мова газети обійтися не може). При цьому, маючи спочатку моносемічний характер, перифрази поступово можуть розширювати своє значення аж до розпаду на перифрази-омоніми. Так, приміром, відбувався цей процес у ході активного використання на газетних шпальтах перифраз типу *чорне золото, люди в білих халатах* тощо. Первинне значення звороту *люди в білих халатах* — «лікарі» поступово розширилось до поняття «медичні працівники», а в останні роки стало синонімом до слів «доярки», «тваринники» та до словосполучення «працівники ферм». З другого боку, спостерігається тенденція до оновлення перифрастичних зворотів за рахунок введення у них нових компонентів, завдяки яким перифрази набувають певної свіжості, втрачають елемент шаблонності і стандарту. Напр.: *Джентльмен удачі в білому халаті за тридцять хвилин, які я провів у його кабінеті, злупив з мене 175 доларів* (Рад. Україна). Відомо, що перифраза *люди в білих халатах* сприймається читачем у позитивному звучанні. З метою підкреслити піратську суть медицини у капіталістичному суспільстві, її залежність від «грошового мішка» автор замітки замість компонента «людина» вводить у склад звороту словосполучення «джентльмен удачі» (із значенням «грабіжник»), що сприяє яскравій і більш вдалій характеристиці. У цій же газеті знаходимо ще одну перифразу, що виступає образним синонімом до слова «лікарі» і розкриває характер медичного обслуговування в США: *Гангстери від медицини оббирають своїх пацієнтів, вимагаючи плати за процедури й ліки, яких ніколи не одержували.*

Перифрастичні звороти, що їх широко використовує республіканська преса, з точки зору значення можна об'єднати в тематичні групи: 1) перифрази — описові найменування історичних осіб (*«головний більшовик», зодчий революції, Прометей віку* — В. І. Ленін; *великий трудівник літератури* — Л. Толстой, *славний*

вершник революції — М. Островський); 2) звороти, що вживаються як описові географічні назви (*атомно-космічна держава, батьківщина Жовтня* — СРСР; *машина клімату* — Арктика; *місто троянд* — Донецьк); 3) перифрази — описові назви професій і видів діяльності людей (*інженери полів* — агрономи; *конструктори зерна* — селекціонери; *політбійці ударних буднів* — агітатори; *літописці сучасності* — журналісти; *невідомі солдати кіно* — каскадери; *хлоп'ячі комісари* — піонервожаті); 4) перифрази, які описово називають представників тваринного і рослинного світу (*ровесник мамонта* — зубр; *живий барометр* — павук; *орел з гребінцем* — півень; *хліб півдня* — кукурудза; *живі пам'ятники* — дерева); 5) перифрази — описові назви конкретних предметів, машин і механізмів (*сталевий землекоп, лопата XX віку* — екскаватор; *свинтокрила машина* — вертоліт; *натрієве «сонце»* — електролампочка; *символи дружби* — сувеніри; 6) перифрази — описові назви корисних копалин, хімічних речовин, мінералів (*чорне золото* — вугілля, нафта; *сонячний камінь* — янтар; *король мінералів* — алмаз; *матеріали віку* — полімери); 7) перифрази, що образно-описово називають установи, організації тощо (*Ельбрус нашої культури* — Всесоюзна наукова бібліотека ім. В. І. Леніна; *штаб галузі* — міністерство); 8) перифрази — описові назви абстрактних понять (*корчагінська вузькоколійка* — випробування; *позиція відповідальності й любові* — патріотизм; *сплав алмазної міцності* — дружба); 9) звороти, що вживаються для образно-описової характеристики спортивних понять (*снігові снайпери* — біатлоністи; *літаючі лижники* — стрибуни з трампліна; *гра сторіччя* — хокей; *залізна гра* — важка атлетика; *посол миру* — спорт).

Наведені приклади, зрозуміло, не вичерпують всіх тематичних груп перифрастичних зворотів, до цього ж у межах кожної з названих можна було б виділити ряд підгруп (так, лише у третій групі нами зафіксовано майже 60 назв професій і видів діяльності людей, які активно піддаються образно-описовій трансформації). Відзначаючись чіткістю й стрункістю побудови, публіцистичною загостреністю, образністю, перифрази стають не тільки другими найменуваннями предметів, а й виділяють їх певні характерні риси, необхідність у яких викликається тематичним спрямуванням того чи іншого газетного матеріалу.

Проте на шпальти газет інколи потрапляють вирази, що лише з першого погляду претендують на оригінальність, свіжість та образність. Очевидно, правильно помічено, що дехто з авторів намагається бути «метафоричним» за всяку ціну, в результаті чого, крім зовнішньої, поверхової художності, такі звороти за собою нічого не несуть, стають невиправданою самоціллю [21]. Ось деякі з перифрастичних зворотів такого типу, зафіксовані нами у досліджуваних газетах: *п'ятитонний качконіс* — підйомний кран; *червоні безсмертники* — партизани; *гірські вершини науки* — політекономія; *нафтові королі* — буровики; *гаряче золото* — місяць; *нервова система країни* — зв'язок; *стінна печатка* — стінгазета; *сіра на-*

волочка — хмари; *вартові нашої планети* — дипломати; *сусіди сонця* — пастухи тощо.

Значний інтерес являє собою лексичний склад перифрастичних зворотів, які використовуються у досліджуваному матеріалі. Аналіз показує, що існує ряд слів-сигналів (термін Д. П. Вовчка), навколо яких найчастіше організується перифраза. Так, із стрижневим словом *майстри* нами зафіксовано 41 перифрастичний зворот різного значення; слово *край* лежить в основі 28 перифраз; 26 зворотів із найрізноманітнішим значенням об'єднуються навколо центрального слова *люди*, стільки ж — навколо слова *місто*, продуктивними словами-сигналами виступають *любителі, лицарі (рицарі), золото.*

В основі перифрази лежить метафора, яка є «завершенням, підсумком художнього пізнання об'єкта на даному етапі»[22]. Наявний матеріал дає підстави стверджувати, що у складі перифрастичних зворотів найактивніше метафоризуються такі групи лексики: іменники — назви істот (*зелений друг* — ліс, *посланець космосу* — метеорит, *металевий метелик* — літак); іменники, що називають професію або рід заняття людей (*молодого часу ковалі* — комуністи, *великий конструктор* — природа, *природні санітари* — мурашки); терміни на позначення частин тіла, органів людини (*друге серце* — партквиток, *кровоносні судини землі* — руки); виробнича термінологія (*крокуюча шахта* — екскаватор, *фабрика хліба* — поле, *будова віку* — БАМ); військова термінологія (*авангард суспільства* — комуністи, *полководець людської думки* — слово, *вартові здоров'я* — лікарі). У мові газети широко використовуються перифрастичні звороти експресивно-зниженого стилістичного забарвлення (*індустрія обману* — буржуазна пропаганда, *матінка усіх покидьків* — холодна війна, *шпигунська імперія, «кухня» брехні* — ЦРУ тощо).

Перифраза набуває особливої виразності й образності у тих випадках, коли до її складу вводяться слова-компоненти, що мають різне стильове забарвлення і належать до різних сфер спілкування людей. Чим віддаленіші ці сфери, чим контрастніші ці стилістичні колорити, тим яскравішою, вражаючою буде створена одиниця [23], тому що «стилістичний ефект часто досягається завдяки порушенню законів логіки»[24]. За цим принципом організовані перифрази типу *«мисливець» за голами* — О. Блохін; *лікарі картин* — реставратори; *живі пам'ятники* — дерева та ін. Особливо яскраві образи створюються у перифразах-оксюморонах, наприклад: *місцевий Еверест, гаряча заметіль, щирий заздрісник, наступати п'ятами назад, чорний колір веселки.*

Наближаючись до розгорнених метафор або метонімій, перифраза завжди несе в собі певну оцінку явищ, допомагає яскравості, виразності зображення [25]. Особливо багаті її контекстуально-синонімічні можливості. Словники, як відомо, не фіксують синонімів до слова *ліс*. Перифрастичні звороти не тільки відкривають такий ряд, а й творять значну кількість синонімів до цього слова: *зелений океан, зелене багатство, зелений друг, «зелений гомін»,*

«зелений цех», зелений вартовий, зелений оазис, зелена скарбниця, цех здоров'я, природний «завод-автомат», пишний одяг Землі, легені планети, жива фабрика природи тощо.

Ми представили лише окремі теоретичні і практичні аспекти лексико-семантичної і стилістичної характеристики перифрази, яка домінує у публіцистичному стилі, і зокрема у мові газети. Однак уже вони — переконливий доказ того, що перифраза вимагає детального і всебічного вивчення, глибокого лінгвістичного і літературознавчого аналізу.

[1] *Будагов Р. А.* Язык в эпоху научно-технической революции.— Филол. науки, 1972, № 2, с. 3. [2] Див.: Мова сучасної масово-політичної інформації. К., 1979, с. 5. [3] Див.: *Солганик Г. Я.* Лексика газеты. М., 1968, с. 8. [4] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 р. К., 1983, с. 74. [5] Науково-технічний прогрес і мова. К., 1978, с. 93. [6] Мова сучасної масово-політичної інформації, с. 143. [7] *Свашенко А.* Перифрази та їх синтаксичні функції в творчості Лесі Українки.— В кн.: Леся Українка: Матеріали ювілейної республіканської наукової конференції. К., 1983, с. 193. [8] Сучасна українська літературна мова. К., 1975, с. 131. [9] Див.: *Плющ П.* Фігури мови в «Енеїді» І. Котляревського як засіб гумору.— В кн.: Слава сонцем засіяла. К., 1972, с. 161. [10] Див.: *Свашенко А.* Зазнач. праця, с. 196; *Москаленко Н.* Авторська переробка фразеологізмів у мові творів Лесі Українки.— В кн.: Леся Українка: Матеріали ювілейної республіканської наукової конференції, с. 234. [11] Див.: *Уткина В. П.* Перифрастический оборот в русской художественной литературе.— Изв. Крым. пед. ин-та. Т. 33. Симферополь, 1959, вып. 1, с. 95. [12] *Ларин Б. А.* История русского языка и общее языкознание. М., 1977, с. 223. [13] Див.: Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. М., 1980, с. 88—95. [14] *Вовчок Д. П.* Экономическая функция газетных метафорических перифраз: Исследования по стилистике. Пермь, 1980, вып. 4, с. 227. [15] Див.: *Синельникова Л. Н.* К вопросу о сущности перифразы как функционально-семантической единицы речи.— В кн.: Вопросы грамматического строя современного русского языка. М., 1972, с. 256—257. [16] Див.: *Малажай Г. М.* Сучасная беларусская мова. Перифраза. Мінськ, 1980, с. 16—17. [17] Див.: Русский язык: Энциклопедия. М., 1979, с. 203. [18] *Уткіна В. П.* Зазнач. праця, с. 109. [19] *Синельникова Л. Н.* Зазнач. праця, с. 259. [20] *Вакуров В. Н., Кохтев Н. Н., Солганик Г. Я.* Стилистика газетных жанров. М., 1978, с. 10. [21] Див.: Мову публіцистики — на вищий щабель: Передова.— Мовознавство, 1981, № 6, с. 7. [22] *Коптілов В. В.* Метафора Миколи Бажана.— Укр. мова і літ. в шк., 1979, № 10, с. 22. [23] Див.: *Вакуров В. М., Кохтев М. М., Солганик Г. Я.* Зазнач. праця, с. 76. [24] *Артюнова Н. Д.* Тождество или подобие? — В кн.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1983, с. 22. [25] Див.: Сучасна українська літературна мова: Лексика и фразеологія / За ред І. К. Білодіда. К., 1973, с. 88.

Надійшла до редколегії 21.03.84

Г. М. САГАЧ, канд. філол. наук, Київ. ін-т іноземних мов

ЕКСПРЕСИВНИЙ СЛОВОТВІР У ЖАНРІ ДРАМАТУРГІЇ

Мова драматичних творів має свою специфіку. Слово в драматичному творі невіддільне від жесту, міміки, специфічної авторської поведінки, гри. Тому функція монологу, діалогу, полілогу в драматичному творі є активнішою, дійовішою, насиченішою експресивними засобами порівняно з діалогами, полілогами в прозі. На наш погляд, драматичні та поетичні твори в цьому відношенні мають більше спільних рис порівняно з прозовими творами.

Їх об'єднує змістове навантаження, посилення ролі кожного окремого слова порівняно із словом у прозових творах. Мовні партії героїв п'єси повинні бути максимально виразними й індивідуалізованими [1].

Мова драматичних творів виявляє досить високу насиченість засобами експресивного словотвору. Як правило, лексеми з емоційними суфіксами є показником розмовного стилю мовлення, активно вживаються в мові так званих «характерних» персонажів у п'єсах О. Корнійчука, О. Коломійця, М. Зарудного, Є. Кравченка, О. Підсухи, Ю. Мокрієва, В. Минка та інших драматургів. Напр.: Галушка: Що не кажіть, а *грошики* в кожного є, і жизнь у нас цвітуща (О. Корнійчук); Максим: Про що гадати, як стоїть *катюга,* Нікчема й зрадник. Тут розмові край (О. Левада).

Найчастіше експресивний словотвір у мові персонажів, що тяжіє до розмовності, надає словам, особливо назвам речей, предметів, відтінку інтимізації, властивої розмові людей, які добре знають і розуміють один одного. Напр.: Трохименко (з порога): Буряки ваші — просто чудо! А от з кукурудзою у вас є один маленький *непорядочок* (О. Левада); Вони, вони! З моєї роти *хлопці* Співали пісню нашу фронтову, Махорку тут курили перед боєм, *Махорочку,* що видав старшина... (О. Левада).

У ситуаціях, коли драматург перенасичує мову персонажа інтимізованими формами, досягається стилістичний ефект фальшивоманірного сюсюкання, нещирості, фамільярності. Наприклад, мова міщанина Косяка з п'єси М. Зарудного «Веселка»: Треба було *борошенця* менше, *Оленько, трошки* менше... *Корівку* ще не видоїла? Прибавляється *молочка,* прибавляється...

Зменшувально-пестливі суфікси виконують найчастіше позитивні функції — передають почуття любові, ніжності, доброти, зрідка — функцію творення чистих демінутивів, без ознак емоційності. Наприклад, у мові майора Срібного лексема *мішечок* має демінутивне значення: Срібний: Та це я. Пробачте. *Мішечок* мій. Порівняємо переосмислення цієї лексеми у мові Ватутіна: Ватутін: І ви з Тимком лягайте. По черзі. На добраніч (Сідає на постіль). А з Києва ударити на південь. А з півдня — Конєв. Мішок, *мішечок*... (Л. Дмитерко). У цьому випадку експресія фрази посилюється експресією суфіксації.

Українські драматурги активно використовують засоби експресивного словотвору. Посилену експресію у поєднанні з експресивним словотвором виявляє фразеологія. У зворотах типу: *до ниточки, до рисочки, жодного пунктика, до крихточки, ні хвилинки (ні хвилиночки)* експресивність посилюється шляхом накладання експресивності фразеологічного звороту на експресивність словотвору. Напр.: Сергеєв: От ми й дома... *І в наше віконце засвітило сонце...;* Терлецький: Не те. *Останню ниточку* не хочеш рвати (Л. Дмитерко).

Вдало використовує експресивний словотвір з метою передачі психологічного стану героїв О. Левада. Так, у п'єсі «Шлях на

Україну» драматург стилізує мову персонажів під фольклорну. Наприклад, партизанка Ярина тужить за своїм чоловіком: Я вітром би помчала над полями, *голубкою* б летіла у лісах, *хмаринкою* пливла б у синім небі, щоб милого побачити свого!

Тут традиційний образ Ярославни, вірної дружини, її туга за коханим органічно вплетені у мову радянської жінки-партизанки. Цьому сприяють і усталені образи: *голубкою б полетіла, хмаринкою попливла,* експресивний словотвір у лексемах *голубка, хмаринка,* весь емоційний лад уривка. Цікаво обігрує О. Левада прізвище одного з персонажів п'єси «Шлях на Україну» Орлика: О р л и к: «Я не орел. Я всього тільки *Орлик*». Таке у мене прізвище. Але в бою я теж, можливо... Суфікс **-ик** у даному випадку набуває експресивного звучання гордості паралельно із демінутивним (зменшувальним) значенням.

При поєднанні контрастного емоційного наснаження у одній репліці, за допомогою пейоративних та зменшувально-пестливих суфіксів, досягається вищий ступінь експресивності, ще більше посилюється афективність фрази в цілому. Напр.: Б а б у с я: *Звірюки!* Звірі! Нелюди лихі! *Яриночко... Голубко моя сиза...* І що ж и тепер синові скажу... (О. Левада).

У комедіях експресивний словотвір найчастіше передає іронію, зневагу до сатирично зображених негативних образів. Наприклад, у комедії О. Левади «Серця і долари» активно використовуються оцінні слова із суфіксами здрібніло-пестливого значення, надаючи висловлюванню виразного іронічного відтінку: В а д и м: Хелло, *містерчик Кайманчик!*

Зменшувально-пестливі суфікси в словах-звертаннях фольклорної маркованості можуть набувати у відповідному контексті іронічного, презирливого звучання, як, наприклад, у п'єсі Л. Дмитерка «Навіки разом» в устах Жбурляя: Одійди, *серденько.* У тебе ж такі гарні вуса, як у пацюка, і *личко* біле-біле...

Другою важливою особливістю мови драматичних творів є яскрава індивідуалізація мови персонажів драматичного твору: «У літературному творі мова людей, у ньому зображених, перш за все мотивована тими характерами, з якими вона пов'язана, властивості яких вона індивідуалізує... Характер переходить у мову», — писав Л. І. Тимофєєв [2]. Відсутність авторського опису, пояснень, інших допоміжних засобів для розмежування різних персонажів п'єси вимагає максимальної індивідуалізації мови персонажів, особливої уваги автора до слова. Звичайно, у прозових творах індивідуалізація мови персонажів також має велике значення, але тут ідеться про вищий ступінь індивідуалізації мови драматичного твору порівняно з прозовим.

Мові персонажів драматичних творів, як і художній літературі в цілому, властиве вживання фольклорних елементів. Специфічна фольклорна експресивність, її позитивна оцінність, ліризм, м'якість притаманні мові позитивних героїв — молодих дівчат, жінок-трудівниць тощо. Наприклад, монолог завідуючої фермою Качур Меланки з п'єси Є. Кравченка «Емігранти» пройнятий фольклорни-

ми елементами: Я чула від батька таке. Колись там угорі під греблею поміщицького ставка була *криничка* з чистою, смачною водою. Пан біля неї поставив *капличку* з розп'яттям. Піп все це освятив — і пішла чутка, що в *криничці* свячена чудотворна вода. Щороку туди приходили сотні людей, піп відправлял молебні. Отже, і пан, і піп мали від цього великий зиск. А під час революції ставок розірвало, *криничку* замутило, не стало й капличці.

Порівняємо стилізовану мову кобзаря з п'єси Л. Дмитерка «Навіки разом», забарвлену фольклорним колоритом, який створюється, зокрема, і відповідними засобами експресивного словотвору: Солом'яні *бички* мав, На припічку зимував, Та не кажи, *серденько,* Що з тобою почував...

У мові персонажів простежуємо активне використання книжної — термінологічної, професіональної лексики. Наприклад, жартівливий діалог Віктора і Вадима в п'єсі О. Левади «Серця і долари». Цікавий також монолог маленької Оленки з п'єси О. Левади «Марія». У мові дитини віддзеркалюються елементи мови дорослих, зокрема ділового стилю (Спасибі вам за критику...), розмовного (стане стидно), дитячого (А край дороги *кущики, кущики, кущики...*).

Наведемо приклад поєднання різних стилів: військової термінології, розмовно-фольклорного (з експресивним словотвором): Касьянов: Навіть при нелюдських зусиллях реалізувати його не можна. Протягом трьох-чотирьох днів перекинути з-під Букрина під Вишгород, за двісті з гаком кілометрів, десятки тисяч людей, сотні танків, тисячі тонн бойової техніки без доріг, восени, через три переправи — Дніпро, Десну і знову Дніпро, — і все це на очах противника, — *соколику* мій, *соколику* мій... Даруйте, але це все одно що ви переконували б мене полетіти зараз на Місяць... (Л. Дмитерко).

Оригінальними є експресивні форми, утворені поєднанням суфіксів із незвичними основами, напр.: *Осудовисько* на весь колгосп (О. Левада). За фольклорними мотивами утворено експресивний образ *дівчатка-павичатка* у п'єсі О. Левади і А. Малишка «Арсенал».

Пейоративні (збільшено-зневажливі) суфікси іменників у мові драматичних персонажів вживаються дещо обмеженіше порівняно із зменшувально-пестливими. Вони надають лексемам виразного пейоративного, зниженого, розмовного емоційного відтінку. Напр.: Лісницький: Кому він вірний був, цей лиходій, *злодюга* і пройдисвіт? Чи польським комісарам, у яких служив у Києві й украв державні гроші, за що і був засуджений до страти? (Л. Дмитерко).

Жартівлива емоційність зрідка створюється за допомогою пейоративних суфіксів. Напр.: Орлик: Без пересадки — к чортам на сніданок. А не на Дністро! «Мене там вперше куля охрестила!» Знайшов, чим хвалитися. Мовляв, їхала *роззявляка* та *проворняці* дишлом в рот... (О. Левада). Афективний вираз *одну малесень-*

ку хвилиночку яскраво передає значення дуже короткого часу: Одну хвилину... *Одну малесеньку хвилиночку...* (О. Левада).

Пейоративні суфікси можуть надавати лексемам значення афективності. Пор.: *хабаряка, мордяка, свинюка* тощо.

Авторські ремарки у драматичних творах, в основному, мають нейтральну загальновживану лексику. Засоби експресивного словотвору в них представлені мінімально і лише зменшувально-пестливою суфіксацією. Найчастіше зменшувально-пестливі суфікси виступають у описовій, зменшувальній (демінутивній) функції на відміну від мови персонажів, де ці суфікси мають характеризуючу функцію. Напр.: Похмурий каземат. Максим стоїть біля загартованого *віконця,* вдивляється вдалину, де за Дніпром рожевіє світанок (О. Левада); Пізня осінь. Жовкне, падає листя молодого саду, чорніє рілля. Над вузенькою форсою, що виблискує в гущавині кущів і латаття, зіп'явся хитний *місточок* (М. Зарудний).

Лише зрідка у авторських ремарках зустрічаються лексеми із експресивним словотвором, наприклад, у випадках, коли якийсь персонаж протягом усієї п'єси має пестливе ім'я. Так, у п'єсі Л. Дмитерка «Генерал Ватутін» старший технік-лейтенант називається лише *Галинкою* Шовкопряд: До світлиці вривається *Галинка* Шовкопряд, її зупиняє Тимко. Так автор передає своє прихильне, позитивне ставлення до дівчини.

На основі аналізу драматичних творів українських радянських авторів можна зробити висновки:

у драматичних творах (драмах, комедіях) широко й продуктивно вживаються слова з емоційними суфіксами, частіше зменшувально-пестливими, що передають широкий діапазон оцінок: позитивних, негативних, афективних, рідше — зменшувально-пестливих; суфікси іменників створюють демінутиви без ознак емоційності (авторські ремарки);

за джерелами експресивний словотвір у драматичних творах поділяється на групи: розмовного походження; фольклорної маркованості;

засоби експресивного словотвору виконують такі основні функції у драматичних творах: творять оцінні, зменшувально-оцінні, афективні лексеми;

експресивний словотвір є одним з продуктивних, яскравих засобів індивідуалізації мови персонажів;

мовні партії персонажів виявляють високий ступінь експресивності, емоційності.

Зменшувально-пестливі суфікси виконують в драматичних творах такі основні функції: створюють позитивно-оцінні якості персонажів: у звертаннях до інших персонажів, особливо до дітей; надають зневажливо-зниженого, іронічного забарвлення у контекстуальному використанні; передають афективний, збуджений психологічний стан чи, навпаки, духовне безсилля, слабкість персонажа; виступають продуктивним засобом інтимізації.

Пейоративні суфікси іменників створюють знижену, негативну, іноді лайливу оцінність; передають афективні значення.

В описовій авторській мові (ремарках) зменшувально-пестливі суфікси утворюють демінутиви без ознак оцінності; зрідка передають емоційні поняття; на них наче «переливається» емоційність контексту.

Комедії виявляють дещо вищий ступінь використання засобів експресивного словотвору порівняно з драмами.

Виразну характеризуючу роль грає міра, ступінь насиченості мовних партій персонажів засобами експресивного словотвору.

Сучасні українські радянські драматурги продуктивно й творчо використовують різні мовно-виражальні засоби, зокрема експресивного словотвору, збагачуючи їх новим, індивідуальним значенням, досягаючи вершин художньої правди. Майстер художнього слова К. Федін ще у 1933 р. дуже добре сказав: «...письменник зобов'язаний пам'ятати, що при тому самому ідейному рівні двох творів той з них має більшу художню цінність, у якому якість слова вища. Він зобов'язаний у своїх творах прагнути до вищої якості. Цього від нього вимагають література, читач, епоха»[1].

[1] Див.: *Пустовойт П. Г.* От слова к образу. К., 1974, с. 155. [2] *Тимофеев Л. И.* Теория литературы: Основы науки о литературе. М., 1945, с. 120. [3] *Федин К.* Собр. соч.: В 10-ти т. М., 1954, т. 9, с. 357.

Надійшла до редколегії 19.03.84

А. О. СВАШЕНКО, канд. філол. наук, Харків. пед. ін-т

ПЕРИФРАЗИ ТА ЇХ СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ В ПОЕЗІЇ І. Я. ФРАНКА

Перифрази, за висловом К. Маркса і Ф. Енгельса, становлять собою «опис одного якого-небудь відношення як виразу, як способу існування чогось іншого»[1]. Для опису добираються найбільш характерні та істотні ознаки якогось предмета чи явища, що «дозволяє бачити зображуване в новому раптовому ракурсі»[2] і виявляє емоційне ставлення мовця до зображуваного. Звичайно, зловживання перифразами утруднює сприймання, робить мову штучною, часом *манірною і незграбною чи дистильовано* вишуканою, а значить і позбавленою живої теплоти. Уміле, вмотивоване вживання перифраз майстрами слова XIX—XX ст. доводить безмежні стилістичні можливості цього тропа (див. праці В. В. Виноградова, І. Р. Гальперіна, А. Т. Рубайла, К. І. Кліменко та ін.)[3].

І. Я. Франко належить до тих українських поетів, для яких вживання перифраз є органічним. Однак цей виражальний засіб письменника ще не став об'єктом літературного чи лінгвістичного дослідження. Правда, Л. М. Полюга побіжно розглядає окремі перифрази (*кришталевий океан, синій кришталь, лазурове море — небо*), але називає їх «описовими словосполученнями», «зворотами», *«поетичними замінниками»*[4].

Дана стаття становить собою спробу аналізу семантики, структури і стилістичних функцій перифраз у поетичних творах

І. Я. Франка [5]. Для аналізу використано оригінальні поезії, поетичні переспіви та переклади, вміщені в першому—восьмому томах повного зібрання творів І. Я. Франка [5].

Об'єктом дослідження є іменні перифрази та в окремих випадках перифрази-висловлювання.

Іменні перифрази поезій І. Франка здебільшого являють собою двочленні (рідше тричленні) найменування, створені за структурною моделлю — стрижневе слово (іменник) + кваліфікуюче означення (узгоджене чи неузгоджене): а) *метелики холодні* — сніг, *кровавий танець* — битва, *старі бренькачки* — кайдани, *небесний салон* — рай та ін.; б) кваліфікуюче неузгоджене означення, виражене формою іменника в родовому відмінку, — традиційна структура перифраз: *дні весни* — юність, *діти весни* — квіти, *властивець природи* — людина, *повитуха зелепугів* — муза, *добробуту руїна, гріб моралі* — корчма та ін.; в) кваліфікуюче неузгоджене означення, виражене формою місцевого відмінка, — структура, невластива російській поетичній фразеології початку XIX ст. [6], але типова для поетичної фразеології Т. Г. Шевченка (пор.: *в мережаній лівреї донощики і фарисеї, лакеї в золотій оздобі* — дворянство, *ідоли в чужих чертогах* — боги [7], а ще більшою мірою для поетичної фразеології Франка: *темнолюбець в рясі, брехня у чорній рясі* — духовенство, *кат у фраку* — пан, *херувими у модних суконях* — панночки та ін.).

Перифрази-висловлювання становлять собою еквіваленти простих чи складних речень: *той, що світ створив з нічого* — бог, *той брат, що так стогне в пітьмі* — народ.

Коло понять, що зазнають перифрастичної заміни, у Франка досить широке. Можна виділити дві тематичні групи. Перша група — це поетичні образи: а) природи, флори і фауни: *кришталевий океан, лазурове море, чисте джерело, море неба, вічне, лазурове, млистий блакить, неба брами* — небо, *перли в його шаті* — зорі, *денне око* — сонце, *меланхолія тьмяна* — місяць, *гінці променисті* — проміння, *посланці півночі в далекім юзі* — журавлі, *діти весни* — квіти; б) життя: *життєва війна, тягар життя, тачка життя, маскарад життя* та ін.; в) смерті: *великий пан, царство супокою, сон вічний;* г) людини: *пан усіх творів, властивець природи, найніжніші, найліпші, найкращі поміж твоїх дітей;* д) поезії, мрії, думки: *красавиця чудова* — поезія, *золотокрила пташка, підстрелена пташка, сердечна дружина* — пісня, *країна мрій, будякове насіння, чуття легкокрилі, барвистії діти* — мрії; е) почуттів: *сестра любові* — ненависть; є) юності: *дні весни;* ж) долі: *хвилі фортуни.*

Усі перелічені поняття типові для перифраз світової [8] і російської поезії його попередників і сучасників [9].

Друга група — це перифрастичні назви понять, що становлять собою філософські, соціально-економічні, політичні, технічні категорії другої половини XIX — початку XX ст.: *тривога на одній нозі, залізний віз* — поїзд, *політичне поле, економічне поле, ланцюг традиції, фонетична гідра* та ін.

Така семантика Франкових перифраз зумовлює і характер їх складників. Це, з одного боку, складники традиційних перифраз типу *море, поле, океан, перли, посланці, герої, діти, дні* та ін., з якими ней, за його словами, «щасливо обдарований психологічний крез і копач захованих скарбів»[10] створює яскраві перифрастичні характеристики зовсім інших явищ. Пор.: *воздушные поля* (Княжнін), *поле небесное* (Жуковський), *поле эфирное* (А. Глебов) — небо і *загальних питань море синє, океан щоденщини й застою, політичне поле, економічне поле.*

Слідом за Т. Г. Шевченком, у якого І. Я. Франко відзначає вживання «силоміць зчіплених асоціацій», «щоб викликати в душі занепокоєння, напруження»[11], поет часом будує свої перифрази з традиційним стрижневим словом на неприродних асоціаціях, досягаючи при цьому найсильнішого ефекту. Приєднавши до стрижневого слова *герої* два несумісні с точки зору асоціативного мислення поняття *будуари* і *Панама*, створивши за фразеологічним кліше (герой Полтави, герої Шипки, герої Плевни) фразовий неологізм *герої будуарів і Панами*, Франко піддає нищівній критиці новітнє панство, що підпималось по ієрархічній драбині, не гребуючи шахрайством (будівництво Панамського каналу) та покровительством впливових коханок.

Руйнування традиційних семантичних моделей перифраз здійснюється, з другого боку, шляхом введення до їх складу просторічних лексем чи лексем негативного плану — тенденція, властива вже поезії Т. Г. Шевченка. Простежимо це явище на прикладі перифрастичних характеристик панів і царів у поезії Т. Г. Шевченка: *кати вінчані, всесвітні шинкарі, криваві шинкарі* і в І. Я. Франка: *зрада у порфірі* — царі, *кат у фраку* — пани.

В ролі складників перифрастичних виразів у І. Я. Франка вживається наукова і термінологічна лексика — явище, започатковане в українській поезії Франком, і, як засвідчує сучасна радянська поезія, досить перспективне [12]. Це такі стрижневі слова перифраз, як *фонд, цивілізація, кондуктор, апартаменти* (пор.: *щастя фонд залізний, апартаменти державні* — тюрма, *цивілізація, обернена вверх дном,* — корчма; *поїзду кондуктор* — бог). Ще частіше лексеми такого типу вживаються як неузгоджені кваліфікуючі означення в складі іменних перифраз: *ланцюг традиції; в вік електрики й реклами; матер'ялізму кайдани; культури кріпость, цивілізації тривкий опліт* — бундючна самооцінка панського палацу.

При аналізі перифраз Франкової поезії не можна не зупинитись на їх синоніміці. Синонімічність перифраз простежується в межах однієї і різних семантичних моделей. Уявлення про тюрму як приміщення створюють три слова: *дім, гніздо* і *апартаменти.* Семантика перифрази з нейтральним стрижневим словом *дім* забезпечується кваліфікуючими означеннями: *в'язенний дім; дім плачу, і смутку, і зітхання; дім горя і печалі.* Стрижневе слово *гніздо* поряд з іншими значеннями має значення: «місце, де збираються з злочинними та іншими недобрими намірами»[13], отже, поняття «оселя зла» ще посилюється кваліфікуючим означенням

(пор.: *гніздо гиржі, і зопсуття, і муки*). Стрижневе слово *апартаменти — розкішна квартира* — у поєднанні з кваліфікуючим означенням *державні: і розвели нас у апартаменти державні* служить засобом вбивчого сарказму. За однією семантичною моделлю створені перифрази-синоніми корчми: *добробуту руїна* і *гріб моралі*, де стрижневі слова *гріб* і *руїна* можуть мати спільне значення — «знищення, загибель», а синоніми *тьми і зопсуття едем* та *цивілізація, обернена вверх пнем* виникли на основі різних семантичних моделей: стрижневе слово *едем* — благодатний край, рай — у супроводі кваліфікуючих означень *тьми і зопсуття* створює уявлення про дурманну насолоду сп'яніння, що веде за собою моральне падіння, а стрижневе слово *цивілізація* як символ досягнень людства, розвитку матеріальної і духовної культури спростовується означенням *обернена вверх пнем.*

У поезії І. Я. Франка вживання перифраз завжди стилістично виправдане і художньо вмотивоване. Перифрастичне найменування предмета чи явища висвітлює нові риси його, дає змогу автору виявити своє ставлення до нього. Особливо показові в цьому плані перифрази-прикладки. Перифрази-прикладки до двох великих держав, Росії і Австрії, вказують на різне ставлення до них письменника: якщо Австрія — це *багно гнилеє між країн Європи, покрите цвіллю, зеленню густою; розсадниця недумства і застою; тюрма народів,* то в Росії І. Я. Франко бачить, з одного боку, *край крайностів жорстоких,* а з другого, *край туги і терпіння*, тобто дві Росії — Росію експлуатованих, яким він щиро співчуває, і Росію експлуататорів, яких він пристрасно ненавидить.

Однією з основних стилістичних функцій перифраз А. Т. Рубайло вважає «надання мовленню підвищеного тону і посилення його поетичного звучання»[14], правда, «в свій час функція урочистості принесла перифразам погану славу»[15]. Можна сказати, що чуття міри в цьому плані ніде не зраджує І. Я. Франкові. Поет завжди економно, але вдало користується перифразою для створення урочистого колориту. По-справжньому урочисто-торжествуючим гімном звільненої від пут релігії людини є вірш «Нема, нема вже владаря грізного», в якому урочистість забезпечується градацією перифраз, анафорою та періодичною структурою строф: Нема, нема вже *владаря грізного,* Нема *помічника в тяжкій потребі,* Нема *того, що світ створив з нічого,* — бога на небі! Такої ж високої напруженості досягають перифрази у поемі «Ex nihile» в пристрасній сповіді атеїста: *Нема того, що всемогучим словом усе з нічого вивів; все те я у розумовій кузні невтомно варив; своє завзяття гартував... при стосах, на котрих горіли ясні зірниці думки вільної — Молей, Джордано та Сервей.*

Перифрази як засіб створення історичного та локального колориту вперше в українській поезії вжиті Т. Г. Шевченком («Марія», «Неофіти»), у другій половині XIX і на початку XX ст. набувають значного поширення. Про це свідчить творчість Лесі Українки та Івана Франка.

Незрівнянний знавець всесвітньої історії, найдавнішого фольклору, дослідник і перекладач стародавніх рукописів, Франко вільно володіє системою тропів різних часів і народів і використовує її в своїх оригінальних творах для надання їм локального колориту. Перифразам у цьому плані відведена неабияка роль. У творах давньоруської тематики (поема «Ольга») вживаються перифрази *дажбожий люд, род Древи* — древляни, типові для давньоруських авторів двокомпонентні назви, а також прикладки-перифрази, створені на основі язичеських вірувань, естетичних уподобань наших предків: мотилі — *духи Весни*, цар всесвіту — *дажбог*.

Типове староіндійське звертання у вигляді перифраз із стрижневим словом *оздоба*, з яким поет зустрівся під час роботи над перекладом «Махабхарати»: *красо й оздобо Пуру всіх*, органічно вплітається в канву оригінальної легенди «Цар і аскет» у почесному найменуванні аскета в устах царя Гарісчандри: *Поклін тобі, святих усіх оздобо* і разом з типово індійською перифразою *палата Індри — рай* та препозитивною перифразою-прикладкою: *перед брами преславної столиці бога Сіви, Варанасі* служить одним з яскравих і економних колористичних засобів.

У творах біблійного циклу поет вдається до перифраз, навіяних біблійною поетикою: *небесна стеля* — небо, *денне око* — сонце, *передтечі Єгови* — хмари, блискавка, вітер, дощ; *край овець і ячменю, — Палестина, город божий* — рай, чи перифраз, точно процитованих з біблії: *Ізрайля сини*.

Ідею багатоступінчатості образних еквівалентів, перифрастичних прикладок паралельно з основним найменуванням, властиву праматері біблійної поетики, культовій сумерійській і ассірійсько-вавілонській поезії, Франко блискуче використав у своїх творах на біблійні теми. Ось зразок із сумерійських пам'яток у перекладі поета: *Азад, дух-нищитель, Азад, дух ворожий, дух зарази*, ось вавілонський напис у його ж перекладі: *Набукудурріуссур, величний князь, могучий син Тінтіра, намісник Ірді, сонце свого краю*... А ось рядки з поеми «Смерть Каїна»: *а йому, царю всіх творів, дідичеві раю, йому не можна* — Каїну, *гніздо утраченого щастя, джерело безбережного горя, привид зрадливий* — рай.

Перифраза як засіб іронічний у світовій літературі вживається з XVIII ст. У поетичному доробку Франка ця функція тропа належить до найпродуктивніших. Одним із прийомів створення комічного враження від образу Дон Кіхота є протиставлення перифраз, якими називає себе сам мандрівний лицар або на які він щиро сподівається, оцінюючи якнайвище свої вчинки, перифразам, що характеризують його устами сторонніх, *не діткнутих мрій густим туманом*. Пор.: *відважний лицар, цвіт лицарства, на все злеє божий бич* і *страховище залізне, густо порохом покрите* (в оцінці подорожніх дівчат), *дивовижнеє страшило на коні в залізних бляхах* (в оцінці господаря Андрійка), *чорт у блясі* (в оцінці ченця-бенедиктинця).

Комізм перифраз досягається й іншими способами. Це може бути поєднання абсолютно несумісних компонентів, перифраза-оксюморон: О. Тиховичу Мовчальський, Бесідниче наш великий, Ти, прославлений широко *Демосфене без'язикий;* повна відповідність перифрастичних найменувань реаліям: *овечий батько* — вовк; дисонанс стрижневого слова перифрази з контекстом: *Ануте, братіє, дерзайте і плоть волову умерщвляйте;* у мові семінаристів зміст перифрази розкривається далі: *захрустіли під ножами волові шницлі, кондуктор небесного салону* — бог. Комічний ефект перифрази може забезпечувати такий прийом, як гіпербола: *капці ж бо то капці! Що, мабуть, ще дідчій бабці шлюбним обувом були.*

Іронія переростає в сарказм, коли поряд стоять слова парнаського лексикону і слова просторічної чи навіть вульгарної лексики: *Музо, мученице бідна... в повитуху зелепугів здеградована з богині.* Мабуть, серед перифраз Музи всіх племен і народів ніде не зустрінеш такого об'ємного і влучного виразу, до якого Франко теж прийшов не відразу. Пор. першу редакцію цього речення: *вічна мученице Музо, ангеле римовних трудів.* І в цьому образі можна простежити шевченківські традиції, згадаємо іронічно-знижене звертання до Музи у поезії Великого Кобзаря: *старенька сестро Аполлона, моя сусідонько убога.*

Отже, можна сказати, що Франко був новатором у вживанні такого шаблонного прийому, як перифрази. Нові структурні й семантичні моделі, сміливе введення до складу перифраз просторічної та науково-технічної лексики — риси, властиві сучасній українській поезії.

[1] *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 275. [2] *Николаева З. В.* Перифразы в поэтических произведениях Н. А. Некрасова.— Вопр. рус. яз. Ярославль, 1969, вып. 3, с. 234. [3] Див.: *Виноградов В. В.* Стиль Пушкина. М., 1948, с. 618; *Гальперин И. Р.* Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, с. 459; *Рубайло А. Т.* Художественные средства языка. М., 1961, с. 69; *Клименко Е. И.* Традиции и новаторство в английской литературе. Л., 1961, с. 192, 164. [4] Див.: *Полюга Л. М.* Слово у поетичному тексті Івана Франка. К., 1977, с. 90. [5] Див.: *Франко І.* Повне зібрання творів: У 50-ти т. К., 1976. [6] Див.: *Григорьева А. Д.* Поэтическая фразеология конца XVIII—начала XIX в.— В кн.: Образование новой стилистики русского языка в пушкинскую эпоху. М., 1964, с. 11, 20. [7] Приклади взяті за виданням: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6-ти т. К., 1963. [8] *Балли Ш.* Французская стилистика. М., 1961. 394 с. [9] *Свашенко А.* Перифрази та їх стилістичні функції в творчості Лесі Українки.— В кн.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. К., 1973, с. 194—195. [10] *Франко І. Я.* Із секретів поетичної творчості. Львів, 1961, с. 54, 61. [11] Там же. [12] Див.: *Свашенко А. О.* Науково-технічна термінологія як елемент перифраз у сучасній українській радянській поезії: Тези республіканської конференції з проблеми «Науково-технічний прогрес і мова». Житомир, 1976, с. 132—133. [13] Словник української мови: В 11-ти т. К., 1971, т. 2, с. 95. [14] *Рубайло А. Т.* Зазнач. праця, с. 69. [15] *Гальперін І. Р.* Зазнач. праця, с. 168.

Надійшла до редколегії 12.03.84

Л. А. АЛЕКСІЄНКО, канд. філол. наук, Київ. ун-т

НАУКОВИЙ ТЕКСТ І ЙОГО АВТОР

Активно розроблювана марксистсько-ленінською філософією гносеологічна проблема розуміння дозволяє лінгвістам глибше подивитися на процес створення будь-якого тексту, в тому числі й наукового [1].

Розуміння багатоаспектне і пов'язане з усією складністю соціально-культурного буття людини як суб'єкта спілкування і пізнання. Виділимо в цій поліфункціональності розуміння один його тип, який вважається найбільш поширеним — розуміння, зв'язане з мовною комунікацією. Цей тип розуміння проявляється у функціонуванні текстів. Зрозуміти текст — значить розкрити його смисл, виходячи насамперед із того, що закладено в самому тексті.

Природно, що текст створюється автором для того, щоб його сприйняли і зрозуміли. Отже, авторові доводиться займатися викладом потрібної інформації і оформленням її в такий спосіб, щоб вона була краще зрозумілою. При цьому так чи інакше виявляється ставлення самого автора до предмета, ступінь його інформованості. Усе це формує логіко-комунікативний і модальний план тексту, з якого виходить адресат, намагаючись зрозуміти його, узяти для себе певну інформацію, нові знання.

Будь-який текст — це мислительно-мовне утворення.

Теоретична стилістика вважає, що «стиль виникає лише при використанні мови, тобто при обов'язковому впливові на мовлення екстралінгвістичних факторів, і оцінюється у співвідношенні з цими факторами як доцільне або недоцільне використання мовних засобів для виконання певних комунікативних завдань»[2].

Реалізуючи комунікативне завдання, автор свідомо організує текст. Так, у художньому тексті засобами актуалізації смислу виступають не лише елементи мовної системи, а й структурні елементи композиції, при цьому створюється продуманий автором складний ігровий ефект.

Науковий текст порівняно з іншими має певні особливості, пояснення яким можна знайти, аналізуючи синкретично автора і адресата цього тексту.

При розгляді наукових текстів незалежно від їх теоретичної специфіки (математичні, природничі, технічні, гуманітарні і т. д.) привертає увагу той факт, що жоден із них не обходиться без конструкцій і зворотів типу: *отже, звідси випливає; разом з тим не можна не помітити; зупинимося на; далі відзначимо; наприклад, пор. з; перейдемо до* і багатьох інших. З точки зору традиційної стилістики такі вирази вважаються семантично спустошеними, непотрібними в мовленні [3].

У семантичному запису цих слів і виразів, який пропонує А. Вежбицька, обов'язково наявний метаплеоназм *говорю* [4].

Наведемо кілька прикладів семантичного запису аналогічних виразів з цитованої роботи А. Вежбицької: *повторюю, що X* —

говорю вдруге, X; нагадую, що X — говорю, щоб ти згадав, X; підкреслюю, що X — говорю, щоб ти не міг не помітити, X. Надлишковість їх у тексті очевидна. По суті, вони повторюють, те що автор фактично здійснює в основному тексті. Наявність і поширеність цих виразів у наукових текстах зумовлена їх функцією: такі конструкції, звороти, слова нагадують, підкреслюють, резюмують, систематизують і т. д. інформацію адресатові. Отже, автор наукового тексту вживає коментуючі вирази для кращого розуміння тексту адресатом.

Авторський коментар у науковому тексті зумовлений рядом причин. Однією з головних є зацікавленість автора показати адресатові місця, зв'язані з контекстом. Це забезпечує точніше розуміння смислу тексту, який виникає як взаємодія актуалізованого і контекстуального смислу.

Якщо спробувати визначити, якого роду контекст характерний для наукових текстів, то насамперед треба було б відзначити той контекст, який відображає діалогічні відношення і зв'язки даного тексту з іншими теоріями своєї науки на стику їх предметних і методологічних галузей.

«Текст народжується до життя як певна відповідь-реакція на інші тексти: він спирається на них, обґрунтовує, уточнює і доповнює, розв'язує поставлені проблеми, або ж, навпаки, заперечує і розвінчує. Діалогічна природа тексту в деяких випадках виражена явно (посилання на авторитети, цитати і вказівки на використану літературу, полеміка з противниками — в наукових, філософських і публіцистичних творах), але іноді — в усних мовних жанрах, у *художній літературі — формальні показники відсутні*, і позиція автора щодо інших текстів виражається шляхом використання скритих цитат, натяків, ремінісценцій і кліше»[5]. У завдання коментування тексту адресатом як способу його глибшого розуміння входить і те, щоб у явному вигляді представити й ті шари смислу, які виникають у результаті співвідношення даного тексту з іншими текстами.

Автор знає, що з боку плану вираження його текст спостерігуваний. Отже, він може ввести у відповідні його частини деякі мовні сигнали, щоб визначитися в плані термінології і позначити місця, зв'язані з «вертикальним», контекстуальним смислом.

Смислові блоки типу «уточнення формулювання», «зіставлення з формулюванням іншого автора», «імплікація і зіставлення висновків» і аналогічні, звичайно, в науковому тексті певним чином відмічаються. У тканині тексту з'являються так звані дієслова «здійснення»: *погоджуватися, підтверджувати, приєднуватися, вважати* та ін. (з часткою або без частки *не*), а також специфічні коментуючі вирази типу: *слід розглядати як; варто відзначити, що; на нашу думку; саме в цьому плані; так званий; наприклад; в широкому розумінні цього слова; точніше; з не меншими підставами можна вважати, що; як указує Р; очевидно; отже; звичайно; звідси випливає; нарешті; у даному разі; тим самим* та ін.

Коментар автора буває викликаний і бажанням забезпечити

логічність і послідовність викладення фактів, а також необхідністю підкреслити їх інформаційну важливість. Зокрема, коментування буває пов'язане із свідомим переривання плавного розвитку думки. Думка автора може розгортатися не лише в лінійний спосіб, а й бути направлена назад, убік, або вступити в діалог з опонентом. Усе це потребує своїх мовних форм вираження, якими автор спрямовує адресата в його роботі над текстом. У цих випадках авторський коментар спирається на вирази типу: *не можна не помітити, що; впадає в око перш за все; треба думати, що; не можна забувати того, що; характерно, що; щоправда; пор. з поданими вище цитатами; навпаки; згадані вище факти; останнє передбачає, що; так, Р; разом з тим, Р* і под.

Говорячи про автора як коментатора свого тексту, А. Вежбицька вважає, що при цьому виникає новий специфічний текст, двоголосся, метатекст. Вона виходить з положення М. Бахтіна, що «діалогічні відношення можливі і до свого власного висловлення в цілому і до його окремих частин, і до окремого слова в ньому, якщо ми якось відділяємо себе від них, говоримо з внутрішньою обмовкою, займаємо дистанцію відносно їх, як би обмежуємо і роздвоюємо своє авторство»[6].

У семантичному записі коментуючих слів і виразів А. Вежбицької обов'язково наявне дієслово *говорю*, яке і свідчить про авторський коментар. Відсутність цього дієслова у семантичному записі висловлення вказує на те, що у ньому немає метатекстового оператора, немає коментування автора.

Пор. приклади А. Вежбицької у семантичному записі: *Нарешті прийшов Ян — Знай, що прийшов Ян. Я думаю, ти розумієш, що до цього пройшло багато часу; Нарешті, четверте питання — Скажу про четверте питання. Я думаю, ти розумієш, що до цього пройшло багато питань, про які я говорив.* Дієслово *говорю* в значенні першої особи в коментуючих виразах виконує не лише функції оператора підкреслення, впорядкування викладення фактів, а й служить засобом вираження суб'єктивно-модального плану висловлення, без якого останнє не існує. Пор.: «Разом з «Я» з'являється суб'єктивно-модальне значення, обов'язковий атрибут висловлення... Будь-яке висловлення подвійне за своєю природою: воно містить об'єктивну, предметну інформацію, дещо про зовнішній світ, ситуації і водночас виражає відношення мовця до цієї інформації»[7].

Деякі коментуючі вирази автора наукового тексту служать не тільки ідеї кращої орієнтації адресата у розкритті смислу тексту. Одночасно вони, як і будь-який коментар, є своєрідним п р и р о щ е н н я м с м и с л у основного тексту. Це насамперед слова, вирази і синтаксичні конструкції, які кодують смислові блоки типу: зіставлення з формулюванням іншого автора; імплікація наслідку; уточнення терміна, формулювання й аналогічні, безпосередньо зв'язані з уведенням нової інформації: *навпаки; разом з тим; те саме стосується Р; Х розуміється як Р; поширене також розуміння, що; ще не є абсолютно безперечним; Х, а також Р; оскільки...*

то; а отже, і...; крім того, X...; не в X, а в P; хоч можна припустити, що... та ін.

Усім їм у семантичному записі відповідають не прості вирази, які впорядковують, підкреслюють виклад типу наведених вище, а певний семантичний вивід, який експлікує прирощений смисл контексту. Так, наприклад, модальним словом *навпаки* вводиться такий контекст: *дехто вважає P; думаю, що це не так; говорю це, щоб ви знали, що це не P.* Наприклад, у тексті:

«Слід зазначити, що не всі слависти поділяють погляд В. Георгієва щодо браку «о» у вокальній системі праслав'янської мови. *Навпаки,* є підстави вважати, що такий голосний існував як відкритий лабіалізований звук заднього ряду...» — *Семчинський С. В.* Про слов'яно-східнороманську мовну взаємодію. — Мовознавство, 1983, № 2, с. 17; Або: «Контактування мов, їх взаємне збагачення не послаблює увагу до культури мови, *а навпаки,* значно посилює її» — *Русанівський В. М.* Досягнення українського радянського мовознавства. — Мовознавство, 1982, № 6, с. 10.

Крім того, слово *навпаки,* очевидно, виконує і зв'язуючу роль у тексті, функцію своєрідного сполучника речень, частин речення, у яких зіставляються думки автора і опонента.

Вираз *більше того, P* вводить контекст типу: *я говорив про P раніше; P — це не тільки те, що я говорив про нього, але дещо ще; я збираюсь сказати про P дещо нове; говорю це, щоб звернути вашу увагу на важливість того, що йде за виразом «більше того».* «Ступінь входження інноваційних утворень, зокрема в писемне мовлення, їх структурна стабілізація можуть бути різними, *більше того,* властива їм незвичність є однією з передумов їх стилістичної маркованості» — *Кононенко В. І.* Закономірності внутрішньоструктурного розвитку східнослов'янських мов. — Мовознавство, 1982, № 6, с. 35.

У своєму дослідженні А. Вежбицька говорить про метатекст будь-якого тексту, тобто, іншими словами, всі ці вирази можуть з'являтися не тільки в науковому, а й в белетристичних текстах. Однак, якщо белетристичні тексти заряснілн б всіма цими операторами, довелось би розглядати їх як стилістично некоректні. Справа тут, очевидно, не в можливості чи неможливості їх використання в будь-якому тексті, а в статистичних параметрах їх уживання.

Наведені мовні засоби авторського коментування для кращого розуміння тексту є однією з важливих характеристик наукового стилю. Це вагомий аргумент на користь того, що науковий текст твориться за принципом: основний текст / допоміжний текст, тоді як художній текст — за принципом: явний текст / скритий текст.

Метатекстова рамка, про яку пише А. Вежбицька, є допоміжним текстом наукового тексту, у семантичному запису якого плеоназм *говорю* свідчить про авторське коментування.

Роль автора, творча установка його мислення є визначальними, вони й організують текст на поверхні. Разом з лексичними і граматичними засобами актуалізації в науковому тексті широко

вживаються у функції актуалізаторів коментуючі вирази, вставні слова, речення. В тканині тексту це, по суті, граматикалізовані одиниці (Кацнельсон С. Д. вдало називає їх «будівельними» словами [8]), які виражають відношення між частинами тексту, часто синкретично виконують не одну, а кілька семантичних функцій.

[1] Див.: Понимание как логико-гносеологическая проблема. К., 1982. 210 с. [2] *Кожина М. Н.* Сопоставительное изучение научного стиля и некоторые тенденции его развития в период научно-технической революции.— В кн.: Язык и стиль научной литературы. М., 1977, с. 6. [3] Див.: *Кожина М. Н.* Стилистика русского языка. М., 1983, с. 173. [4] *Вежбицкая А.* Метатекст в тексте.— В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978, вып. 8, с. 402—425. [5] *Васильев С. А.* Уровни понимания текста.— В кн.: Понимание как логико-гносеологическая проблема, с. 102. [6] *Бахтин М.* Проблемы поэтики Достоевского. М., 1972, с. 315. [7] *Солганик Г. Я.* Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. М., 1984, с. 177. [8] Див.: *Кацнельсон С. Д.* Речемыслительные процессы.— Вопр. языкознания, 1984, № 4, с. 11.

Надійшла до редколегії 24.03.84

ЗМІСТ

Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників 3

Фонетика

Залеський А. М. Реконструкція послідовності етапів ствердіння шиплячих в українській мові 10
Плющ Н. П. Перцептивно-акустичні характеристики парцеляції в українській мові 17

Лексика і фразеологія

Лисиченко Л. А., Загребельна Л. С. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи 25
Насіна В. О. Терміни-словосполучення у складі метеорологічної лексики 32
Тишківська Н. Я. Семантико-словотвірні зв'язки між компонентами словотвірного гнізда з вершиною *кохати* в сучасній українській мові . . . 38
Карпіловська Є. А. Словотворча і семантична структура звукопаслідувальних дієслів у сучасній українській мові 45
Горпинич В. О. Морфотактичні особливості катойконімних суфіксів української мови 50

Граматика

Голянич М. І. Омонімічні слова з коренями *мов-* та *каз-* у сучасній українській мові 58
Безпоясно О. К. Функціонально-граматичні зміни ад'єктивних синтаксичних дериватів 63
Шульжук К. Ф. Складні речення з супідрядністю 69
Кроть Д. Т. Відокремлені додатки 76
Панасенко І. С. Ознаки сильного іменникового керування 79

Історія і діалектологія

Муромцева О. Г. Іншомовні елементи як засіб словотворення в українській літературній мові другої половини XIX — початку XX ст. 83
Загнітко А. П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові 89
Дзюбишина Н. Я. Відношення—значення—функція синтаксичної форми іменника 94
Павленко Л. П. Історія іменників з елементом *пів-* в українській мові 98

Стилістика

Кобилянський І. Ю. Один із засобів експресії мови газети 104
Сагач Г. М. Експресивний словотвір у жанрі драматургії 111
Сващенко А. О. Перифрази та їх стилістичні функції в поезії І. Я. Франка 116
Алексієнко Л. А. Науковий текст і його автор 122

Министерство высшего и среднего специального образования УССР
Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции
государственный университет им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Межведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 13

Киев
Издательство при Киевском государственном университете
издательского объединения «Выща школа».
252001, Киев-1, ул. Крещатик, 10

Киевская книжная типография научной книги,
252004, Киев-4, ул. Репина, 4
(На украинском языке)

Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художній редактор *О. С. Сідавський*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльова*
Коректор *А. В. Дрожжина*

Інформ. бланк № 9305

Здано до набору 12.04.85. Підп. до друку 09.09.85. БФ 03113. Формат 60×90/16. Папір друк. № 3. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,0. Ум. фарб.-відб. 8,25. Обл.-вид. арк. 9,44. Тираж 535 пр. Вид. № 2151-к. Зам. 5-274. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001, Київ-1, вул. Хрещатик, 10

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Репіна, 4

1 крб. 40 к.

Укр. мовознавство. 1985. вип. 13. 1—128